

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ

(Түсіндірме құрал)

ӘОЖ 342.4 (574)
КБЖ 67.400.11 (5Қаз)
Қ 79

Жалпы редакциясын басқарған:
Ж.Қ. ТҮЙМЕБАЕВ

Жауапты редакторлар:
Е.Е. Дүйсенов
А.С. Ибраева

Қ 79 Қазақстан Республикасының Конституциясы: түсіндірме құрал /
Жалпы ред. басқ.: Ж.Қ. Түймебаев; Жауапты ред.: Е.Е. Дүйсенов,
А.С. Ибраева. – Алматы: Қазақ университеті, 2026. – 204 б.

ISBN 978-601-04-7454-3

Қазақстан Республикасы тарихи тұрғыдан маңызды өзгерістер кезеңіне енді. 15 наурызда республикалық референдум өткізіліп, онда жаңа Конституция қабылданды. Конституция мемлекеттің құқықтық жүйесі мен әлеуметтік құрылымының негізін құрайды. Әрбір азамат Конституцияның нормаларын түсінуі қажет. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының нормаларына ғылыми негізделген талдау ерекше маңызға ие.

Бұл түсіндірме құралын әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғалымдары дайындады. Басылым жаңа Конституцияның нормаларын жан-жақты зерттеуге арналған. Онда жаңа Конституцияның нормалары түсіндірілген. Осы ретте жаңашыл идеяларға, концептуалдық ережелерге ерекше назар аударылып, олардың құқықтық және әлеуметтік маңызы дәлелденеді, сондай-ақ олардың жүзеге асырылуынан күтілетін нәтижелерге болжам жасалды.

Басылымның мақсаты – қоғамда конституциялық сауаттылық деңгейін арттыру. Қарапайым тілде жазылған бұл түсіндірме құрал жалпы жұртшылыққа, әсіресе жастарға арналады.

Авторлық редакциямен жарыққа шықты.

ӘОЖ 342.4 (574)
КБЖ 67.400.11 (5Қаз)

ISBN 978-601-04-7454-3

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2026

АВТОРЛЫҚ ҰЖЫМ

Ж.Қ. Түймебаев – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма төрағасы – Ректор, Конституциялық комиссияның мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор (авторлар ұжымының жетекшісі)

Е.Е. Дүйсенов – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Басқарма төрағасының орынбасары – Бірінші проректор, Конституциялық комиссияның мүшесі, заң ғылымдарының докторы, профессор

У.А. Ахатов – заң ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті заң факультетінің деканы

К.Р. Усеинова – заң ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының меңгерушісі

А.С. Ибраева – заң ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Парламенттік реформа жөніндегі Жұмыс тобының мүшесі

Д.М. Баймаханова – заң ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ж.А. Кегембаева – заң ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Н.Х. Калишева – заң ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Р.Е. Джансараева – заң ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының меңгерушісі

Л.Ш. Берсугурова – заң ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Г.А. Қуаналиева – заң ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасының меңгерушісі

А.Ж. Жарболова – заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Д.А. Оспанова – заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Д.А. Тұрсынқұлова – заң ғылымдарының кандидаты, ассистент-профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Т.Т. Балашов – заң ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті азаматтық құқық, азаматтық іс жүргізу және еңбек құқығы кафедрасының меңгерушісі

Г.Г. Нұрахметова – заң ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

А.А. Абикенов – заң ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Г.Т. Айгаринова – заң ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Е.Т. Алимкулов – заң ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Г.М. Атаханова – заң ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

А.Б. Шарипова – заң ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Г.Н. Мухамадиева – заң ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

М.К. Бисенова – заң ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Қ.М. Қожабек – PhD докторы, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

А.А. Арын – PhD докторы, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Г.К. Рашева – PhD докторы, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Д.У. Рыскалиев – PhD докторы, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Қ.Н. Алихан – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

А.А. Есекеева – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Л.Б. Нусипова – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

М.Е. Сагинаев – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Г.А. Худайбердина – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

С.Б. Бақыт – заң ғылымдарының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасы маңызды тарихи кезеңге қадам басты. 15 наурызда республикалық референдумда жаңа Конституция қабылданды. Айта кету керек, референдум – бұл халықтың тікелей ерік білдіруінің ең жоғары нысаны, яғни тікелей демократияның көрінісі. Референдум – әрбір азаматқа елдің болашағына жеке ықпал ету мүмкіндігін береді. Референдумға қатысу құқығы бар Қазақстан Республикасының азаматтарының жалпы саны 12 482 613 адамды құрады. Дауыс беруге 9 127 192 азамат немесе қатысу құқығы бар азаматтардың 73,12 пайызы қатысты. Жаңа Конституцияны қабылдауға 7 954 667 адам немесе 87,15 пайызы дауыс берді. Жаңа Конституция шын мәнінде халықтық сипатқа ие¹.

Бұл құжат біртұтас Қазақстан халқының мүдделерін тікелей бейнелейтін жаңа құқықтық құндылықтарды бекітті.

Жаңа Конституцияны қабылдаудың себептерін атап өтейік. Қазіргі саяси, әлеуметтік және экономикалық жағдайлар жаңа ережелерді талап етеді. Бұл цифрландыру, экология, инновациялар, меншіктің жаңа түрлері, жаңа сын-қатерлер мен тәуекелдер, жаңа әлемдік тәртіп сияқты жаңа экономикалық және қоғамдық қатынастарды реттеумен байланысты. Сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нығайту қажеттілігі бар. Демократияның, теңдіктің және әлеуметтік қорғаудың жаңа стандарттары қажет. Сонымен қатар билік жүйесін жетілдіру – өкілеттіктердің теңгерімді бөлінуі мен мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету маңызды. Жаңа Конституцияны қабылдау азаматтардың құқықтарын қорғайтын, мемлекетті тиімді басқаруды қамтамасыз ететін және қоғам тұрақтылығын нығайтатын заманауи, әділетті әрі орнықты құқықтық негіз қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Конституция – мемлекеттің негізгі заңы, құқықтық жүйенің іргетасы, қоғамның құрылымдық қағидаттарын айқындайтын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бекітетін, билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті белгілейтін әрі қоғамның орнықты дамуының қағидаларын орнықтыратын құжат. Оның мазмұны әрбір адамның өмір сапасына, құқықтарының кепілдіктеріне, өзін дамыту және өз мүдделерін қорғау мүмкіндіктеріне тікелей әсер етеді.

Ұсынылып отырған түсіндірме оқу құралында бірқатар ерекшеліктер қарастырылған. Мұнда қолданыстағы Конституция нормалары мен жаңа Конституция жобасының нормаларына салыстырмалы талдау жасалады. Әрбір бап бойынша енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар негізделеді,

¹ 2026 жылы 17 наурызда Қазақстан Республикасы Орталық референдум комиссиясының республикалық референдум қорытындылары бойынша отырысы өтті. // <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=10119>

айрықша жаңа идеялар бөліп көрсетіледі, олардың мақсаты түсіндіріледі және аталған идеяларды іске асыру нәтижесінде қол жеткізілетін ықтимал нәтижелер болжанады.

Жаңа Конституция жобасын әзірлеуге, соның ішінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің жетекші ғалымдары белсенді қатысты. Олардың идеялары мен ұсыныстары Конституция баптарында тікелей көрініс тапты.

Жаңа Негізгі заңда ерекше жаңашылдығымен сипатталатын басты идеялар көрініс тапқан. Атап айтқанда, мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы және егемендіктің иесі – Қазақстан халқы екендігі бекітілді. Яғни ел тағдырын халықтың өзі шешуі тиіс. Сонымен бірге мемлекеттің ең жоғары құндылықтары ретінде адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары танылады.

Жаңа преамбулада Қазақстан халқының бірлігі, байырғы қазақ жеріндегі мемлекеттілікті нығайту, Ұлы Даланың мыңжылдық тарихының сабақтас-тығы ерекше атап өтіледі. Мемлекеттің унитарлық сипаты, оның шекарасының мызғымастығы мен аумақтық тұтастығы, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қатаң сақтау қағидаттары бекітілген. Сонымен қатар мәдениет пен білімді, ғылым мен инновацияны дамыту, табиғатқа ұқыпты қарау, барлық мемлекеттермен бейбітшілік пен достыққа ұмтылу сияқты жаңа құндылықтар айқындалған. Бұл ережелер ел азаматтарын біріктіретін іргелі құндылықтарды білдіреді.

Жаңа Конституция 11 бөлімге біріктірілген 96 баптан тұрады. Бөлім атаулары олардың мазмұнына толық сәйкес келеді. Мысалы, бірінші бөлім «Конституциялық құрылыстың негіздері» деп аталады. Мұнда Қазақстан Республикасының негізгі қағидаттары бекітілген: егемендік пен тәуелсіздікті қорғау, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау, заң мен тәртіптің үстемдігін қамтамасыз ету, жалпыұлттық бірлікті нығайту, халықтың әл-ауқатын арттыру. Қазақстан Республикасында билікті ешкім иемдене алмайды. Билікті иемдену заң бойынша қудаланады. Халық пен мемлекет атынан сөйлеу құқығы Қазақстан Республикасының Президентіне, сондай-ақ конституциялық өкілеттіктері шегінде Құрылтайға тиесілі.

Екінші бөлім – «Негізгі құқықтар, бостандықтар және міндеттер» – алғаш рет әрбір адам үшін құқықтық мүмкіндіктер мен құқықтық шектеулерді нақты айқындайды. Мұнда адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қатаң әрі бұлжытпай сақтау қағидатына ерекше назар аударылған. Конституция әркімнің жеке өміріне қол сұқпаушылыққа, жеке және отбасылық құпияға, дербес деректерді қорғау құқығын кепілдендіреді. Сонымен қатар жаңа Конституция жобасында құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру өзге адамдардың құқықтары мен

бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыстың негіздеріне, қоғамдық тәртіпке, азаматтардың денсаулығына және қоғамның адамгершілік құндылықтарына нұқсан келтірмеуге тиіс екені бекітілген. Бұл ереже қазіргі цифрлық әлем жағдайында ерекше маңызға ие.

Жаңа Конституция жобасында меншік құқығын қорғауға айрықша көңіл бөлінген. Меншік пен мұрагерлік құқығы заңмен қорғалатыны жарияланған. Ешкім сот шешімінсіз өз мүлкінен айырылмайды. Сонымен бірге меншік иелерінің жауапкершілігі де бекітіледі: «Меншікті пайдалану қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне сай келуге тиіс, қоршаған ортаға зиян келтірмеуге, өзге адамдардың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін бұзбауға тиіс». Мұнда қоршаған ортаны қорғау қажеттілігі ерекше атап көрсетілген, бұл Қазақстанның бірегей табиғатын сақтау мен арттыру үшін аса маңызды.

Конституциядағы жаңа нормалардың бірі – әрбір адамның еңбек етуге және қызмет түрі мен мамандығын еркін таңдауға құқығының бекітілуі. Бұл мемлекетке жұмыс орындарын құру, қауіпсіз әрі гигиеналық талаптарға сай еңбек жағдайларын қамтамасыз ету, еңбекақы төлеуде кемсітушілікке жол бермеу және әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету міндетін жүктейді.

Ғалымдар үшін адам капиталының, білімнің, ғылым мен инновацияның дамуын мемлекеттің стратегиялық бағыты ретінде тану ерекше маңызға ие. Сонымен қатар неке мен отбасын қорғауға бағытталған конституциялық нормалар маңызды орын алады. Некенің ерікті және тең құқықты ер мен әйелдің одағы ретінде, мемлекет тарапынан тіркелетіндігі туралы норма қоғамдағы дәстүрлі отбасылық құндылықтарды қорғауға бағытталған.

Жаңа Конституция жаңа мемлекеттік институттарды да қалыптастырады. Атап айтқанда, бір палаталы парламент – Құрылтай құрылады, вице-президент институты енгізіледі, сондай-ақ Қазақстан Халық Кеңесі – халық мүддесін білдіретін жоғары консультативтік орган құрылады.

Осылайша, жаңа Конституция адам құқықтарын қорғаудың, мемлекеттілікті нығайтудың және Қазақстан Республикасының одан әрі дамуының берік негізін қалайды.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

Басқарма төрағасы – Ректор,

Конституциялық комиссияның мүшесі

Ж.Қ. Түймебаев

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ (түсіндірме құрал)

Преамбула

Біз, біртұтас Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілікті нығайта отырып, Ұлы Даланың мыңдаған жылдық тарихының сабақтастығын сақтап, мемлекеттің унитарлы сипатын, оның шекарасы мен аумағының тұтастығына қол сұғуға болмайтынын нақтылап, Әділетті Қазақстан идеясын және Заң мен Тәртіп қағидатын ұстанып, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары мүлтіксіз сақталатынын мәлімдеп, бірлік пен ынтымақ, этносаралық және конфессияаралық татулық қағидаттарына сүйеніп, мәдениет пен білім, ғылым мен инновация құндылықтарын бағдарға алып, табиғатты аялау қажеттігін мойындап, бейбітшілікке және барлық елмен достыққа ұмтылып, келешек ұрпақ алдындағы аса жоғары жауапкершілікті сезініп, Қазақстан Республикасының Ата Заңын – осы Конституцияны қабылдаймыз.

Қазақстан Республикасы Конституциясының кіріспесі (преамбуласы) – Негізгі Заңның мәні мен бағытын айқындайтын маңызды нормативтік-құндылықтық элемент. Онда мемлекеттің негізгі құндылықтары, даму мақсаттары және мемлекеттіліктің тарихи негіздері бекітілген.

Бұл базалық идеялар мен құндылықтар тұтастай қоғам үшін де, әрбір азамат үшін де, жалпы мемлекет үшін де ерекше маңызға ие.

Преамбула бірқатар негізгі функцияларды атқарады: құрылтайшылық (легитимациялық), яғни Конституцияның халық атынан қабылданатынын бекітіп, халық егемендігі қағидатын растайды; идеологиялық (құндылықтық), қоғамның басты құндылықтарын – адам құқықтары мен бостандықтарын, әділеттілік, заңдылық және қоғамдық келісімді айқындайды; саяси-бағдарламалық, мемлекеттің стратегиялық даму бағыттарын, соның ішінде құқықтық мемлекет құру мен тұрақтылықты қамтамасыз етуді белгілейді; интерпретациялық (түсіндірушілік), Конституция нормаларын түсіну мен қолдануда пайдаланылады; интеграциялық, қоғам бірлігі мен этносаралық келісімді нығайтады; сондай-ақ тәрбиелік, азаматтардың құқықтық санасын және Конституцияға деген құрметін қалыптастырады.

Кіріспеде «Қазақстанның біртұтас халқы» ұғымы енгізіледі, бұл ел азаматтарының этникалық, діни және әлеуметтік айырмашылықтарына

қарамастан бірігуін білдіреді. Бұл ереже халық егемендігі қағидатын және мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі халық екенін көрсетеді.

Байырғы қазақ жерінде мемлекеттілікті нығайту және «Ұлы даланың мыңдаған жылдық тарихының сабақтастығын сақтау туралы қағидалар қазіргі мемлекеттіліктің тарихи негіздерін және оның көпғасырлық даму дәстүрлерімен сабақтастығын айқындайды.

Преамбулада мемлекеттің унитарлы сипаты, оның шекараларының мызғымастығы мен аумақтық тұтастығы бекітілген, бұл Қазақстан Республикасының егемендігі мен саяси тұрақтылығын қамтамасыз етуде шешуші мәнге ие.

Әділетті Қазақстан идеясы мен Заң және Тәртіп қағидатының бекітілуі мемлекеттің құқықтық мемлекет ретінде дамуға бағытталғанын көрсетеді. Бұл заң үстемдігін, барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін және адам құқықтары мен бостандықтарының кепілдігін білдіреді.

Қазақстан көпұлтты мемлекет болғандықтан, кіріспеде бірлік пен ынтымақ, этносаралық және конфессияаралық татулық қағидаттары бекітілген. Бұл қоғамдағы тұрақтылықты, азаматтық татулықты және әртүрлі әлеуметтік топтардың үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз етуге бағытталған.

Сонымен қатар, преамбула мәдениет, білім, ғылым және инновациялар құндылықтарына негізделген дамуды бағдарлайды, бұл елдің зияткерлік және рухани дамуына басымдық берілетінін көрсетеді.

Маңызды жаңалықтардың бірі – табиғатқа ұқыпты қарау қажеттілігінің танылуы. Бұл мемлекет пен қоғамның экологиялық жауапкершілігін білдіреді. Сонымен бірге Қазақстанның барлық елдермен бейбітшілік пен достыққа ұмтылысы жария етіледі, бұл халықаралық ынтымақтастық пен бейбіт қатар өмір сүру қағидаттарына адалдықты көрсетеді.

Осылайша, Конституцияның кіріспесі мемлекеттіліктің тарихи, саяси-құқықтық және құндылықтық негіздерін айқындап қана қоймай, бүкіл құқықтық жүйенің даму бағытын белгілейді. Ол барлық конституциялық нормалардың мазмұнын айқындайтын негізгі идеялық бағдар болып табылады.

I бөлім.

Конституциялық құрылыстың негіздері

1-бап

Қазақстан Республикасы – демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет. Мемлекеттің ең жоғары құндылығы – адам мен оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары.

Аталған ереже маңызды құндылықтық мәнге ие, себебі онда мемлекеттің негізгі сипаттары мен оның адаммен қатынасы айқын көрсетілген. Онда мемлекет жүйесінің және азаматтар мен билік арасындағы қатынастың негізгі принциптері баяндалады.

Демократиялық мемлекет дегеніміз – халық биліктің бастапқы көзі болып табылады, яғни ол тікелей республикалық референдум арқылы және еркін сайлаулар арқылы билікті жүзеге асырады, сондай-ақ азаматтардың пікірін білдіруі мен ел өміріне қатысуын қамтамасыз етеді.

Светтік (діни бейтарап) мемлекет дегеніміз – дін мен мемлекет өзара бөлінген. Бұл бірде-бір дін мемлекеттік немесе міндетті деп саналмайтынын білдіреді, ал әрбір адам өз еркімен кез келген дінді ұстануға немесе ешқандай дінге сенбеуге құқылы.

Құқықтық мемлекет дегеніміз – заңдардың үстемдігі, яғни барлық субъектілер – азаматтар да, мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар да Конституция мен заңдарды сақтауға міндетті. Мемлекет өз қызметін тек заң шеңберінде жүзеге асырады.

Әлеуметтік мемлекет дегеніміз – мемлекеттің азаматтардың өмір сүру жағдайын қамтамасыз етуге, әлеуметтік осал топтарды қолдауға, білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау жүйесін дамытуға жауапты екенін білдіреді.

Мемлекеттің ең жоғары құндылықтары – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Яғни, елдегі ең басты нәрсе – адамдар. Олардың өмірі, қауіпсіздігі, құқықтары мен бостандығы ең маңызды болып табылады, және мемлекет осы құндылықтарды қорғауға міндетті.

Осылайша, мақала мемлекет негіздерінің басты принциптерін бекітіп, оны демократиялық, құқықтық, әлеуметтік және светтік деп сипаттайды, ал ең басты приоритет – адамның құндылығы мен құқықтары.

2-бап

1. Қазақстан Республикасы – унитарлы мемлекет. Басқару үлгісі – президенттік республика.

2. Қазақстан Республикасының Егемендігі оның бүкіл аумағын қамтиды. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын, бөлінбеуін қамтамасыз етеді.

3. Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы конституциялық заңда айқындалады.

4. Қазақстан Республикасының елордасы – Астана қаласы. Елорда мәртебесі конституциялық заңда айқындалады.

5. Қазақстан Республикасы мен Қазақстан атауларының мәні бірдей.

6. Қазақстан Республикасының ұлттық валютасы (ақша бірлігі) – теңге.

Теңгені эмиссиялау айрықша құқығы Қазақстан Республикасына тиесілі.

7. Қазақстан Республикасының Егемендігі, Тәуелсіздігі, унитарлығы, аумақтық тұтастығы мен басқару үлгісі өзгермейді.

2.1 Мұнда басқару формасы дәл және нақты анықталған. Бұл президенттік республика. Президент – мемлекет басшысы. Республикада жоғары билікті халық сайлайды. Бұл Президент, Парламент-Құрылтай, жергілікті билік және басқару органдары – әкімдер мен мәслихаттар. Республикада жоғарғы билік белгілі бір мерзімге сайланады. Сайлауға 18 жасқа толған барлық азаматтар қатысады. Бұл ретте Конституцияда 35-баптың 3-тармағында сайлауға қатысу үшін құқықтық шектеулер бекітілген. Сот әрекетке қабілетсіздігін мойындаған Қазақстан Республикасының азаматтары, сондай-ақ сот үкімі бойынша бас бостандығынан айыру орындарында отырған Қазақстан Республикасының азаматтары сайлауға, жалпыхалықтық референдумдарға қатысуға құқылы емес.

2.2 Егемендік – бұл туралы мемлекеттің сыртқы істердегі тәуелсіздігі және ішкі істердегі мемлекеттік биліктің үстемдігі. Бұл мемлекеттің өз бетінше шешім қабылдауға, өз аумағын басқаруға, сондай-ақ аумақтық тұтастық пен экономикалық дербестікті қамтамасыз етуге айрықша құқығын білдіретін халықаралық құқықтың негізгі қағидаты. Қазақстан өз жерінде толығымен дербес. Елдің аумағын бөліктерге бөлуге, беруге немесе басқа елдерге сатуға болмайды. Шекаралар қорғалған және оларды ешкім бұза алмайды.

2.3 Қазақстанның әкімшілік-аумақтық құрылымы унитаризм қағидатына негізделеді, Конституциялық заңмен реттеледі, оған 17 облыс пен Республикалық маңызы бар 3 қала кіреді. Бұл Астана (Астана), Алматы және Шымкент.

2.4 Еліміздің ресми орталығы және жүрегі Астана қаласы болып табылады. Оның ерекше мәртебесі бар, өйткені Мұнда негізгі мемлекеттік шешімдер қабылданады.

2.5 Елдің екі ресми аты бар – Қазақстан және Қазақстан Республикасы. Екі нұсқа да дұрыс, заңды түрде тең және кез-келген құжатта қолданыла алады. Осылайша, Қазақстан – нақты шекаралары, өз астанасы және ресми аты бар, берік, бөлінбейтін мемлекет.

2.6 Конституциялық деңгейде алғаш рет ұлттық валюта бекітілді. Теңге – бұл елдің ресми ақшасы, экономикадағы тәртіп пен тұрақтылықты сақтау үшін оны мемлекет қана шығаруға құқылы. Сондай-ақ, бұл елдегі барлық есеп айырысулар (жалақы, зейнетақы, дүкендердегі бағалар) теңгемен жүргізілетінін білдіреді

Мемлекеттен басқа ешкім ақшаны "басып шығара" алмайды, бұл – экономикадағы жалғандық пен хаостан қорғайды. Сондай-ақ, конституциялық деңгейде шоғырландыру елде бірыңғай ақша жүйесі бар екенін білдіреді, ақша шығаруды бақылау инфляцияны (бағаның өсуін) тежеуге көмектеседі. Мемлекет ақша шығаруды толығымен бақылайды.

Айналымда қанша ақша болу керектігін тек мемлекет шешеді. Бұл – экономикалық егемендіктің (ел тәуелсіздігінің) бөлігі.

2.7 Бұл норма мемлекет негіздерін өзгерту мүмкін еместігін бекітеді. "Егемендік" ұғымының маңызы зор. Бұл дегеніміз, елдің өзі шешім қабылдайды, оны сырттан ешкім басқармайды, мемлекет басқа елдерге бағынбайды. Қазақстан – біртұтас мемлекет, елдің аумағы біртұтас және бөлінбейтін, оны бөлуге немесе басқа елге беруге немесе беруге болмайды.

Қазақстан – тұрақты құрылымы бар тұрақты ел, елдің шекарасы мен тұтастығы қорғалған. Ешкім мемлекеттің негіздерін өз қалауы бойынша өзгерте алмайды. Елдің тәртібі мен бірлігі сақталады. Қоғам бөлінуден және ыдыраудан қорғалған. Мемлекеттің болашағы мен тұрақтылығына сенімділік бар. Бұл принциптер бүкіл билік жүйесінің негізі болып табылады. Заңдар өзгерген кезде де оларды жою мүмкін емес. Бұл мемлекеттің біртұтас және тәуелсіз болуының кепілі ретінде қызмет етеді.

Бұл бапта елдің ең маңызды негіздері – оның тәуелсіздігі, бірлігі және басқару нысаны көрсетілген.

3-бап

1. Қазақстан Республикасы қызметінің негіз құраушы қағидаттары: Егемендік пен Тәуелсіздікті қорғау; адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау; заң мен тәртіп үстемдігін қамтамасыз ету; жалпыұлттық бірлікті бекемдеу; халықтың әл-ауқатын арттыру; жауапты әрі жасампаз отаншылдық идеясын ілгерілету; қоғамдық диалогты дамыту; еңбексүйгіштік, прогресс, білім құндылықтарын бекіту; жоғары экологиялық мәдениетті қалыптастыру; тарихи-мәдени мұраны сақтау; төл мәдениетті қолдау.

2. Қазақстан Республикасы адам капиталын, білімді, ғылымды, инновацияны дамытуды мемлекет қызметінің стратегиялық бағыты деп таниды.

3.1 Осы нормада мемлекеттің қызметі негізделетін қағидалар бекітілген. Қазақстан Республикасы міндеттенеді:

- Мемлекеттің суверенитеті мен тәуелсіздігін қорғау, Қазақстанның өз шешімдерін өз бетінше қабылдауын қамтамасыз ету.
- Адам құқықтары мен бостандықтарын сақтау, әрбір азаматтың заңмен қорғалуы.
- Заң үстемдігін қамтамасыз ету, заңды орындау және тәртіпті сақтау арқылы қоғамда әділеттілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету.
- Халық бірлігін сақтау, әртүрлі ұлт өкілдері бейбіт және келісімді өмір сүретін болу үшін.
- Халықтың әл-ауқатын арттыру, азаматтардың өмір сүру деңгейін жақсарту, бай және тыныш өмір сүруін қамтамасыз ету.
- Отанға сүйіспеншілік тәрбиелеу, елге қамқорлық жасауға және оның игілігі үшін жұмыс істеуге ынталандыру.
- Қоғамдық диалогты дамыту, билік пен халық бір-бірін естіп, ел дамуына қатысты мәселелерді бірлесіп шешу үшін.
- Еңбексүйгіштікті, білімді және дамуды насихаттау, білімді, кәсіби дағдылар мен прогресті бағалау.
- Экологияны қорғау, табиғатты және таза қоршаған ортаны сақтау.
- Тарих пен мәдениетті сақтау, халықтың дәстүрлері мен мұрасын қорғау.
- Ұлттық мәдениетті қолдау, оның ішінде тіл, өнер, салт-дәстүрлер және рухани құндылықтар.

3.2 Мемлекет адам капиталының дамуын стратегиялық маңызды бағыт деп санайды. Бұл білім беру, ғылымды қолдау, жаңа технологиялар мен инновацияларды енгізу, сондай-ақ адамдардың білімін, дағдылары мен

денсаулығын дамытуға инвестиция салуды білдіреді. Мұндай тәсіл елдің білімді, сауатты және кәсіби қоғамын қалыптастыруға бағытталған, ол елдің тұрақты дамуын қамтамасыз етеді

4-бап

1. Қазақстан халқы – мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы және Егемендік иесі.

2. Халық билікті жалпыхалықтық референдум және еркін сайлау арқылы тікелей жүргізеді, сондай-ақ өз билігін мемлекеттік органдар арқылы жүзеге асырады.

3. Қазақстан Республикасында билікті ешкім де иемденіп кете алмайды. Билікті иемденіп кету заңмен құдаланады. Халық пен мемлекет атынан әрекет ету құқығы Қазақстан Республикасының Президентіне, сондай-ақ конституциялық өкілеттігі шегінде Қазақстан Республикасының Құрылтайына тиесілі. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен өзге де мемлекеттік органдар өздеріне берілген өкілеттік шегінде мемлекет атынан әрекет етеді.

4. Қазақстан Республикасында мемлекеттік билік біртұтас, ол заң шығарушы, атқарушы, сот тармақтарына бөліну және өзара іс-қимыл жасау қағидатына сәйкес Конституция мен заңдар негізінде жүзеге асырылады.

4.1 Қазақстан халқы – мемлекеттік биліктің жалғыз көзі. Бұл дегеніміз, елдегі билік бір адамға немесе қандай да бір топқа емес, бүкіл халыққа тиесілі. Президент пен депутаттарды сайлайтын, референдумдарға қатысатын, сайлау арқылы мемлекеттік органдарды қалыптастыратын халық. Яғни, мемлекеттік билік халықтың еркінің арқасында пайда болады. Халық – Егемендіктің иесі. Бұл дегеніміз, тек халық өз елінің тағдырын шешеді; сырттан ешкім (басқа мемлекеттер) Қазақстанды басқаруға құқылы емес; ешқандай ішкі топ өздеріне билік бере алмайды. Егемендік үкіметке емес, халыққа тиесілі. Мемлекеттік органдар билікті тек халықтың атынан жүзеге асырады.

4.2 Жалпыхалықтық референдум. Мұнда республикалық референдум мен жалпыхалықтық референдумның айырмашылығы туралы айту керек. Республикалық референдум – негізгі мемлекеттік мәселелерді шешу үшін қатаң мемлекеттік, Конституциямен ресми түрде бекітілген. Жалпыхалықтық референдум – халықтың тікелей ерік білдіруінің кеңірек тұжырымдамасы, әрдайым конституциялық деңгейде емес, әртүрлі мәселелерге қолданылуы мүмкін. Халық билікті тікелей бүкілхалықтық референдум

және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді. Бұл әрбір азамат билік көзінің бөлігі екенін білдіреді. Адамдар елді басқаруға қатысуға құқылы. Мемлекет халықтың мүддесі үшін әрекет етуге міндетті. Бұл мемлекет үшін нені білдіреді? Биліктің бүкіл жүйесі халықтың еркіне негізделген. Кез-келген шешім Конституцияға және азаматтардың мүдделеріне негізделуі керек. Егемендік жоғары құндылық ретінде қорғалады. Осылайша, елдің қожайыны – халық. Қазақстанды тәуелсіз ететін және мемлекетке билік беретін халық.

4.3 Билікті иемденуге тыйым салу. Ешбір адамның, адамдар тобының немесе ұйымның өзін билік деп жариялауға немесе мемлекет атынан заңды негізсіз әрекет етуге құқығы жоқ. Яғни, билік тек заңда белгіленген тәртіппен қалыптасады (сайлау, тағайындау және басқа процедуралар арқылы). Билікті заңсыз басып алудың кез-келген әрекеті (мысалы, төңкеріс, өзін-өзі жариялау) қылмыс болып табылады және заңды жауапкершілікке тартылады.

Адамдар мен мемлекет атынан қатаң шектеулі субъектілер тобы әрекет ете алады. Бұл Қазақстан Республикасының Президенті – ел ішіндегі және халықаралық аренадағы халық пен мемлекеттің негізгі өкілі. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының құрылтай-өз өкілеттігі шегінде жоғары өкілді орган. Қазақстан Республикасының Үкіметі және басқа да мемлекеттік органдар оларға берілген өкілеттіктер шеңберінде ғана әрекет етеді. Яғни, олар халықты тікелей білдірмейді, бірақ мемлекеттік функцияларды жүзеге асырады (басқару, заңдарды орындау және т.б.). Мемлекеттік билік "біртұтас" деген ереже елде бірнеше бәсекелес орталықтар емес, бір мемлекеттік билік жүйесі бар екенін білдіреді. Сондай-ақ, барлық органдар Бірыңғай Конституция мен заңнама шеңберінде әрекет етеді. Бұл биліктің қайталануын болдырмайды және мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз етеді.

4.4 Билікті бөлу принципі. Мақсаты – биліктің бір қолда шоғырлануын болдырмау; өзара бақылауды қамтамасыз ету ("тежеу және тепе-теңдік" жүйесі); азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Мемлекеттік билік үш тармаққа бөлінеді – заң шығарушы – заң шығарады; атқарушы – заңдарды жүзеге асырады және мемлекетті басқарады; Сот – сот төрелігін жүзеге асырады және заңдардың сақталуын бақылайды.

Бұл норма конституциялық құрылыстың іргелі қағидаттарын бекітеді:

- билікті қалыптастырудың заңдылығы;
- оны заңсыз алуға тыйым салу;
- органдар арасында өкілеттіктерді нақты бөлу;
- билік тармақтарының тепе-теңдігі мен өзара әрекеті.

Ол мемлекеттің тұрақтылығын, құқықтық тәртіпті және демократиялық институттарды қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған.

5-бап

1. Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығы – Конституцияның, оған сәйкес келетін заңдардың, Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты мен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Қазақстан Республикасының халықаралық шарт міндеттемелерінің нормалары.

2. Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және ол Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында тікелей қолданылады.

3. Қазақстан Республикасының аумағында халықаралық шарттарды қолдану тәртібі заңдарда айқындалады.

4. Барлық заңдар мен Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар жарияланады. Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілердің ресми жариялануы – оларды қолданудың міндетті шарты.

5. Азаматтарға жаңа міндеттер жүктейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды. Жауаптылықты белгілейтін немесе күшейтетін заңдардың кері күші болмайды. Жаңа заң бұрын жасалған құқық бұзушылық үшін жауаптылықты жоятын немесе жеңілдететін болса, онда жаңа заң қолданылады.

6. Қазақстан Республикасының жекелеген өңірлерінің экономикасын қарқынды дамыту мақсатында қаржы саласына қатысты арнаулы құқықтық режим немесе «қарқынды дамидың қала» арнаулы құқықтық режимі конституциялық заңдарға сәйкес белгіленуі мүмкін. Осы арнаулы құқықтық режимдер мемлекеттік басқару, сот жүйесінің жұмыс істеу ерекшеліктерін көздеуі мүмкін.

5.1 Осы норма Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқық жүйесіне не кіретінін және оның қалай жұмыс істейтінін айқындайды. Қолданыстағы құқық деп Конституцияның, заңдардың, Конституциялық Соттың және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларының, өзге де

нормативтік құқықтық актілердің, сондай-ақ Қазақстан Республикасы қабылдаған халықаралық шарттардың орындалуы үшін міндетті барлық нормалардың жиынтығы түсініледі. Бұл дегеніміз, елдің құқықтық жүйесі жан-жақты және ішкі және халықаралық көздерді қамтиды.

5.2 Колданыстағы құқық жүйесінде жоғары заң күші бар және тікелей әрекет ететін Қазақстан Республикасының Конституциясы орталық орын алады. Бұл барлық басқа ережелер Конституцияға сәйкес келуі керек дегенді білдіреді. Қарама-қайшылық болған жағдайда Конституция қолданылады. Сонымен қатар, Конституция нормалары азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауда тікелей қолданыла алады.

5.3 Халықаралық шарттар да қолданыстағы құқықтың бөлігі болып табылады. Алайда оларды ел ішінде қолдану тәртібі ұлттық заңнамамен белгіленеді. Бұл халықаралық міндеттемелерді мемлекеттің ішкі құқықтық жүйесімен үйлестіруге мүмкіндік береді. Халықаралық құқықтың заңдардан тікелей басымдығы алынып тасталады, бірақ халықаралық шарттарды орындау міндеттемесі сақталады. ҚР өз күшін сақтайтын және ұлттық құқықтық жүйеде қолданылатын бірқатар халықаралық шарттарды (азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенция және т.б.) ратификациялады. Конституция халықаралық шарттарды сақтау міндеттемесін растайды, бұл олардың жеке басымдықты қажет етпестен орындалуына заңды түрде кепілдік береді.

5.4 Нормативтік құқықтық актілерді міндетті түрде ресми жариялау туралы талап маңызды элемент болып табылады. Заңдар мен ратификацияланған халықаралық шарттар жариялануы керек, әйтпесе олар қолданылмайды, әсіресе егер олар азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне әсер етсе. Бұл ереже құқықтың қолжетімділігін қамтамасыз етеді және азаматтарды өздеріне белгісіз нормаларды қолданудан қорғайды. Осылайша, бұл норма Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің негіздерін бекітеді: қолданыстағы құқықтың құрамын айқындайды, Конституцияның үстемдігін белгілейді, халықаралық шарттардың рөлін реттейді және нормативтік актілерді оларды қолдану шарттары ретінде ресми жариялау міндеттілігіне кепілдік береді.

5.5 Осы нормада заңдардың уақыт бойынша әрекет ету принциптері көрсетілген. Сонымен, жаңа міндеттерді енгізетін заң жазаны күшейтеді, адамның жағдайын нашарлатады, бұрын болған оқиғаларға қолданыла алмайды. Яғни, адамды оның іс-әрекеті кезінде әлі болмаған ережелерге сәйкес жазалауға болмайды. Егер жаза күшейе түссе (мысалы, айыппұл ұзағырақ болса немесе бас бостандығынан айыру мерзімі ұзағырақ болса), онда адамның ескі әрекеттері үшін жаңа, қатаң ережелермен жазаланбайды. Бұл әділетсіздіктен қорғау.

Егер жаңа заң жауапкершілікті алып тастаса, жазаны азайтса, адамның жағдайын жақсартса, онда құқық бұзушылық бұрын жасалған болса да, жаңа, жеңілдетілген заң қолданылады. Егер жаза жеңілдетілсе, адам ол жеңілдікті пайдалануға құқылы. Адам заңдарды әділетсіз қатаңдатудан қорғалған. Егер заң жеңілдетілген болса – бұл адамның пайдасына жұмыс істейді. Осылайша, адамды оның әрекеті кезінде болмаған нормаларға сәйкес жазалауға болмайды. Бірақ егер заң жеңілдетілген болса, ол тіпті өткен жағдайларға да қолданылады. Бұл ереже азаматтардың әділдігі мен құқықтарын қорғайды.

5.6 Қазақстанда жекелеген өңірлердің жедел экономикалық дамуы үшін қаржы саласында арнайы құқықтық тәртіп немесе «қарқынды дамитын қала» арнайы құқықтық режимі белгіленуі мүмкін.

Жекелеген өңірлерде арнайы құқықтық режимдерді енгізу Қазақстан Республикасы унитаризмді бұзбайды, өйткені ол конституциялық заңдар негізінде және орталық биліктің бақылауымен жүзеге асырылады. Біртұтас мемлекет субъектілердің саяси автономиясын құрмай-ақ әкімшілік және экономикалық саралауға мүмкіндік береді. Арнайы режимдер соттарды басқарудың және жұмыс істеудің нақты нысандарын қарастыруы мүмкін, бірақ тәуелсіз билікті немесе өз Конституциясын құрмайды. Мемлекеттің егемендігі де бұзылмайды, өйткені түпкілікті шешім мемлекеттік органдарда қалады және режим өзгертілуі немесе жойылуы мүмкін. Осыған ұқсас режимдердің мысалдары – "Астана" халықаралық қаржы орталығы және жеделдетілген дамудың жекелеген қалаларының мәртебесі.

«Алатау қаласының арнайы мәртебесі туралы» Конституциялық заң әзірленді. Құжат ерекше құқықтық режимді және қаланы дамыту үшін қосымша өкілеттіктерді көздейді. Алатау қаласы өзіндік ережелері, басқаруы және экономикасы бар жеке экожүйе ретінде дамитын болады. Қалада арнайы орган – Alatau City Authority пайда болады, ол дамуға жауапты болады. Негізгі шешімдер тек Үкімет деңгейінде қабылданатын болады. Алатаудың жаңа қаласын басқару үшін Қазақстан Премьер-Министрі басқаратын жеке Мемлекеттік орган құрылатын болады. Алатау қаласындағы шетелдік инвесторларға жерді меншікке бермейді: учаскелер тек нақты жобалармен және шектеулі шарттармен берілетін болады.

Алатау қаласын «цифрлық қала» ретінде дамыту жоспарлануда. Мұнда барлығы - жолдар, көлік, жарық, коммуналдық қызметтер және тұрғындар үшін қызметтер – заманауи технологиялардың көмегімен жұмыс істейді: Жүйелер ақылды болады, деректерді өздері талдайды және тиімдірек жұмыс істейді. Алатау қаласында халықаралық стандарттарды қолдануға және жалпыұлттық заңнамада көзделмеген қызметтің жаңа түрлерін реттеуге мүмкіндік беретін инновациялық режим жұмыс істейтін болады.

Лицензияларды берудің жеделдетілген тәртібі, сондай-ақ инновациялық бизнесті жүргізу үшін жеке жағдайлар жасау мүмкіндігі көзделеді².

6-бап

1. Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси әралуандық танылады.

2. Қоғамдық бірлестіктер заң алдында тең. Мемлекеттің қоғамдық бірлестік ісіне, ал қоғамдық бірлестіктің мемлекет ісіне заңсыз араласуына және қоғамдық бірлестікке мемлекеттік орган функцияларын жүктеуге жол берілмейді. Мемлекеттік органда саяси партия ұйымын құруға жол берілмейді.

3. Мақсаты немесе әрекеті конституциялық құрылыс негіздерін күштеп өзгертуге, Қазақстан Республикасының тұтастығын және қоғамдық тәртіпті бұзуға, ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіруге, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни араздықты қоздыруға бағытталған қоғамдық бірлестік құруға және оның қызметіне, сондай-ақ заңнамада көзделмеген әскерилендірілген жасақ құруға тыйым салынады.

4. Басқа мемлекеттің саяси партиясы мен кәсіптік одағының, діни негіздегі саяси партияның қызметіне жол берілмейді, сондай-ақ саяси партия мен кәсіптік одақты шетелдік заңды тұлғаның, шетел азаматы мен азаматтығы жоқ адамның, шетелдік қатысуы бар заңды тұлғаның, шет мемлекет пен халықаралық ұйымның қаржыландыруына жол берілмейді.

5. Коммерциялық емес ұйымның шет мемлекеттен, халықаралық және шетелдік заңды тұлғадан, шетел азаматы мен азаматтығы жоқ адамнан алатын ақша қаражатының қозғалысы және активтері туралы ақпарат Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес ашық әрі қолжетімді болуға тиіс.

6.1 Қазақстан КСРО кезеңінде болғандай жалғыз міндетті идеологиядан түпкілікті бас тартты, ол кезде бірпартиялық жүйе жағдайында коммунистік идеологияның монополиясы заң жүзінде бекітілген болатын. Бұл құжат

² Искакова Д. Alatau City Authority: новый госорган создадут для управления городом // <https://www.inform.kz/ru/alatau-city-authority-noviy-gosorgan-sozdadut-dlya-upravleniya-gorodom-9d6f0e> 20 наурыз 2026 ж.

халықаралық стандарттар мен басқа елдердің тәжірибесіне сәйкес келеді, сонымен қатар Қазақстанның ерекшелігі мен ұлттық тарихын ескереді. Оның маңызы жай ғана декларациядан әлдеқайда жоғары, өйткені Конституция бүкіл саяси жүйенің даму бағытын айқындайды, мемлекет пен қоғамның бір-бірімен қалай өзара әрекеттесуі керектігін белгілейді және қазіргі Қазақстан жағдайында саяси алуандықтың рұқсат етілген нақты шектерін орнатады.

6.2 Мұнда қоғамдық бірлестіктерге – партияларға, кәсіподақтарға, коммерциялық емес ұйымдарға және азаматтардың басқа да бірлестіктеріне қатысты бірнеше маңызды қағидалар бірден жинақталған. Барлық қоғамдық бірлестіктер заң алдында тең. Мемлекет кейбір ұйымдарға ерекше артықшылықтар жасай алмайды немесе, керісінше, олар белгілі бір саяси, идеологиялық немесе әлеуметтік көзқарастарды ұстанғаны үшін басқаларын жасанды түрде шектей алмайды. Мемлекет пен қоғамдық ұйымдар бір-бірінің ісіне араласпауы тиіс. Қоғамдық бірлестіктерге мемлекеттік органдардың функцияларын жүктеуге болмайды, яғни азаматтардың бірлестіктері мемлекетке кеңестік, сараптамалық немесе әріптестік қолдау көрсете алады, бірақ оның орнына ресми шешімдер қабылдай алмайды немесе билік өкілеттіктерін жүзеге асыра алмайды. Мемлекеттік органдарда саяси партиялардың ұяшықтарын құруға тыйым салынады. Бұл – лауазымды тұлғалар мен мемлекеттік қызметшілердің саяси бейтарап болып қалуын және қызметтік жағдайын қандай да бір партияның мүддесіне пайдаланбауын қамтамасыз ететін маңызды кепілдік. Осы қағидалардың барлығы біріге отырып айқын модельді қалыптастырады: мемлекет пен азаматтық қоғам – бір-бірінің шекарасын құрметтейтін дербес серіктестер.

6.3 Егер қоғамдық бірлестіктердің мақсаттары немесе әрекеттері конституциялық құрылыстың негіздерін күштеп өзгертуге, елдің аумақтық тұтастығын бұзуға, ұлттық қауіпсіздікті әлсіретуге, қоғамдық тәртіпті бұзуға, соғыс қоздыруға, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық немесе діни алауыздықты өршітуге, сондай-ақ заңда көзделмеген қарулы құрылымдар құруға бағытталған болса, оларды құруға да, олардың қызметіне де жол берілмейді. Бұл бірлестіктер бостандығын жай ғана шектеу емес – бұл бостандықтың шектен тыс асып кете алмайтын нақты белгіленген шекарасы. Норма мемлекет пен қоғамның негіздерін күш қолдану және күйретуші қауіптерден қорғайды.

Ең маңызды тыйым – конституциялық құрылыстың негіздерін күштеп өзгертуге тыйым салу. Мұнда екі міндетті белгі болуы тиіс: дәл осы конституциялық құрылыстың негіздеріне (мемлекет нысаны, егемендік, аумақтық тұтастық, билік жүйесі, негізгі құқықтар мен бостандықтар) қол сұғу және күш қолдану тәсілі (күш қолдану немесе оны қолдану қаупі,

жаппай тәртіпсіздіктер, қарулы көтерілістер және соған ұқсас әрекеттер). Бұл норма жалпы саяси оппозицияға қарсы бағытталмаған – ол билікті күшпен басып алу немесе өзгерту әрекеттерінен қорғауға арналған.

Қоғамдық тәртіпті бұзуға тыйым салуға ерекше назар аударылған. Бұл ұғым «конституциялық құрылыс» ұғымынан кеңірек. Ол қоғамды күйретуші құбылыстардан – жаппай тәртіпсіздіктерден, зорлық-зомбылықтан, мемлекеттік және әлеуметтік институттардың жұмысының салдануынан қорғауды қамтиды. Соның арқасында мемлекет тек Конституцияға тікелей қауіптерге ғана емес, сондай қауіптерге ұласуы мүмкін әрекеттерге де жауап бере алады.

Ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіруге тыйым салу да кең мағынада түсіндіріледі: мұнда тек күш қолдану әрекеттері ғана емес, сонымен бірге елді басқа арналар арқылы тұрақсыздандыратын кез келген қызмет – күйретуші процестерді үйлестіру, билікке деген сенімді әлсірету, сыртқы араласуға жағдай жасау да қамтылады.

Соғыс қоздыруға, сондай-ақ әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық және діни алауыздықты өршітуге тыйым салу теңдікті және кемсітушілікке жол берілмейтінін қорғайды. Ол Қазақстанның экстремизммен және кемсітушілікпен күрес жөніндегі қылмыстық заңнамасымен және халықаралық міндеттемелерімен тікелей байланысты. Маңыздысы – Конституция тек жасалған әрекеттерді ғана емес, қоғамдық бірлестіктердің алдына мұндай мақсаттарды қоюдың өзіне де тыйым салады.

Ақырында, заңда көзделмеген қарулы құрылымдарды құруға тыйым салу күш қолдану монополиясының тек мемлекетке тиесілі болып қалуын қамтамасыз етеді. Кез келген ұйымдасқан, иерархиялық және қарулы құрылымдар тек заңға сәйкес және мемлекеттік жүйе шеңберінде ғана өмір сүре алады. Бұл жеке армиялардың және параллельді күш орталықтарының пайда болуын болдырмайды.

6.4 Бұл норма Қазақстан Республикасының аумағында басқа мемлекеттердің саяси партиялары мен кәсіподақтарының қызметіне, діни негізде саяси партиялар құруға, сондай-ақ саяси партиялар мен кәсіподақтарды шетел азаматтары, шетелдік заңды тұлғалар, шетел мемлекеттері және халықаралық ұйымдар тарапынан қаржыландыруға тыйым салады. Бұл тыйымдардың мақсаты – елдің саяси тәуелсіздігін, конституциялық құрылыстың тұрақтылығын және ұлттық қауіпсіздігін қорғау.

Діни негіздегі партияларға тыйым салу мемлекеттің зайырлы сипатын сақтауда және дінді саясаттандыруға жол бермеуде ерекше маңызды. Көпұлтты әрі көпконфессиялы қоғамда дінді саясатта пайдалану қоғамның жіктелуіне, қақтығыстардың ушығуына және тұрақтылықтың әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан бұл норма тек қорғап қана қоймай, біріктіруші

рөл атқарады: ол саяси жүйенің діни емес, азаматтық сипатын сақтауға көмектеседі.

Заңдық тұрғыдан ең күрделі тыйым – шетелдік қаржыландыруға тыйым салу. Ол барынша кең тұжырымдалған және сырттан келетін қаржының іс жүзінде барлық ықтимал көздерін қамтиды. Бұл қаржының саясатқа ықпал етудің негізгі құралдарының бірі екенін мойындауды білдіреді. Тыйым салынған донорлар тізіміне тек шетел мемлекеттері мен халықаралық ұйымдар ғана емес, шетелдік қатысуы бар компаниялар да кіреді – бұл трансұлттық корпорациялар елдердің ішкі саясатына жасырын ықпал ету үшін пайдаланылатын қазіргі заманғы тәжірибені көрсетеді.

Бұл тыйым саяси қызметтің ашық әрі тәуелсіз болып қалуына бағытталған. Ол қазақстандық саяси партиялар мен кәсіподақтардың сыртқы күштерге қаржылық тәуелділікке түсуіне жол бермейді, өйткені мұндай тәуелділік олардың ұстанымы мен стратегиясын өзгертуі мүмкін. Шын мәнінде, бұл – саяси егемендіктің қаржылық өлшемі: Қазақстан Республикасы саяси шешімдердің елден тыс жерде «шығарылуына» жол бермейді.

Қазіргі әлемде шетелдік қаржыландыру жиі басқа мемлекеттердің ішкі процестеріне ықпал ету құралы ретінде пайдаланылады – белгілі бір қозғалыстарды қолдау, қоғамдық пікірді қалыптастыру немесе ақпараттық науқандар арқылы. Сондықтан мұндай қаржыландыруға конституциялық тыйым салу – мемлекеттік егемендікті қорғаудың алдын алу шарасы.

6.5 Қазақстан Республикасының егемендігі мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жағдайында бұл норма принципті маңызға ие. Бүгінде шетелдік қаржыландыру жиі басқа елдердің ішкі саясаты мен әлеуметтік процестеріне ықпал ету құралына айналып отыр – жекелеген бастамаларды қолдау, қоғамдық пікірді қалыптастыру немесе мемлекеттік саясатқа жанама қысым жасау арқылы. Сондықтан қаржылық ағындардың ашықтығы егемендікті қорғаудың негізгі тәсілдерінің біріне айналды: ол сыртқы араласу тәуекелдерін дер кезінде анықтауға және бағалауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның құқықтық және саяси тәжірибесінде шетелдік қаржыландырудың ашықтығы мәселелері, әсіресе азаматтық қоғам рөлінің артуы мен халықаралық ынтымақтастықтың кеңеюі аясында, өте өзекті бола бастады. Осы қағидатты Қазақстан Республикасының Конституциясында бекіту ережелерді ұзақ жылдарға бірізді әрі тұрақты етуге мүмкіндік береді.

7-бап

1. Дін мемлекеттен бөлек.

2. Қазақстан аумағында діни ұйымдардың қызметі заңға сәйкес жүзеге асырылады және ол конституциялық құрылыс негіздерін, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті, азаматтардың денсаулығы мен қоғамның адамгершілік болмысын сақтау мақсатында шектелуі мүмкін.

7.1 Қазақстанда дін мемлекеттен бөлінген. Бұл дегеніміз, мемлекет заңдары мен шешімдері дінге негізделмейді. Қазақстан аумағындағы діни ұйымдардың қызметі заңға сәйкес жүзеге асырылуы керек. Олардың әрекеттері қауіпсіз болып, азаматтардың құқықтарын бұзбауы қажет.

7.2 Осы нормамен діни ұйымдардың қызметіне құқықтық шектеулер белгіленген. Бұл шектеулердің мақсаттары:

- конституциялық құрылымның негіздерін қорғау;
- адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету;
- ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- қоғамдық тәртіпті сақтау;
- азаматтардың денсаулығын қорғау және қоғамдағы моральдық нормаларды сақтау.

Қазақстанда мектептерде, жоғары оқу орындарында және білім беру орталықтарында білім беру мен тәрбиелеу секулярлы (зайырлы) сипатқа ие. Бұл дегеніміз, оқу бағдарламалары дін доктриналарын насихаттай алмайды және дінге қатысты бейтарап болуы тиіс (Қазақстан Республикасының Конституциясы, 33-бап, 5-тармақ).

8-бап

1. Қазақстан Республикасында барлық меншік түрі танылады, оларға кепілдік беріледі және тең қорғалады.

2. Меншікті пайдалану қоғам мен мемлекет мүддесіне сай келуге, қоршаған ортаны қорғау саласындағы белгіленген талаптар сақталып іске асырылуға тиіс, басқа тұлғалардың заңмен қорғалатын құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтірмеуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің құқықтарының көлемі мен шегі, оларды қорғау кепілдіктері заңда айқындалады.

3. Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар халыққа тиесілі. Халық атынан меншік құқығын мемлекет жүзеге асырады. Жер заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін.

8.1 Аталған норма мүліктік қатынастарды құқықтық реттеудің заманауи моделін бейнелейді және ол нарықтық экономика қағидаттарына, сондай-ақ субъектілердің заң алдындағы теңдігіне негізделеді.

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына, атап айтқанда Азаматтық кодекстің 188, 191 және 192-баптарына сәйкес, құқықтық жүйеде меншіктің мынадай нысандары ажыратылады: азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғаларға тиесілі жеке меншік, сондай-ақ мемлекеттік меншік, ол өз кезегінде республикалық және коммуналдық меншікке бөлінеді.

Меншікті тең дәрежеде қорғау конституциялық тұрғыдан бекітілуі мемлекет барлық мүліктік қатынастар субъектілері үшін бірыңғай құқықтық жағдайларды қамтамасыз ететінін, меншік нысанына байланысты қандай да бір артықшылықтар немесе шектеулер белгілеуге жол бермейтінін, сондай-ақ бұзылған мүліктік құқықтарды тиімді сот арқылы қорғауға кепілдік беретінін білдіреді.

Айта кету керек, меншік нысандарының теңдігі қағидаты азаматтық құқықтағы азаматтық айналымға қатысушылардың теңдігі және жеке істерге негізсіз түрде араласуға жол бермеу туралы ережелермен өзара үйлеседі.

8.2. Мұнда меншік құқығының әлеуметтік шарттылығы тұжырымдамасы бекітіліп, оны жүзеге асырудың шектері белгіленген.

Азаматтық заңнамаға сәйкес меншік құқығы иелену, пайдалану және билік ету өкілеттіктерін қамтиды. Алайда бұл құқықтарды жүзеге асыру

абсолютті сипатқа ие емес және ол қоғамдық әрі жеке мүдделерді сақтау қажеттілігімен шектеледі.

Конституциялық нормаға сәйкес меншік пайдаланылуы қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне сай келуге, экологиялық талаптарды сақтай отырып жүзеге асырылуға және басқа тұлғалардың заңмен қорғалатын құқықтары мен мүдделерін бұзбауға тиіс.

Қоғамдық мүдделерге сәйкестік талабы меншік иесінің қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қала құрылысы, санитариялық және техникалық нормаларды сақтау, сондай-ақ экономикалық үстем жағдайды теріс пайдалануға жол бермеу сияқты мән-жайларды ескеру міндетін білдіреді. Осы тұрғыда нарықтағы үстем жағдайды теріс пайдалануды болдырмауға бағытталған монополияға қарсы заңнама нормалары ерекше маңызға ие.

Меншік құқығын жүзеге асырудағы экологиялық шектеулер қазіргі құқықтық реттеудің маңызды орынға ие болып табылады. Экологиялық заңнамаға сәйкес меншік иелерінің шаруашылық және өзге де қызметі қоршаған ортаға зиян келтірмеуге тиіс, меншік иелері белгіленген экологиялық стандарттар мен нормативтерді сақтауға міндетті, ал экологиялық зиян келтіру заңда белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады.

Меншік құқығын жүзеге асыру басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбауға тиіс. Осыған байланысты құқықты теріс пайдалануға, басқа субъектілердің құқықтарын жүзеге асыруға кедергі келтіруге, сондай-ақ адалдық пен парасаттылық қағидаттарына қайшы келетін әрекеттерге тыйым салынады.

Конституцияда меншік субъектілері мен объектілері, меншік иесінің өкілеттіктерінің мазмұны мен шектері, сондай-ақ құқықтарды қорғау кепілдіктері заңдармен айқындалатыны тікелей көрсетілген. Мұндай нормативтік құқықтық актілердің қатарына Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, Жер кодексі, Экологиялық кодексі, «Мемлекеттік мүлік туралы» заңы және өзге де салалық заңдар жатады.

8.3. Табиғи ресурстарға ерекше құқықтық режим белгіленіп, оларға жария-құқықтық сипат беріледі.

Конституцияда жер, оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, сондай ақ өзге де табиғи ресурстар Қазақстан халқына тиесілі екендігі бекітілген. Бұл ереже халық егемендігі қағидатын білдіреді, табиғи ресурстардың ерекше экономикалық және экологиялық маңызын көрсетеді және оларды бүкіл қоғам мүддесі үшін пайдалану қажеттігін айқындайды.

Табиғи ресурстарға меншік құқығын мемлекет халық атынан жүзеге асырады. Бұл мемлекеттің табиғи ресурстарды пайдалану режимдерін айқындайтынын, оларды беру және алып қою тәртібін белгілейтінін,

бақылау мен қадағалауды жүзеге асыратынын, сондай ақ қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ететінін білдіреді. Бұл ретте мемлекет жеке меншік иесі ретінде емес, қоғам мүддесі үшін басқару функцияларын жүзеге асыратын жария құқықтық субъект ретінде әрекет етеді.

Конституция жердің жеке меншікте болу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Алайда мұндай мүмкіндік шектеулі сипатқа ие және тек заң негізінде, белгіленген шарттар мен шектер сақталған жағдайда ғана жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының жер заңнамасы жекешелендіруге жол берілетін жер санаттарын айқындайды, жер учаскелерінің құқықтық режимін белгілейді, субъектілік құрамға байланысты шектеулерді, соның ішінде шетелдік тұлғаларға қатысты шектеулерді бекітеді, сондай ақ жердің нысаналы мақсатын реттейді.

Табиғи ресурстардың ерекше құқықтық режимін бекіту табиғи байлықтарды ұтымды және тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге, экологиялық тепе теңдікті сақтауға, ұлттық мүдделерді қорғауға, сондай ақ табиғи ортаның тозуы мен сарқылуын болдырмауға бағытталған.

Бұл бап меншік қатынастарын құқықтық реттеудің кешенді моделін қалыптастырады. Бұл модель экономикалық еркіндік пен меншік нысандарының теңдігі қағидатын, меншік иесінің әлеуметтік жауапкершілігі қағидатын, сондай ақ табиғи ресурстардың жария сипаттағы қағидатын өзара үйлестіреді.

Аталған нормалар жиынтығы жеке және қоғамдық мүдделердің тепе теңдігін қамтамасыз етеді, азаматтық айналымның тұрақтылығын нығайтады, мүлктік қатынастардың құқықтық айқындылығын қалыптастырады және мемлекеттің тұрақты әлеуметтік экономикалық дамуына жағдай жасайды.

9-бап

- 1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі.**
- 2. Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында қазақ тілімен қатар орыс тілі ресми түрде қолданылады.**
- 3. Мемлекет біртұтас Қазақстан халқының тілдерін үйрену және дамыту үшін жағдай жасауға қамқорлық көрсетеді.**

9.1 Қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады. «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» заңы қолданылады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі.

Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі.

Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы.

Үкімет, өзге де мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдар:

- Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді барынша дамытуға, оның халықаралық беделін нығайтуға;
- Қазақстан Республикасының барша азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті барлық ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайларды жасауға;
- қазақ диаспорасына ана тілін сақтауы және дамытуы үшін көмек көрсетуге міндетті («Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі №151 Заңының 4-бабы).

9.2 Қазақстанда қазақ тілімен қатар орыс тілі де ресми түрде қолданылады. Яғни, азаматтар мемлекеттік органдарға қазақ немесе орыс тілінде жүгіне алады. Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың азаматтардың өтініштері мен басқа да құжаттарға қайтаратын жауаптары мемлекеттік тілде немесе өтініш жасалған тілде беріледі («Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі №151 Заңының 11-бабы).

9.3 Мемлекет біртұтас Қазақстан халқының тілдерін үйрену және дамыту үшін жағдай жасауға қамқорлық жасайды. Бұл дегеніміз, елдің барлық этникалық топтары мен азаматтары бір халықтың бөлігі ретінде қарастырылады. Мемлекет тілдік әртүрлілікті қолдап қана қоймай, мұны ұлттық бірлік пен ортақ бірегейлікті нығайту мақсатында жасайды. Түрлі этникалық топтардың тілдерін үйрену және дамыту үшін жағдай жасау барлық азаматтардың әлеуметтік үйлесімділікке, ынтымақ пен ұлттық интеграцияға ықпал ете отырып, өздерін Қазақстанның біртұтас халқының бір бөлігі ретінде сезінуіне бағытталған. Мемлекет Қазақстан халқының тілдерін үйрену және дамыту үшін жағдай жасауға қамқорлық жасайды. Ұлттық топтар тығыз қоныстанған жерлерде іс-шаралар өткізу кезінде олардың тілдерін пайдалануға болады.

10-бап

Қазақстан Республикасы халықаралық құқық қағидаттары мен нормаларын құрметтейді, мүдделі мемлекеттермен бейбітшілік пен ынтымақтастықты, олардың ішкі ісіне араласпауды, халықаралық дауды бейбіт жолмен шешуді көздейтін сыртқы саясат жүргізеді.

Қазақстан Республикасы бейбітшілік пен серіктестікке дайын мемлекеттермен ынтымақтастық қағидаттарына негізделген сыртқы саясат жүргізеді, олардың егемендігін құрметтейді және халықаралық дауларды тек бейбіт жолмен шешеді.

Мақсаты:

Қазақстанның сыртқы саясатының бейбіт сипатын қамтамасыз ету, ұлттық мүдделерді қорғау және басқа мемлекеттермен тұрақты әрі сенімді қатынастарды нығайту.

Жаңашылдығы:

– Халықаралық қатынастарда бейбітшілік пен ынтымақтастыққа адалдық айқын көрсетіледі;

– Басқа мемлекеттердің егемендігін құрметтеу қағидаты бекітіледі;

– Күш қолдану шектеледі, халықаралық дауларды тек бейбіт тәсілдермен шешу міндеті белгіленеді.

Іске асыру нәтижесі:

– Қазақстан сыртқы саясатын сенім мен әріптестікке негіздейді;

– Халықаралық қақтығыстар қаупі төмендейді;

– Елдің бейбітсүйгіш және сенімді серіктес ретіндегі халықаралық беделі артады.

11-бап

Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері – Мемлекеттік Ту, Мемлекеттік Елтаңба, Мемлекеттік Әнұран. Олардың сипаттамасы және пайдалану тәртібі конституциялық заңда белгіленеді.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері – Мемлекеттік Ту, Мемлекеттік Елтаңба және Мемлекеттік Әнұран – мемлекеттік ресми белгілер болып табылады және қоғам мен әрбір азамат үшін ерекше мәнге ие. Олардың сипаттамасы мен қолдану тәртібі конституциялық заңмен белгіленеді.

Мемлекеттік рәміздердің қызметтері

• Идентификациялық қызмет – Қазақстанның мемлекеттік мәртебесін растайды және оны басқа мемлекеттерден айыруға мүмкіндік береді.

- Интеграциялық қызмет – азаматтарды жалпыұлттық құндылықтар, тарих пен мәдениет негізінде біріктіреді, патриотизм мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырады.

- Коммуникативтік қызмет – рәміздер арқылы мемлекет өз идеяларын, тарихи жетістіктері мен құндылықтарын азаматтарға және халықаралық қауымдастыққа жеткізеді.

- Құқықтық қызмет – рәміздерді қолдану конституциялық заңмен реттеледі; белгіленген ережелерді бұзу заңдық (әкімшілік) жауапкершілікке әкелуі мүмкін.

- Тәрбиелік қызмет – мемлекетке деген құрметті қалыптастырады, заңдарды сақтауға және азаматтардың қоғам өміріне белсенді қатысуына ынталандырады.

Мемлекеттік рәміздерді мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар, азаматтық қоғам институттары және жеке азаматтар пайдалана алады.

Мемлекеттік рәміздерді қолдану тәртібі

- Мемлекеттік Ту: мемлекеттік мекемелерде, дипломатиялық өкілдіктерде іліне алады; ресми салтанаттарда, мерекелерде, оқу және мәдени шараларда қолданылады. Тудың түсін өзгертуге, қорлауға немесе коммерциялық мақсатта пайдалануға тыйым салынады.

- Мемлекеттік Елтаңба: ресми құжаттарда, мөрлерде, мемлекеттік наградаларда, мемлекеттік мекемелердің ғимараттарында, паспорттарда және ақша белгілерінде орналастырылады. Рұқсатсыз көшіруге немесе өзгертуге болмайды.

- Мемлекеттік Әнұран: мемлекеттік мерекелерде, спорттық жарыстарда, дипломатиялық кездесулерде және оқу орындарында орындалады. Мәтінін немесе әуенін өзгертуге, мемлекетке тіл тигізетін мақсатта пайдалануға тыйым салынады.

Мемлекеттік рәміздерді азаматтық қоғам институттары арқылы қолдану

- Мемлекеттік Ту: қоғамдық ұйымдардың, мектептер мен университеттердің ғимараттарында ұлттық мерекелерде ілу; фестивальдерде, көрмелерде, конференцияларда және спорттық іс-шараларда пайдалану.

- Мемлекеттік Елтаңба: білім беру, тарихи және патриоттық жобаларда көрсету; ғылыми жарияланымдар мен конкурстарда пайдалану.

- Мемлекеттік Әнұран: мәдени, білім беру және спорттық іс-шараларда орындау; балалар мен жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу; ресми салтанаттар мен мерекелік іс-шараларда орындау.

Барлық жағдайларда мемлекеттік рәміздерді құрметтеу қажет: олардың формасын, мәтінін немесе түсін өзгертуге болмайды; рұқсатсыз коммерциялық немесе саяси мақсатта қолдануға, сондай-ақ мемлекетке тіл тигізетін мақсатта пайдалануға болмайды.

II бөлім.
Негізгі құқықтар,
бостандықтар мен міндеттер

12-бап

1. Әр адамның құқық субъектісі ретінде танылуға құқығы бар. Әр адам құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілмен, оның ішінде қажетті қорғаныс арқылы қорғауға құқылы.

2. Әр адамның өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқығы бар.

3. Қазақстан Республикасында заңға сәйкес білікті заң көмегін алу құқығы танылады.

12.1 Адам өз құқықтары мен бостандықтарын заңда көзделген барлық тәсілдермен қорғауға құқылы. Мысалы, келіссөздер жүргізу, шағым беру, мемлекеттік органдарға жүгіну немесе өміріне не денсаулығына қауіп төнген жағдайда қажетті қорғану (өзін-өзі қорғау) арқылы. Маңыздысы – қорғау заңды болуы тиіс; құқықтық өрістен тыс күш қолдануға жол берілмейді.

12.2 Сот арқылы қорғану әркімге қолжетімді. Кез келген адам өз құқықтары мен бостандықтары бұзылды деп есептесе, сотқа жүгінуге құқылы. Бұл азаматтық, әкімшілік және қылмыстық істерді қамтиды. Сот талаптарды қарап, тәуелсіз әрі әділ сот талқылауын қамтамасыз етуге міндетті.

12.3 Қазақстанда білікті заңгердің, адвокаттың немесе өзге де маманның көмегіне жүгіну құқығы танылады. Мұндай көмекті көрсету шарттары заңмен айқындалады, оның ішінде жекелеген жағдайларда (мысалы, аз қамтылған азаматтарға немесе қылмыстық іс бойынша күдіктілерге) тегін құқықтық көмек көрсету мүмкіндігі қарастырылады.

Мұндағы негізгі айырмашылық – құқық «заңға сәйкес» танылады және тегін көмек туралы тікелей көрсетілмейді. Алайда бұл тегін құқықтық көмек құқығы жойылды дегенді білдірмейді, ол арнайы заңдармен реттеледі.

13-бап

1. Қазақстан Республикасының азаматтығы заңға сәйкес беріледі және тоқтатылады, ол берілген негізіне қарамастан бірыңғай және тең.

2. Қазақстан Республикасының азаматын өз азаматтығынан айыруға, азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға, сондай-ақ Қазақстаннан тыс жерге аластатуға болмайды. Азаматтықтан айыруға террористік қылмыс жасағаны, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін сот шешімімен ғана жол беріледі.

3. Қазақстан Республикасының азаматында қос немесе көп азаматтығы болуына жол берілмейді. Өзге ел азаматтығының болуы Қазақстан Республикасының азаматтығын тоқтатуға негіз болады. Шет мемлекетте туғанына байланысты сол мемлекеттің азаматтығын алған кәмелетке толмаған балаға қатысты заңда көзделген ережелер қолданылады.

13.1 Азаматтық туралы түсінік. Азаматтық – бұл адамның мемлекетпен тұрақты саяси-құқықтық байланысы. Осы байланыстың нәтижесінде өзара құқықтар мен міндеттер туындайды: мемлекет азаматты қорғайды, ал азамат заңдарды сақтауға міндетті.

Қазақстан Республикасының азаматтығы біртұтас және тең болып табылады.

Біртұтастық – ел аумағында ортақ бір ғана азаматтық бар.

Теңдік – азаматтар азаматтықты қалай алғанына қарамастан (туу арқылы немесе қабылдау арқылы) құқықтары мен міндеттері бойынша тең. Осылайша, азаматтық адамның мемлекетке құқықтық тиесілігін анықтайды және тараптардың өзара жауапкершілігін бекітеді.

13.2 Азаматтықты қорғау және одан айыру мәселесі

Қазақстан Республикасында азаматтық тұрақты және қорғалатын болып табылады.

Азаматты негізсіз азаматтығынан айыруға болмайды. Бұл дегеніміз – мемлекет заңды негіздерсіз адамды азаматтығынан айыра алмайды. Әркімнің азаматтығын өзгертуге құқығы бар, яғни адам заңда белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасының азаматтығынан бас тартып, басқа мемлекеттің азаматтығын ала алады. Азаматты елден қууға болмайды. Қазақстан Республикасының азаматы ел аумағынан күштеп шығарылмайды.

Жалпы ережеден ерекшелік:

Азаматтықтан айыруға тек:

- сот шешімімен;
- қатаң шектеулі жағдайларда ғана жүзеге асырылады;
- террористік қылмыстар жасағаны үшін;
- мемлекеттің ұлттық мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін

жол беріледі.

Азаматтықтан айырудың салдары:

- Қазақстан Республикасының азаматы мәртебесінен айырылады;
- саяси құқықтарынан (мысалы, сайлауға қатысу құқығынан) айырылады;
- мемлекеттік қызметте жұмыс істей алмайды;
- мемлекет тарапынан шетелде қорғалмайды;
- құқықтық мәртебесі өзгереді – шетел азаматы немесе азаматтығы жоқ адамға айналады.

Қорытындылай келе, азаматтық заңмен қорғалады және оны негізсіз айыруға жол берілмейді. Азаматтықтан айыру – тек сот арқылы қолданылатын ерекше шара.

13.3 Қос және көп азаматтық

Қазақстан Республикасының азаматы қос немесе көп азаматтыққа ие бола алмайды. Яғни адамда тек бір ғана азаматтық болуы тиіс.

Көп азаматтық – бұл адамның екі немесе одан да көп мемлекеттің азаматтығына бір уақытта ие болуы (мысалы, бірнеше елдің паспорты болуы).

Егер Қазақстан азаматы басқа мемлекеттің азаматтығын алса, бұл Қазақстан Республикасының азаматтығын тоқтатуға негіз болады.

Кәмелетке толмағандарға қатысты ерекшелік: егер бала шетел азаматтығын тууына байланысты алса (мысалы, туған жеріне немесе ана-анасының азаматтығына байланысты), онда арнайы заң нормалары қолданылады. Мұндай жағдайлар әрбір нақты жағдайда баланың мүддесін ескере отырып жеке шешіледі.

14-бап

1. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында өзгеше белгіленбесе, Қазақстан Республикасының азаматы шет мемлекетке берілмейді.

2. Қазақстан Республикасы өз азаматтарын ел аумағынан тыс жерде заңға сәйкес қорғауға кепілдік береді.

14.1 Аталған нормаға сәйкес, Қазақстан Республикасының азаматы, жалпы қағида бойынша, шет мемлекетке берілмейді. Бұл ереже

азаматтардың құқықтарын қорғаудың маңызды кепілі болып табылады және мемлекеттің егемендігін көрсетеді. Сонымен қатар, егер Қазақстан Республикасының ратификацияланған халықаралық шарттарында өзгеше көзделсе, азаматты беру мүмкіндігі қарастырылады.

14.2 Бұнымен қатар, мемлекет өз азаматтарына шетелде болған кезде қорғау көрсетуге міндетті. Мұндай қорғау заңнамаға сәйкес жүзеге асырылады және дипломатиялық әрі консулдық көмек көрсетуді қамтиды.

Осылайша, норма азаматтарға кешенді кепілдік береді: бір жағынан – оларды шет мемлекеттің юрисдикциясына беруден қорғау, екінші жағынан – елден тыс жерде мемлекеттік қолдау көрсету.

15-бап

1. Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі.

2. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан тиесілі, олар ажыратуға және айыруға болмайтын деп танылады, Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығының мазмұны мен қолданылуы осыған қарай айқындалады.

3. Қазақстан Республикасы азаматының өз азаматтығына орай құқықтары мен міндеттері бар.

4. Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда көзделген жағдайда шетел азаматы мен азаматтығы жоқ адам Қазақстан Республикасының азаматы үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттерді атқарады.

5. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру басқа тұлғаның құқықтарын бұзбауға және бостандықтарын шектемеуге тиіс, конституциялық құрылыс негіздеріне, қоғамдық тәртіпке, азаматтардың денсаулығы мен қоғамның адамгершілік болмысына нұқсан келтірмеуге тиіс.

6. Әр адамның мемлекеттік органның немесе оның лауазымды адамының заңсыз әрекетімен келтірілген зиянды мемлекеттен өтетіп алуға құқығы бар.

15.1 Бұл норма адам мен азаматтың құқықтық жағдайының негіздерін бекітеді және мемлекеттің құқықтар мен бостандықтардың іске асырылуын қалай танитынын, қамтамасыз ететінін және шектейтінін

айқындайды. Осы нормаға сәйкес адамның құқықтары мен бостандықтарын мемлекет таниды және оларға кепілдік береді, бұл мемлекеттік органдардың оларды бұзудан бас тарту ғана емес, оларды тиімді іске асыру және қорғау үшін жағдай жасау міндетін білдіреді.

15.2 Құқықтар мен бостандықтар әр адамға туғаннан бастап тиесілі, табиғи сипатқа ие, ажырамас және бөлінбейді, яғни оларды жою, ерікті түрде шектеу немесе басқа адамдарға беру мүмкін емес. Бұл құқықтар бүкіл құқықтық жүйенің негізінде жатыр және қолданыстағы заңнаманың мазмұны мен қолданылуын анықтайды.

15.3 Адам мен мемлекет арасында тұрақты құқықтық байланыс орнатын азаматтық ерекше орын алады. Қазақстан Республикасының азаматы құқықтары мен бостандықтарының толық көлеміне ие, сондай-ақ заңда белгіленген міндеттерді атқарады.

15.4 Шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдар, егер Конституцияда, заңдарда немесе халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, көп жағдайда бірдей құқықтарды пайдаланады және ұқсас міндеттерді атқарады. Мысалы, олар сот арқылы қорғалуға құқылы; заңдарды сақтауға міндетті. Жеке саяси құқықтар олар үшін шектеулі болуы мүмкін (мысалы, сайлауға, референдумға қатыспайды).

15.5 Құқықтар мен бостандықтарды іске асыру абсолютті болып табылмайды және мүдделер теңгерімі қағидатын сақтауды көздейді: өз құқықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, қоғамдық тәртіпке зиян келтірмеуге, конституциялық құрылыстың негіздеріне нұқсан келтірмеуге, халықтың денсаулығы мен қоғамның адамгершілік құндылықтарына нұқсан келтірмеуге тиіс. Бұл ереже тұлға мен қоғамның үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз етеді.

15.6 Құқықтарды қорғаудың маңызды кепілі әрбір адамның мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының заңсыз әрекеттерінен немесе шешімдерінен келтірілген зиянды өтеуге бекітілген құқығы болып табылады. Бұл дегеніміз, егер мемлекеттік орган немесе оның қызметкері заңды бұзып, адамға зиян келтірсе, мемлекет бұл зиянды өтеуге міндетті. Бұл ереже Конституцияда ғана емес, басқа да нормативтік құқықтық актілерде бекітілген.

Нақты нормаларды көрсетейік.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің ережелеріне сәйкес мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, сондай-ақ олардың лауазымды адамдарының жария функцияларды жүзеге асыру кезінде заңсыз әрекеттерінен (немесе әрекетсіздігінен) келтірілген зиян нақты лауазымды адамның кінәсіне қарамастан мемлекет есебінен өтелуге тиіс. Бұл жауапкершіліктің қоғамдық-құқықтық сипатқа ие екенін және зардап шеккен адамды қорғауға бағытталғанын білдіреді.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің нормаларына сәйкес адамның қылмыстық жауаптылыққа заңсыз тартылған, заңсыз ұсталған, қамауға алынған, сотталған немесе мәжбүрлеудің өзге де процестік шаралары қолданылған жағдайда зиянды оңалтуға және өтеуге құқығы бар. Мұндай жағдайларда зиян толық көлемде өтеледі және мыналарды қамтиды:

- мүліктік залал (жоғалған табыс, айыппұлдар, сот шығындары);
- моральдық зиян;
- еңбек, зейнетақы және өзге де құқықтарды қалпына келтіру.

Сондай-ақ, осы құқықты іске асыру тетігі Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік Кодексімен егжей-тегжейлі реттеледі. Егер адам мемлекеттік орган заңсыз шешім қабылдады, дұрыс әрекет етпеді немесе әрекетсіздік жасады деп санаса, ол мамандандырылған ауданаралық әкімшілік сотқа жүгіне алады. Мұндай соттар азамат пен мемлекет арасындағы дауларды шешу үшін құрылған.

Сотта азамат шағым түсіреді; мемлекеттік орган өзінің заңды әрекет еткенін дәлелдеуге міндетті; егер ол мұны дәлелдемесе, сот оның әрекетін заңсыз деп таниды. Осыдан кейін шешім немесе әрекет жойылады; мемлекеттік орган бұзушылықты түзетуге міндеттейді; адам зиянды өтеуді талап ету құқығына ие болады.

Осылайша, бұл норма іс жүзінде келесідей жұмыс істейді: алдымен адам мамандандырылған ауданаралық әкімшілік сот арқылы мемлекеттің дұрыс емес екенін дәлелдейді, содан кейін зиянды өтеу құқығын алады.

Мысал: егер адамға заңсыз айыппұл салынса немесе қызмет көрсетуден бас тартылса, ол әкімшілік сотта дауласуы мүмкін. Егер сот заңсыздықты растаса, азамат ақшаны қайтаруды және келтірілген залалдың орнын толтыруды талап етуге құқылы.

Бұл конституциялық норма мыналарды қамтамасыз етеді:

1. оның органдарының заңсыз әрекеттері үшін мемлекеттің заңды жауапкершілігі;
2. бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің нақты механизмі;
3. мемлекеттік билік қызметіндегі заңдылықтың қосымша кепілдігі.

16-бап

1. Заң мен сот алдында бәрі тең.

2. Қазақстан Республикасының азаматын, Қазақстан Республикасының аумағында тұратын немесе уақытша жүрген шетел азаматы мен азаматтығы жоқ адамды тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, діни көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге де себептерге байланысты кемсітуге болмайды.

16.1 Заң мен сот алдында бәрі тең. Бұл дегеніміз, Қазақстан Республикасының заңдары барлық адамға бірдей қолданылады, әлеуметтік мәртебеге, лауазымға немесе жағдайға қарамастан. Заң алдында ешкімге артықшылық берілмейді – мемлекеттік қызметкерлерге де, қарапайым азаматтарға да, шетел азаматтарына да, азаматтығы жоқ адамдарға да. Сот жүйесі барлық істерді заңға сәйкес, тең және әділ қарауға міндетті.

16.2 Кемсітушілікке тыйым салу.

Заң келесі белгілер бойынша кез келген кемсітушілікке жол бермейді: шығу тегі, әлеуметтік, лауазымдық немесе мүліктік жағдайы, жынысы, нәсілі, ұлты, тілі, дініне немесе сеніміне қатынасы, тұрғылықты жері және басқа да жағдайлар.

Бұл баптың мақсаты – ел аумағында барлығының тең құқықтары мен мүмкіндіктерін қамтамасыз ету.

Практикалық мысалдар:

- Әйелге тек жынысына байланысты жұмысқа қабылдаудан бас тартуға болмайды.
- Шетел азаматына тек азаматтығы жоқ болғандықтан білім алу құқығын шектеуге болмайды.
- Мемлекеттік органдар барлық адамдардың құқықтарын дініне, тіліне немесе басқа жеке белгілеріне қарамастан сақтау міндетті.

Осылайша, бап жеке адамның құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді, теңдік принципін бекітеді және ел аумағында кемсітушіліктің алдын алуға құқықтық механизмдер жасайды.

17-бап

- 1. Өмір сүру құқығы – әр адамның ажыратуға және айыруға болмайтын құқығы.**
- 2. Ешкімнің өз бетімен адам өмірін қиюға құқығы жоқ.**
- 3. Өлім жазасына тыйым салынған.**

17.1 Адамның өмір сүру құқығы айқын әрі нақты бекітіледі.

Өмір сүру құқығы – әрбір адамның ажырамас және айыруға болмайтын құқығы. Бұл құқық адамға туған сәтінен бастап тиесілі және ешқандай жағдайда одан тартып алынбайды, берілмейді немесе жойылмайды. Ол азаматтығына, жасына, жынысына немесе өзге де белгілеріне тәуелді емес.

17.2 Ешкімнің адамды өз бетінше өмірінен айыруға құқығы жоқ. Мемлекет те, лауазымды тұлғалар да, жеке адамдар да заңды негізсіз адамның өмірін қиюға құқылы емес. Бұл ереже кісі өлтіруге, соттан тыс жазалауға, күшті шамадан тыс қолдануға және өмірден заңсыз айырудың өзге де нысандарына қарсы бағытталған.

17.3 Өлім жазасына тыйым салынады. Бұл – мемлекеттің ең жоғары жаза түрінен толық бас тартуы дегенді білдіреді. Тіпті ең ауыр қылмыстар үшін де сот үкімімен өмірден айыруға жол берілмейді.

Мұндай қағидалар бірқатар халықаралық құжаттарда да бекітілген. Атап айтқанда, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында және Адам құқықтарын қорғау жөніндегі Еуропалық конвенцияның оған қосымша хаттамаларында көрініс тапқан.

18-бап

- 1. Әр адамға жеке бас бостандығы мен жеке басына қол сұғылмау құқығына кепілдік беріледі.**
- 2. Сот шешімінсіз адамды заңда көзделген мерзімнен артық ұстауға болмайды. Күзетпен ұстауға сот шешімімен ғана рұқсат етіледі және оған шағым жасау құқығы беріледі.**
- 3. Әр адамға ұсталған сәтте бостандығын шектеу негіздері және оның құқықтары түсіндіріледі.**
- 4. Ұсталған адамның, күдіктінің, айыпталушының тиісінше ұсталған, күдікті ретінде танылған немесе айып тағылған сәттен бастап адвокат (қорғаушы) көмегін пайдалануға құқығы бар.**

18.1 Аталған норма адамның негізгі конституциялық құқықтарының бірі – жеке бас бостандығы мен қол сұғылмаушылық құқығын бекітеді. Жеке

бас бостандығы деп адамның еркін жүріп-тұруға, өз тұрғылықты жерін таңдауға және заңсыз бостандығынан айырылмауға құқығы түсініледі. Ал жеке басына қол сұғылмаушылық – адамның физикалық және психологиялық тұрғыдан қорғалуын, зорлық-зомбылықтан, заңсыз ұстаудан және қамаудан қорғалуын білдіреді.

Осылайша, мемлекет бір жағынан адамның жеке өміріне заңсыз араласпауға міндетті болса, екінші жағынан мұндай құқықбұзушылықтардан тиімді қорғауды қамтамасыз етуге тиіс.

18.2 Жеке бостандықты шектеуге қатысты ең маңызды кепілдіктердің бірі – сот бақылауы қағидаты бекітіледі. Яғни, соттың шешімінсіз адам тек заңда нақты белгіленген қысқа мерзімге ғана ұстала алады.

Ал адамды қамауда ұстау тек сот шешімі негізінде жүзеге асырылады. Бұл құқық қорғау органдары тарапынан болатын негізсіз немесе заңсыз әрекеттердің алдын алуға бағытталған.

Сонымен қатар, қамауда ұстау туралы шешімге шағым жасау құқығы бекітіледі. Бұл адамның өз құқықтарын қорғауына, заңсыз шешімдерді қайта қаратуына мүмкіндік береді.

18.3 Мемлекеттік органдар ұсталған адамға оның бостандығының не себепті шектелгенін және қандай құқықтарға ие екенін дереу түсіндіруге міндетті. Бұл дегеніміз, тұлға өзінің не үшін ұсталғанын, қандай құқықтары бар екенін (мысалы, қорғаушыға жүгіну құқығы, өзіне қарсы айғақ бермеу құқығы және т.б.) білуі тиіс.

Бұл ереже халықаралық құқықта кеңінен танылған «Миранда қағидасымен» (Miranda rule) мазмұндас. Аталған қағида *Miranda v. Arizona* ісі негізінде қалыптасқан және ол бойынша ұсталған адамға оның құқықтары (үндемеу құқығы, адвокатқа жүгіну құқығы, айтқан сөздерінің сотта қолданылуы мүмкін екендігі) міндетті түрде түсіндірілуі тиіс.

Осылайша қағиданың мазмұнын ұлттық құқық жүйесіне енгізіп, ұсталған адамның құқықтық қорғалуының халықаралық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Бұл талап мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз етеді, құқықбұзушылықтардың алдын алады және адамның өз құқықтарын тиімді жүзеге асыруына жағдай жасайды. Егер құқықтар түсіндірілмесе, оларды толық пайдалану мүмкіндігі шектеледі, ал алынған дәлелдемелердің заңдылығы күмән тудыруы мүмкін.

18.4 Бұл нормада ұсталған, күдікті немесе айыпталушы адамның білікті заң көмегін алу құқығы бекітіледі. Адвокаттың көмегіне жүгіну құқығы адам ұсталған сәттен бастап туындайды.

Бұл адамның құқық қорғау жүйесімен бетпе-бет қалған кезде жалғыз қалмауын қамтамасыз етеді және оның заңды мүдделерін қорғауға бағытталған.

Бұл ереже де жоғарыда аталған Миранда қағидасымен тығыз байланысты, себебі аталған қағидада адвокаттың қатысуы – негізгі құқықтық кепілдіктердің бірі ретінде танылады. Егер тұлға адвокат көмегінсіз жауап берсе, оның берген түсініктемелері кейін даулы немесе жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Адвокаттың негізгі рөлі – құқық қорғау органдарының әрекеттерінің заңдылығын бақылау, тұлғаның құқықтарын қорғау, тергеу әрекеттеріне қатысу және құқықбұзушылықтарға жол бермеу.

Осылайша, бұл норма әділ сот талқылауы қағидатын және тараптардың теңдігін қамтамасыз етудің маңызды кепілі болып табылады.

19-бап

1. Заңды күшіне енген сот үкімімен адам кінәлі деп танылмайынша, ол жасалған қылмыстық құқық бұзушылыққа кінәлі емес деп саналады.

2. Ешкім өз-өзіне, жұбайына (зайыбына) және заңда айқындалған жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес. Діни қызметшілер өздеріне сеніп, сырын ашқан адамдарға қарсы куәлік етуге міндетті емес.

3. Адамды дәл сол құқық бұзушылық үшін қылмыстық немесе әкімшілік жауаптылыққа қайта тартуға тыйым салынады.

19.1 Адам қылмыстық құқық бұзушылық жасауда кінәлі деп, оның кінәсі заңда көзделген тәртіппен дәлелденіп, заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленгенге дейін есептелмейді. Бұл қағида құқықтық мемлекеттің іргелі негіздеріне сүйенеді және тұлғаны негізсіз айыптаудан және озбырлықтан қорғауға бағытталған.

Кінәсіздік презумпциясы кінәні дәлелдеу міндеті толықтай айыптау тарабына, яғни мемлекеттік органға жүктелетінін білдіреді. Айыпталушы өз кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес, ал адамның кінәсіне қатысты жойылмайтын барлық күмәндар оның пайдасына түсіндіріледі. Тек сот қана жарыспалылық және әділ сот талқылауы шеңберінде барлық дәлелдемелерді қарап, тұлғаны кінәлі деп тануға құқылы. Бұл қағида адам құқықтары мен бостандықтарының сақталуын қамтамасыз етеді, сот талқылауының объективтілігі мен бейтараптығына кепілдік береді, сондай-ақ қоғамның сот төрелігіне деген сенімін нығайтады. Ол ұлттық және халықаралық құқық нормаларында бекітілген және демократиялық құқықтық жүйенің ажырамас элементі болып табылады.

Осылайша, тұлғаны кінәлі деп тану тек заңды күшіне енген, заңды әрі негізді сот шешімі негізінде ғана мүмкін, бұл адам құқықтарын қорғаудың сенімді кепілі болып табылады.

19.2 Ең алдымен, адамның өзіне қарсы айғақ беруден босатылуы қағидасы қорғану құқығына және өзін-өзі айыптауға жол бермеу қағидасына негізделген. Мемлекет адамды өзінің айыпталуына ықпал етуге мәжбүрлей алмайды, өйткені бұл әділ сот талқылауы мен тараптардың теңдігі қағидаларына қайшы келеді. Кінәні дәлелдеу міндеті айыптау органдарына жүктеледі, ал күдікті немесе айыпталушы ешқандай теріс құқықтық салдарсыз үнсіз қалуға құқылы.

Бұл құқықтың жұбайына (зайыбына) және жақын туыстарына да қолданылуы сенімге, өзара қолдауға және жеке жақындыққа негізделген отбасылық байланыстарды қорғау қажеттілігімен түсіндіріледі. Отбасы мүшелеріне қарсы айғақ беруге мәжбүрлеу қоғамның моральдық-этикалық негіздерін бұзар еді және отбасы институтын әлеуметтік құндылық ретінде әлсіретер еді. Заң жақын туыстардың шеңберін анықтай отырып, осы кепілдіктің құқықтық айқындылығы мен біркелкі қолданылуын қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына сәйкес жақын туыстарға: ата-аналар (ата-ана), балалар, асырап алушылар, асырап алынғандар, ата-анасы бір және ата-анасы бөлек ағалы-інілер мен апалы-сіңлілер (аға-қарындастар), ата, әже, немерелер жатады.

Мемлекет дін қызметшісін өзіне тәубеге келу барысында сенім білдірген адамнан белгілі болған мәліметтерді ашуға мәжбүрлеуге жол берілмейтінін таниды. Мұндай кепілдік ар-ождан және дін бостандығын қамтамасыз етуге, діни сезімдерді құрметтеуге және рухани қарым-қатынастың құпиялылығын сақтауға қызмет етеді.

19.3 Бұл қағиданың мәні – уәкілетті органның шешімі шығарылып, заңды күшіне енгеннен кейін, адамды сол бір құқық бұзушылық үшін қайтадан қудалауға немесе жазалауға болмайды. Бұл жауаптылыққа негізсіз және бірнеше рет тартуды болдырмайды, адамның құқықтық жағдайының тұрақтылығын қамтамасыз етеді және оны мемлекет тарапынан негізсіз қысымнан қорғайды.

20-бап

1. Адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғуға болмайды және олар заңмен қорғалады.

2. Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқа да қатыгездік көрсетіп немесе адамның қадір-қасиетін қорлап жәбірлеуге не жазалауға болмайды.

20.1 Әрбір адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне тең құқығы бекітіледі. Ар-намыс пен қадір-қасиетке құқық ерекше субъективтік құқық ретінде қарастырылады. Оның мәні мүліктік емес құқық ретінде мынадай өкілеттіктердің жиынтығымен сипатталады: ар-намыс пен тең қадір-қасиеттің презумпциясы; ар-намыс пен қадір-қасиетке ие болу; оларды қорғау және сақтау.

Ар-намыс пен қадір-қасиеттің қол сұғылмауы – адамның конституциялық құқығы болып табылады және тұлғаны қорлау, жала жабу, тіл тигізу сияқты әрекеттерден қорғауды қамтамасыз етеді. Әрбір адам өз ар-намысына нұқсан келтірмеуге және қадір-қасиетін кемсітпеуге құқылы.

Құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі – адамның қадір-қасиеті мен ар-намысының абсолюттік құндылығын және қатыгез қарым-қатынасқа жол берілмейтіндігін бекітеді.

Бұл норма ерекше маңызға ие, себебі:

- адамға қарым-қатынастың негізгі стандартын айқындайды;
- заңдардың конституцияға сәйкестігін бағалау өлшемі болып табылады;
- мемлекеттің және оның органдарының қызметінің шектерін белгілейді.

Аталған норма тікелей қолданылатын нормалар қатарына жатады және соттар мен өзге де органдар оны тікелей қолданады.

Адамның ар-намысы мен қадір-қасиетінің қол сұғылмау қағидаты жарияланған. Бұл жеке тұлғаны кез келген қорлауға тыйым салуды; физикалық әсер етуге, психологиялық қысым көрсетуге, кемсітушілік қатынасқа жол бермеуді; мемлекеттің құқық бұзушылықтардың алдын алу, оларды тергеу және бұзылған құқықтарды қалпына келтіру жөніндегі міндетін білдіреді.

Ар-намыс пен қадір-қасиет – құқық ғылымында жеке тұлғаның материалдық емес игіліктері ретінде танылады.

Ар-намыс – тұлғаның қоғамдағы беделін, оның рухани және әлеуметтік қасиеттерін көрсететін әлеуметтік бағасы.

Қадір-қасиет – әр адамға туа біткен ішкі құндылық, ол адамның әлеуметтік мәртебесіне тәуелсіз және адамның өзін-өзі бағалауын, қабілеттерін, дүниетанымын сипаттайды.

Конституциялық-құқықтық тұрғыдан ар-намыс пен қадір-қасиет ажыратылмайтын; ешқандай жағдайда шектелмейтін; мемлекет тарапынан міндетті түрде қорғалатын құқықтар болып табылады.

20.2 Абсолюттік тыйымдар бекітілген:

- азаптау;
- зорлық-зомбылық;
- қатыгез қарым-қатынас;
- адамның қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынас немесе жаза.

Бұл норма халықаралық құқық талаптарымен үйлеседі (Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, БҰҰ-ның Азаптауға қарсы конвенциясы және т.б.).

Азаптау – ақпарат алу, жазалау, қорқыту немесе мәжбүрлеу мақсатында қасақана күшті физикалық немесе психикалық ауырсыну келтіру. Негізгі белгісі – мақсаттылығы және ауыр зардап келтіруі.

Қатыгез немесе адамгершілікке жатпайтын қарым-қатынас – азаптау деңгейіне жетпегенімен, елеулі зиян келтіретін, адамның физикалық немесе психикалық жағдайына нұқсан келтіретін әрекеттер.

Қадір-қасиетті қорлайтын қарым-қатынас мыналарды қамтиды: тұлғаны қорлау; көпшілік алдында масқаралау; қорқыныш, дәрменсіздік немесе төмендік сезімін тудыратын жағдайлар жасау.

Бұл ретте мұндай әрекеттерді саралау үшін міндетті түрде дене жарақатын келтіру талап етілмейді.

Конституцияда бекітілген бұл тыйымдар императивтік және шартсыз сипатқа ие. Олар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша азаптау, зорлық-зомбылық және жеке адамға қарсы қылмыстарды қылмыстандырудың құқықтық негізі болып табылады.

21-бап

1. Жеке өмірге қол сұғылмау құқығына, жеке және отбасы құпиясының болу құқығына, цифрлық технологияларды қолдануды қоса алғанда, дербес деректерді заңсыз жинаудан, өңдеуден, сақтаудан және пайдаланудан қорғау құқығына заңмен кепілдік беріледі.

2. Банк операцияларының, жеке салымдар мен жинақтардың, жазысқан хаттардың, телефон арқылы сөйлескен сөздердің, пошта хабарламаларының және байланыс құралдары, оның ішінде цифрлық технологияларды қолдану арқылы берілетін өзге де хабарламалардың құпиясы заңмен қорғалады. Бұл құқықты шектеуге заңда белгіленген жағдайда және көзделген тәртіппен ғана жол беріледі.

3. Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әр адамға өз құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжатпен, шешіммен және ақпарат көзімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті.

21.1 Аталған норма адамның негізгі жеке құқықтарының бірі – жеке өмірге қол сұқпау құқығын бекітеді. Бұл құқық жеке және отбасылық құпияны қорғауды, сондай-ақ адамның өзі туралы ақпаратты бақылау құқығын қамтиды.

Жеке өмір деп адамның жеке, отбасылық, тұрмыстық және өзге де қырларының жиынтығы түсініледі, олар мемлекет, қоғам немесе үшінші тұлғалар тарапынан еркін араласуға жатпайды. Мемлекет тек жеке өмірге араласудан бас тартып қана қоймай, оны қорғаудың тиімді тетіктерін де қалыптастыруға міндетті.

Жеке өмірге қол сұқпау құқығы тұлғаның ақпараттық өзін-өзі айқындау тұжырымдамасымен тығыз байланысты. Оған сәйкес адам өзі туралы қандай ақпарат жиналуы, пайдаланылуы және таратылуы мүмкін екенін дербес анықтайды.

Нормада жеке өмірге құқық пен мемлекеттің жария мүдделері арасындағы теңгерім бекітілген. Бұл құқықты шектеу тек мынадай шарттар жиынтығы сақталған жағдайда ғана жол беріледі:

- заңды негіздің болуы;
- белгіленген рәсімнің сақталуы;
- араласудың қойылған мақсатқа сәйкестігі (пропорционалдылығы).

Бұл дегеніміз, мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті сақтау немесе қылмыстарды тергеу мақсатында да жеке өмірге араласу қатаң негізделген және барынша қажетті шекте ғана жүзеге асырылуы тиіс.

Осылайша, норма мемлекеттік органдар тарапынан орынсыз араласу мен теріс пайдаланудың алдын алуға бағытталған.

Аталған нормада дербес деректерді қорғауға ерекше мән беріледі, оның ішінде оларды жинау, өңдеу, сақтау және пайдалану мәселелері. Бұл цифрлық технологиялардың дамуына байланысты, өңделетін ақпарат көлемінің едәуір артуымен түсіндіріледі.

Дербес деректер – бұл адамды сәйкестендіруге мүмкіндік беретін кез келген ақпарат. Мұндай ақпаратқа аты-жөні, тұрғылықты жері, сондай-ақ басқа да мәліметтердің кең ауқымы жатады: байланыс деректері, құжаттар, биометриялық деректер, өмірі туралы мәліметтер, цифрлық идентификаторлар (IP-мекенжай, cookie файлдары, геолокация деректері). Егер деректер жиынтығы бойынша нақты қай адам туралы сөз болып отырғанын анықтауға болса – бұл дербес деректер болып табылады.

Қазақстанда 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заң қабылданған. Онда дербес деректерді өңдеудің қағидаттары мен шарттары, оларды қорғау талаптары, сондай-ақ дербес деректер субъектілерінің құқықтары мен оларды өңдейтін мемлекеттік органдардың, жеке және заңды тұлғалардың міндеттері бекітілген. Дербес деректерді мемлекеттік органдар, банктер, жұмыс берушілер сақтауға міндетті.

Дербес деректерді өңдеуге субъектінің келісімімен немесе заңда тікелей көзделген өзге де жағдайларда ғана, құпиялылық пен қауіпсіздік талаптарын міндетті түрде сақтай отырып жол беріледі.

Цифрландыру жағдайында бұл құқықтың маңызы арта түседі, өйткені дербес деректер автоматты түрде өңделуі, әртүрлі ақпараттық жүйелер арасында берілуі және адамның тікелей қатысуынсыз пайдаланылуы мүмкін. Осыған байланысты мемлекет дербес деректерді қорғаудың құқықтық тетіктерін белгілеуге міндетті, оның ішінде оларды заңды өңдеу, сақтау, қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қолжетімділікті шектеу талаптарын енгізу қажет.

21.2 Аталған құқықтың бұзылуы ақпаратты заңсыз жинау және тарату, деректердің сыртқа шығуы, сондай-ақ субъектінің келісімінсіз дербес мәліметтерді пайдалану түрінде көрініс табуы мүмкін.

Мұнда жеке өмірге қол сұқпау құқығының жекелеген құрамдас бөліктерін нақтылайды, атап айтқанда келесі мәліметтердің құпиялығы бекітіледі:

банктік операциялар, салымдар және жинақтар;

хат алмасу және телефон арқылы сөйлесулер;
пошта және өзге де хабарламалар, оның ішінде цифрлық технологиялар арқылы берілетін ақпарат.

Бұл кез келген байланыс құралдары арқылы берілетін ақпарат заңмен қорғалатынын және заңды негіздерсіз жария етілмеуге тиіс екенін білдіреді.

Аталған құқықты шектеуге тек заңда нақты көзделген жағдайларда және белгіленген рәсімдерді сақтай отырып, көбінесе сот бақылауымен ғана жол беріледі.

Бұл ереже ақпараттың құпиялылығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ жеке өмірге заңсыз араласудың алдын алуға бағытталған.

21.3 Мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің, лауазымды тұлғалардың және бұқаралық ақпарат құралдарының әрбір адамға оның құқықтары мен заңды мүдделеріне қатысты ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз ету міндетін бекітілген.

Бұл дегеніміз, адам өзіне қатысты қабылданған шешімдермен, құжаттармен және өзге де ақпарат көздерімен танысуға құқылы.

Аталған құқық мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз етеді және тұлғаның құқықтарын қорғауға ықпал етеді.

Осылайша, Конституция бір жағынан ақпараттың құпиялылығын қорғаса, екінші жағынан адамға өзі туралы ақпаратқа қол жеткізу құқығын береді, бұл ақпараттық қатынастардағы теңгерімді қамтамасыз етеді.

Жеке өмірге қол сұқпау құқығы тұлғаның ақпараттық өзін-өзі айқындау тұжырымдамасымен тығыз байланысты. Бұл қағидаға сәйкес адам өзі туралы қандай ақпараттың жиналатынын, өңделетінін және таратылатынын дербес анықтауға құқылы.

Цифрландыру жағдайында бұл құқық ерекше маңызға ие, себебі дербес деректер автоматтандырылған түрде өңделуі, әртүрлі ақпараттық жүйелер арасында берілуі және адамның қатысуынсыз пайдаланылуы мүмкін.

Осыған байланысты мемлекет дербес деректерді қорғаудың құқықтық механизмдерін белгілеуге міндетті, оның ішінде оларды заңды өңдеу, сақтау, қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қолжетімділігін шектеу талаптары қамтылады.

Аталған құқықты бұзу заңсыз ақпарат жинау, оны рұқсатсыз тарату, деректердің таралуы немесе тұлғаның келісімінсіз пайдалану түрінде көрініс табуы мүмкін.

Жеке өмірге қол сұқпау құқығы мен мемлекеттің жария мүдделері арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету бекітілген. Бұл құқықты шектеу тек келесі шарттар сақталған жағдайда ғана мүмкін:

- заңды негіздің болуы;
- белгіленген рәсімдердің сақталуы;

– араласудың мақсатқа сай және мөлшерлі болуы.

Бұл дегеніміз, мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп немесе қылмыстарды тергеу мақсатында да жеке өмірге араласу тек негізделген және шектеулі түрде жүзеге асырылуы тиіс.

Осылайша, бұл норма мемлекеттік органдар тарапынан болатын негізсіз араласулар мен теріс пайдаланушылықтардың алдын алуға бағытталған.

22-бап

1. Әр адам өзінің қай ұлтқа жататынын айқындауға, оны көрсетуге не көрсетпеуге құқылы.

2. Әр адамның ана тілі мен төл мәдениетін қолдануға, қарым-қатынас жасау, тәрбие беру, оқу мен шығармашылық тілін еркін таңдауға құқығы бар.

22.1 Бұл норма ешкімді өзінің этникалық немесе ұлттық тиесілігін жариялауға мәжбүрлеуге болмайтынын білдіреді. Әр адам мұндай ақпаратты көрсету-көрсетпеуді өзі шешеді, мысалы, құжаттарда немесе сауалнамаларда. Бұл құқық ұлттық белгісі бойынша кемсітуден қорғауға бағытталған.

22.2 Сонымен қатар туған тілін және мәдениетін пайдалану құқығы бекітіледі. Бұл адамның өз ана тілінде сөйлеуге, дәстүрлерін сақтауға және дамытуға құқығы бар екенін білдіреді.

Қарым-қатынас жасау, тәрбие беру, білім алу және шығармашылық тілін еркін таңдау құқығы да айқын көрсетіледі. Бұл құқық:

- отбасы мен қоғамда ана тілінде сөйлесуге;
- мектепте немесе жоғары оқу орнында таңдаған тілде білім алуға;
- шығармашылық және мәдени қызметті еркін жүзеге асыруға;
- мемлекеттік және жекеменшік қызметтерді (мысалы, ақпаратты ана тілінде алу мүмкіндігін) пайдалануға таралады. Осылайша, норма тілдік және мәдени әртүрлілікті сақтауға, сондай-ақ әр адамның ұлттық болмысын құрметтеуге бағытталған.

23-бап

1. Сөз еркіндігіне, ғылыми, техникалық, көркем шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі.

2. Зияткерлік меншік заңмен қорғалады.

3. Мемлекеттік құпияларды қоспағанда, еркін ақпарат алу және тарату құқығы заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен іске асырылады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпияларын құрайтын мәліметтер тізбесі заңда айқындалады.

4. Сөз еркіндігі және ақпарат тарату еркіндігі басқа адамдардың ар-намысы мен қадір-қасиетіне, азаматтардың денсаулығы мен қоғамның адамгершілік болмысына нұқсан келтірмеуге, қоғамдық тәртіпті бұзбауға тиіс.

5. Цензураға тыйым салынады.

6. Қазақстан Республикасының конституциялық құрылыс негіздерін күштеп өзгертуді, аумағының тұтастығына, Егемендігі мен Тәуелсіздігіне қол сұғуды, қоғамдық тәртіпті бұзуды, ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіруді, соғысты, қарулы қақтығысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, этностық, діни басымдықты немесе алауыздықты, қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға, сондай-ақ осындай әрекеттерге шақыруға жол берілмейді.

23.1 Демократияның негізгі қағидаларының бірі – сөз бостандығы мен шығармашылық еркіндігі (ғылыми, техникалық және көркемдік) бекітіледі. Мәні:

- **сөз еркіндігі** – азамат өз ойларын, сенімдерін, пікірлерін еркін білдіруге, билікті сынға алуға және заңда тыйым салынбаған кез келген тәсілмен идеяларын таратуға құқылы;

- **ғылыми шығармашылық еркіндігі** – ғылыми зерттеулер жүргізуге, ғылыми еңбектерді жариялауға және оларды идеологиялық қысымсыз талқылауға мүмкіндік береді;

- **техникалық шығармашылық еркіндігі** – жаңа өнертабыстар жасауға, инновацияларды енгізуге және технологияларды әзірлеуге құқық береді;

- **көркем шығармашылық еркіндігі** – кітаптар, картиналар, музыка, фильмдер және басқа да өнер туындыларын жасауға және ұсынуға мүмкіндік береді.

Мемлекет бұл бостандықтарды тек жариялап қана қоймай, оларды нақты қорғауға, азаматтардың оларды жүзеге асыруына жағдай жасауға және негізсіз шектеулерге жол бермеуге міндетті.

23.2 Мемлекет адамның шығармашылық қызметінің нәтижелерін қорғауды қамтамасыз етеді. Зияткерлік меншікке ғылым, әдебиет және өнер туындылары, өнертабыстар, тауар белгілері, компьютерлік бағдарламалар және басқа да шығармашылық еңбек нәтижелері жатады. Заң авторлар мен құқық иеленушілердің құқықтарын қорғауды, соның ішінде өз туындыларын пайдалану және сыйақы алу құқығын кепілдендіреді.

Бұл дегеніміз – ешкім автордың немесе құқық иеленушінің рұқсатынсыз өзгенің идеяларын, мәтіндерін, өнертабыстарын немесе өзге де зияткерлік еңбек нәтижелерін пайдалануға құқылы емес. Мұндай құқықтарды бұзу заңдық жауапкершілікке әкеп соғады.

23.3 Азаматтардың маңызды құқықтарының бірі – ақпаратты еркін алу және тарату құқығы бекітіледі. Бұл әрбір адамның заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілдер арқылы ақпаратты интернет, бұқаралық ақпарат құралдары, кітаптар, баяндамалар және басқа да нысандар арқылы іздеуге, алуға және таратуға құқылы екенін білдіреді.

Бұл құқық қоғам өмірінде маңызды рөл атқарады, өйткені ол ашықтықты, білімге қолжетімділікті, пікір білдіру және қоғамдық өмірге қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Конституция маңызды шектеуді белгілейді – мемлекеттік құпияларға жататын мәліметтерді еркін таратуға болмайды. Бұл елдің қауіпсіздігін, қорғанысын және басқа да маңызды мүдделерін қорғау қажеттілігімен байланысты.

Сонымен қатар, мемлекеттік құпияларын құрайтын мәліметтер тізбесі заңмен нақты айқындалады. Бұл азаматтардың қандай мәліметтерді жариялауға болмайтынын алдын ала білуіне мүмкіндік береді. Осылайша, бұл норма ақпарат еркіндігі мен мемлекеттің мүдделерін қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

23.4 Бұл тармақта сөз еркіндігі мен ақпарат тарату еркіндігінің шектері белгіленеді. Оның мақсаты – азаматтардың ар-намысы мен қадір-қасиетін, денсаулығын, қоғамның моральдық құндылықтарын және қоғамдық тәртіпті қорғау.

Жала жабуға, қорлауға, денсаулыққа зиян келтіретін жалған ақпарат таратуға, зорлық-зомбылықты, азғындықты немесе қоғамдық тәртіпті бұзатын материалдарды насихаттауға жол берілмейді.

Сөз бостандығы шексіз емес – ол басқа адамдарға зиян келтірмеуі тиіс. Бұл шектерді заң мен құқық қолдану тәжірибесіне сүйене отырып, соттар айқындайды.

23.5 Бұл нормада: «Цензураға тыйым салынады» деп нақты көрсетілген. Бұл дегеніміз – ешбір мемлекеттік орган немесе лауазымды тұлға азаматтың айтқысы, жазғысы немесе жариялағысы келетін ақпаратты алдын ала тексеруге немесе тыйым салуға құқылы емес.

Мәтінді алдын ала мақұлдату, рұқсат алу талап етілмейді, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының, радионың, теледидардың немесе интернеттің қызметіне заңсыз араласуға жол берілмейді.

Жауапкершілік тек жарияланғаннан кейін, тек сот тәртібімен және тек заң бұзушылық болған жағдайда ғана туындайды. Мұндай жағдайда айыппұл салу, материалды жою немесе өзге де заңда көзделген шаралар қолданылуы мүмкін.

23.6 Бұл норма мынадай әрекеттерді насихаттауға және ашық түрде шақыруға толық тыйым салады:

- конституциялық құрылысты күшпен өзгертуге;
- Қазақстанның аумақтық тұтастығына, Егемендігіне және Тәуелсіздігіне қол сұғуға;
- ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіруді;
- соғысқа және қарулы қақтығыстарға;
- әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, этникалық немесе діни алауыздықты қоздыруға және артықшылықты насихаттауға;
- қатыгездік пен зорлық-зомбылық культін таратуға.

Тыйым жүйелі насихат пен тікелей шақыруларға қатысты қолданылады, ал жай пікір білдіру, пікірталас немесе сын айту бұл санатқа жатпайды. Бұл норма адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкес келеді және мемлекет тұрақтылығын қорғауға бағытталған, алайда шектеулер тек заңмен белгіленіп, олардың қажеттілігі мен негізділігі тәуелсіз сот арқылы бағалануы тиіс.

24-бап

1. Заңда белгіленген жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасының аумағында заңды түрде жүрген әр адамның ел аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты жерін еркін таңдауға құқығы бар.

2. Әр адамның Қазақстан Республикасынан тыс жерге шығуға құқығы бар. Бұл құқықты шектеуге заңда белгіленген жағдайда және көзделген тәртіппен жол беріледі. Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасына кедергісіз оралуға құқығы бар.

Еркін жүріп-тұру және тұрғылықты жерді таңдау құқығы

Бұл әр адамның ел аумағында қалалар мен өңірлер арасында еркін қозғалуына, тұрақты немесе уақытша тұру үшін қоныс аударуына құқығы бар екенін білдіреді. Шектеулер тек заңмен белгіленген жағдайларда ғана мүмкін, мысалы:

- карантиндік немесе санитариялық шектеулер;
- күзетілетін немесе жабық аймақтар;
- төтенше жағдайлар кезіндегі арнайы шаралар.

Елден тыс жерге шығу құқығы

Әр адам Қазақстан Республикасының аумағынан тыс жерге шығуға құқылы. Бұл құқық тек заңда көзделген жағдайларда ғана шектелуі мүмкін, мысалы:

- сот шешімі негізінде (қылмыстық іс жүргізу шеңберінде);
- ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында;
- эпидемиологиялық жағдайға байланысты шаралар кезінде.

Қазақстан Республикасына кедергісіз оралу құқығы

Қазақстан Республикасының азаматтары елге кедергісіз қайтып келуге құқылы. Азамат шетелде жүрген жағдайда да мемлекет оның елге оралу мүмкіндігін шектей алмайды. Бұл норма мемлекеттің өз азаматтарын қорғау жөніндегі міндетін, оның ішінде репатриация құқығын қамтамасыз етуді бекітеді.

Жалпы алғанда, жүріп-тұру бостандығы – адамның жеке дербестігін, елдің кез келген өңірінде тұру және еңбек ету мүмкіндігін, сондай-ақ еркін саяхаттау және Отанына оралу құқығын қамтамасыз ететін негізгі азаматтық құқықтардың бірі.

25-бап

1. Әр адамның ар-ождан бостандығына құқығы бар.

2. Ар-ождан бостандығы құқығын пайдалану жалпыадамзат пен азамат құқықтарын, мемлекет алдындағы міндеттерді шектемеуге тиіс.

25.1 Ар-ождан бостандығы адамның дүниетаным саласындағы дербестігін қамтамасыз ететін негізгі жеке құқықтарының қатарына жатады. Аталған құқықтың Конституцияда «әркімге» тиесілі болып бекітілуі оның әмбебап сипатын көрсетеді және оның тек Қазақстан Республикасының азаматтарына ғана емес, сондай-ақ оның аумағында жүрген шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарға да таралатынын білдіреді.

Құқық теориясында ар-ождан бостандығы дәстүрлі түрде адамның өз сенімдерін дербес қалыптастыру, дінге деген көзқарасын айқындау, сондай-ақ сол сенімдеріне сәйкес әрекет ету мүмкіндігі ретінде қарастырылады. Бұл ретте аталған құқық тек діни салада ғана шектелмей, атеистік, философиялық және өзге де көзқарастарды қамтитын дүниетанымдық ұстанымдардың кең аясын қамтиды.

Халықаралық-құқықтық тәжірибеде кешенді ұғым – ой, ар-ождан және дін бостандығы қолданылады. Атап айтқанда, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 18-бабында бұл құқық өз сенімдерін өзгерту еркіндігін, сондай-ақ дінді немесе сенімдерді жеке өзі немесе басқалармен бірге, жария түрде немесе жеке тәртіпте ұстану құқығын қамтитыны бекітілген. Ұқсас ережелер Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде де көрініс тапқан, онда адамның дінді немесе сенімдерді өз бетінше таңдау құқығына ерекше назар аударылады.

Осылайша, ар-ождан бостандығы өзара байланысты бірнеше элементтерді қамтиды:

- сенімге ие болу құқығы (ішкі аспект);
- оларды өзгерту құқығы;
- өз көзқарастарын білдіру және тарату құқығы;
- сол сенімдерге сәйкес әрекет ету құқығы, оның ішінде діни қызметке қатысу.

Ар-ождан бостандығының ішкі аспектісі (адамның сенімі) абсолютті түрде қорғалатынын және мемлекет тарапынан қандай да бір шектеуге жатпайтынын ерекше атап өткен жөн. Сонымен қатар оның сыртқы көріністері (мысалы, діни қызмет, миссионерлік қызмет, жария әрекеттер) заңмен реттелуі мүмкін.

Ар-ождан бостандығы жеке сипатқа ие болғанына қарамастан, оның жүзеге асырылуы көбінесе ұжымдық нысанда – діни бірлестіктерге қатысу

арқылы іске асырылады. Осыған байланысты халықаралық және ұлттық құқықтық актілер тиісті кепілдіктерді тек жекелеген тұлғаларға ғана емес, сонымен қатар діни ұйымдарға да таратады. Бұған бірлестіктер құру құқығы, құлшылық ету рәсімдерін өткізу, діни әдебиеттерді тарату және ішкі ұйымдастырушылық құрылымды сақтау құқықтары жатады.

Конституциялық ережелер Қазақстан Республикасының салалық заңнамасында, атап айтқанда діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңда өз дамуын табады. Аталған заңда мемлекеттің зайырлы сипаты, діни бірлестіктердің заң алдындағы теңдігі, сондай-ақ діннің мемлекеттен және білім беру жүйесінен бөліну қағидаттары бекітілген. Бұл қағидаттар мемлекеттің дүниетаным мәселелеріндегі бейтараптығын қамтамасыз етуге және діни белгі бойынша кемсітушілікке жол бермеуге бағытталған.

Сонымен бірге мемлекет ар-ождан бостандығын жүзеге асыру үшін жағдай жасауда маңызды рөл атқарады, оның ішінде конфессияаралық келісімді сақтау, экстремизмнің алдын алу және олардың сенімдеріне қарамастан қоғамдық қатынастардың барлық қатысушыларының құқықтарын қорғау.

25.2 Ар-ождан бостандығын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын шектемеуге және мемлекет алдындағы міндеттерден босатпауға тиіс екендігі туралы ереже конституциялық құқықтағы құқықтар мен міндеттердің өзара үйлесімділігі қағидатын білдіреді.

Ар-ождан бостандығының іргелі сипатына қарамастан, оның сыртқы көрінісі абсолютті болып табылмайды. Адамның сенімдеріне негізделген әрекеттері заң талаптарын сақтай отырып жүзеге асырылуы және қоғамдық тәртіпті, басқа адамдардың құқықтарын, сондай-ақ мемлекеттің мүдделерін бұзбауы тиіс.

Құқық қолдану тәжірибесінде адамның сенімдері заңмен белгіленген міндеттерге қайшы келетін жағдайлар жиі кездеседі. Мұндай жағдайларға әскери қызметтен бас тарту, міндетті білім алудан жалтару немесе діни себептер бойынша азаматтық міндеттерді орындамаудың өзге де түрлері мысал бола алады.

Осындай жағдайларда мемлекет жеке тұлғаның құқықтары мен қоғамдық мүдделер арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге ұмтылады. Мұндай қайшылықтарды шешудің бір тәсілі – мемлекеттік мүдделерге зиян келтірмейтін жағдайда міндеттерді орындаудың баламалы нысандарын ұсыну. Мысалы, баламалы азаматтық қызметті енгізу азаматтардың сенімдерін ескере отырып, міндеттердің жалпыға бірдейлігін сақтауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар ар-ождан бостандығын шектеуге тек заң негізінде және тек конституциялық құрылысты, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен имандылығын, сондай-ақ басқа адамдардың құқықтары мен

бостандықтарын қорғау үшін қажетті мөлшерде ғана жол беріледі. Мұндай шектеулер негізді, теңгерімді болуы және құқықтың мәнін бұзбауы тиіс.

Ешбір адам өз сенімдерін басқа азаматтардың құқықтарын бұзу үшін негіз ретінде пайдалана алмайтыны туралы ереже ерекше маңызға ие. Бұл құқықты теріс пайдаланудың алдын алуға және заң алдындағы теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған.

Осылайша, аталған норма жеке тұлғаның бостандығы мен құқықтық мемлекеттің талаптарын үйлесімді түрде ұштастыру қажеттігін бекітеді. Ол қоғамдық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етуге, әртүрлі дүниетанымдарға құрметпен қарауға және діни немесе идеологиялық негіздегі қақтығыстардың алдын алуға бағытталған.

26-бап

1. Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлестік құру бостандығына құқығы бар. Қоғамдық бірлестік қызметі заңмен реттеледі.

2. Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты, Жоғарғы Соты және өзге де соттары төрағалары мен судьяларының, Орталық сайлау комиссиясы, Жоғары аудиторлық палатасы төрағалары мен мүшелерінің, құқық қорғау органы және арнаулы мемлекеттік орган қызметкерлері мен жұмыскерлерінің, әскери қызметшілердің саяси партия мен кәсіптік одақта болуға, қандай да бір саяси партияға немесе қоғамдық-саяси қозғалысқа қолдау көрсетуге не сыни пікір білдіруге құқығы жоқ.

26.1 Қоғамдық-саяси қозғалыс – азаматтардың ортақ мүдделерін білдіру және қорғау, сондай-ақ мемлекеттік саясатқа ықпал ету мақсатында құрылған ерікті бірлестігі. Қазақстан Республикасында мұндай қозғалыстардың қызметі қоғамдық бірлестіктер туралы заңнамамен реттеледі.

Мысал ретінде: 1989 жылы құрылған «Невада-Семей» қозғалысын; 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларына байланысты құрылған «Желтоқсан» қозғалысын атауға болады. Бұл қозғалыс желтоқсан оқиғаларына қатысушылардың құқықтарын қорғаумен және тарихи жадыны сақтаумен айналысады.

Аталған норманың мақсаты – мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың саяси бейтараптығы мен тәуелсіздігін қамтамасыз ету.

26.2 Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотының Төрағасы мен судьялары, Жоғарғы Соттың судьялары, Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясының мүшелері, сондай-ақ құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдардың қызметкерлері мен әскери қызметшілер ерекше өкілеттіктерге ие және азаматтардың құқықтары мен

мемлекеттің мүдделеріне тікелей әсер ететін шешімдер қабылдайды. Сондықтан олардың саяси партияларға қатысуы немесе қоғамдық-саяси қозғалыстарды ашық қолдауы олардың бейтараптығына күмән келтіруі мүмкін.

Партиялық қызметке тыйым салу мүдделер қақтығысының алдын алуға, қызметтік өкілеттіктерді қандай да бір саяси күштің пайдасына пайдалануға жол бермеуге және барлық саяси бірлестіктер үшін тең жағдай жасауға бағытталған.

Осылайша, мемлекет жекелеген қызметкерлердің қызметін шектеу арқылы емес, мемлекеттік биліктің тәуелсіздігін және қоғамның оған деген сенімін қамтамасыз етеді.

27-бап

1. Әр адамның еңбек етуге, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауға құқығы бар. Еңбекке мәжбүрлеп тартуға қылмыстық немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін адамды кінәлі деп тану туралы сот актісінің негізінде, не төтенше жағдайда, не соғыс жағдайында жол беріледі.

2. Қазақстан Республикасы қауіпсіздік пен гигиена талаптарына сай еңбек жағдайлары құқығына, еңбегі үшін қандай да бір кемсітүсіз сыйақы алу, сондай-ақ әлеуметтік қорғалу құқығына заңға сәйкес кепілдік береді.

3. Заңда белгіленген тәсілдерді қолдана отырып, жеке және ұжымдық еңбек дауларын шешу құқығы танылады.

4. Тынығу, жұмыс уақытының ұзақтығы, демалыс және мереке күндері, ақы төленетін демалыс құқығына заңмен кепілдік беріледі.

27.1 Бұл норма әрбір адамның еңбек ету құқығына ие екенін бекітеді. Бұл Қазақстан аумағында жүрген кез келген адамның өз еңбегі арқылы өмір сүруге қаражат табуға құқылы екенін білдіреді. Әр адам өз қалауымен қызмет түрін, мамандығын таңдайды және белгілі бір жұмысты атқаруға келісімін еркін білдіреді.

Мемлекет азаматтардың еңбек етуіне жағдай жасауға міндетті: жұмыспен қамту жүйесін дамытуға, білім алуға көмектесуге және кәсіпкерлік бастамаларды қолдауға тиіс. Мемлекет жұмыспен қамту саясатын жүзеге асыру, халықты жұмыспен қамту органдарының қызметі, азаматтарды кәсіби даярлау және қайта даярлау, сондай-ақ кәсіпкерлікті дамыту үшін жағдай жасау арқылы жұмысқа орналасуға жәрдемдеседі.

Қызметкер жұмысты өзі таңдап, еңбек жағдайларына келіседі, ал жұмыс беруші лайықты адамды жұмысқа қабылдап, онымен еңбек шартын жасасады.

Мәжбүрлі еңбек тек ерекше жағдайларда ғана жол беріледі: сот шешімі бойынша қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін, сондай-ақ төтенше немесе әскери жағдай кезінде. Саяси қысым немесе кемсітушілік сияқты мәжбүрлеудің өзге түрлеріне жол берілмейді.

27.2 Әрбір қызметкер қауіпсіз еңбек жағдайларына, денсаулығын қорғауға және еңбекке байланысты аурулардың алдын алу шараларына құқылы. Бұл кепілдіктер Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде де бекітілген.

Қызметкер кемсітүсіз әділ еңбекақы алуға құқылы. Жалақы жынысына, жасына, ұлтына, дініне немесе әлеуметтік жағдайына байланысты болмауы тиіс. Ең төменгі жалақы мемлекет тарапынан негізгі кепілдік ретінде белгіленеді.

27.3 Қызметкерлер мен жұмыс берушілердің еңбек дауларын шешу құқығы танылады. Бұл қызметкерлердің жұмыс берушімен келіспеушілік туындаған жағдайда өз еңбек құқықтарын заңды түрде қорғауға мүмкіндігі бар екенін білдіреді.

Еңбек даулары:

- жеке – қызметкер мен жұмыс беруші арасында;
- ұжымдық – қызметкерлер тобы немесе кәсіподақ пен жұмыс беруші арасында болуы мүмкін.

Бұл норма мұндай даулардың заңды тәсілдермен шешілуі тиіс екенін атап көрсетеді. Оларға келіссөздер жүргізу, татуластыру комиссияларына жүгіну, медиация, еңбек төрелігі, сондай-ақ сот тәртібімен қарау жатады. Ұжымдық даулар кезінде заңда белгіленген рәсімдер сақталған жағдайда ереуіл өткізуге жол беріледі.

27.4. Заңмен демалыс құқығы кепілдендіріледі. Жұмыс аптасының ұзақтығы 40 сағаттан аспауы тиіс. Кейбір санаттағы қызметкерлер үшін қысқартылған жұмыс уақыты қарастырылған, мысалы, кәмелетке толмағандар, мүгедектігі бар адамдар және зиянды еңбек жағдайларында жұмыс істейтіндер үшін.

Қызметкерлерге апталық демалыс, демалыс және мереке күндері беріледі. Бұл күндердегі жұмыс қосымша ақы төлеумен немесе басқа демалыс күнімен өтеледі. Жыл сайынғы ақылы еңбек демалысы жұмыс орны мен орташа жалақы сақтала отырып беріледі, оның ұзақтығы кемінде 24 күнді құрайды, бірақ одан да көп болуы мүмкін.

28-бап

1. Тұрғын үйге қол сұғуға болмайды. Сот шешімінсіз тұрғын үйден айыруға және шығарып жіберуге жол берілмейді. Тұрғын үйге басып кіруге, оны қарап-тексеруге, тінтуге заңда белгіленген жағдайда және көзделген тәртіппен жол беріледі.

2. Қазақстан Республикасында өз азаматтарын тұрғын үймен қамтамасыз етуге жағдай жасалады. Тұрғын үй соған мұқтаж азаматтардың заңда көрсетілген санаттарына заңда белгіленген нормаларға сәйкес беріледі.

28.1 Бұл норма тұрғын үйге қол сұғылмаушылықты бекітеді. Бұл дегеніміз – адам тұратын тұрғын үй заңмен қорғалады және онда тұратын адамдардың келісімінсіз ешкім оған кіруге құқылы емес. Тұрғын үй – адамның жеке кеңістігі, оның жеке және отбасылық өмірі өтетін орын болғандықтан, ол ерекше қорғауға жатады.

Ерекше маңыздысы – тұрғын үйден айыру немесе одан шығару тек сот шешімі бойынша ғана жүзеге асырылады. Бұл азаматтардың құқықтарын қорғаудың негізгі кепілдіктерінің бірі болып табылады. Заң ешкімді сот шешімінсіз тұрғын үйден айыруға немесе шығарып жіберуге жол бермейді. Сондай-ақ тұрғын үйде тұратын адамдардың келісімінсіз оған кіруге ешкімнің құқығы жоқ, заңда тікелей көзделген жағдайларды қоспағанда.

Кейбір жағдайларда заң тұрғын үйге тұрғындардың келісімінсіз кіруге рұқсат береді, мысалы, қылмыстарды тергеу кезінде немесе төтенше жағдайларда. Алайда мұндай әрекеттер заңмен қатаң реттеледі және барлық қажетті рәсімдерді сақтай отырып жүзеге асырылуы тиіс. Әдетте, мұндай жағдайларда соттың рұқсаты немесе заңда көзделген өзге де негіздер талап етіледі.

28.2 Бұл нормада мемлекеттің әлеуметтік рөлі де көрініс табады. Ол мемлекет азаматтардың тұрғын үйге қол жеткізуіне жағдай жасауға міндетті екенін көздейді. Бұл тұрғын үй құрылысының дамуын, ипотекалық бағдарламаларды қолдауды, субсидиялар мен жеңілдіктерді ұсынуды және тұрғын үйдің қолжетімділігін арттыруға бағытталған өзге де шараларды білдіреді.

Айта кету керек, Конституция мемлекетке әрбір азаматты тікелей тұрғын үймен қамтамасыз ету міндетін жүктемейді. Мемлекеттің негізгі міндеті – азаматтардың тұрғын үй мәселелерін өз бетінше шешуіне мүмкіндік беретін жағдайлар жасау.

Сонымен қатар мемлекет ерекше қолдауды қажет ететін азаматтарға көмек көрсетеді. Мұндай санаттарға аз қамтылған отбасылар, көпбалалы отбасылар, мүгедектігі бар адамдар, жетім балалар және заңмен

белгіленген өзге де азаматтар жатады. Оларға тұрғын үй белгіленген тәртіппен, кезектілік пен мұқтаждық деңгейі ескеріле отырып беріледі.

29-бап

1. Қазақстан Республикасы азаматтарының заңды түрде алған кез келген мүлкіне жеке меншік құқығы бар.

2. Меншікке және мұрагерлік құқыққа заңмен кепілдік беріледі.

3. Сот шешімінсіз ешкімді өз мүлкінен айыруға болмайды. Заңмен көзделген айрықша жағдайда мемлекет мұқтажы үшін мүлікті мәжбүрлеп иеліктен шығаруға оның тең құны өтелген кезде жол беріледі.

4. Қазақстан Республикасы кәсіпкерлік қызмет бостандығы құқығына, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалану құқығына кепілдік береді. Монополистік қызмет заңмен реттеледі немесе шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады.

29.1 Қазақстан Республикасының азаматтары заңды жолмен алынған кез келген мүлікке иелік етуге құқылы. Бұл – негізгі қағидалардың бірі: мемлекет жеке меншікті экономиканың негізі ретінде таниды және қорғайды.

«Кез келген мүлік» ұғымына тек заттар ғана емес (мысалы, пәтер, көлік немесе ақша), сонымен қатар мүліктік құқықтар да жатады, мысалы, бизнестегі үлес немесе авторлық құқықтар. Алайда мүлік міндетті түрде заңды жолмен алынуы тиіс – сатып алу, сыйға тарту, мұрагерлік және заңда көзделген басқа да тәсілдер арқылы. Егер мүлік заңсыз жолмен алынған болса (мысалы, ұрлық немесе алаяқтық арқылы), ол заңмен қорғалмайды. Сонымен қатар заң кейбір мүлік түрлерінің айналымын шектеуі немесе оларды жеке меншікке алуға толық тыйым салуы мүмкін.

29.2 Бұл тармақта меншік құқығын заңмен қорғау және мұрагерлік құқығының кепілдігі бекітілген. Бұл мемлекет азаматтардың мүлкін заңсыз қол сұғушылықтан қорғауға міндетті екенін білдіреді. Меншік иелерінің құқықтарын қорғауға арналған заңдар мен соттық тетіктер бар. Азамат өз мүлкінің заңсыз негізсіз алынбайтынына сенімді бола алады.

Сонымен бірге меншік құқығы абсолютті емес: кейбір жағдайларда ол заңмен көзделген тәртіпте және қоғамдық мүдделерді қорғау мақсатында шектелуі мүмкін.

Маңызды элементтердің бірі – мұрагерлік құқығы. Адам қайтыс болғаннан кейін оның мүлкі басқа тұлғаларға өтеді: заң бойынша (әдетте

туыстарына) немесе өсиет арқылы. Бұл отбасындағы құқықтық сабақтастық пен тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

29.3 Маңызды кепілдік ретінде ешкім сот шешімінсіз мүлкінен айырылмайтыны бекітілген. Бұл азаматтарды мемлекет немесе өзге тұлғалардың негізсіз әрекеттерінен қорғайды.

Алайда ерекше жағдайларда мүлік мемлекеттік қажеттіліктер үшін алынуы мүмкін, мысалы, жол салу немесе басқа да маңызды объектілерді жүзеге асыру кезінде. Бірақ мұндай жағдайларда қатаң талаптар сақталуы тиіс:

- заңда көзделуі;
- жағдайдың ерекше сипаты;
- міндетті түрде өтемақы төленуі.

Өтемақы тең құнды болуы тиіс, яғни мүліктің нақты нарықтық құнына сәйкес келуі қажет. Егер бұл талап сақталмаса, азаматтың құқықтары бұзылған болып саналады. Мұндай алып қою нысандарына реквизиция, ұлттандыру және мемлекеттік қажеттіліктер үшін мүлікті алу жатады. Барлық жағдайда мемлекет мүддесі мен меншік иесінің құқықтары арасындағы теңгерім сақталуы тиіс.

29.4 Кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне құқық бекітіледі. Бұл әрбір адамның өз мүлкін табыс табу үшін пайдалануға және кәсіпкерлікпен айналысуға құқылы екенін білдіреді. Кәсіпкерлік – пайда табуға бағытталған дербес және бастамашыл қызмет.

Азамат қызмет саласын, бизнес нысанын өз бетінше таңдай алады және экономикалық қатынастарға басқа қатысушылармен тең жағдайда қатысады.

Сонымен бірге бұл құқық та шексіз емес. Мемлекет нарықты реттейді, монополиялардың пайда болуына және жосықсыз бәсекеге жол бермеу үшін шаралар қолданады. Бұл тұтынушыларды қорғау және әділ бәсекелестікті қамтамасыз ету үшін қажет.

Осы бап азаматтардың маңызды экономикалық құқықтарын бекітеді: жеке меншікке құқық, оны қорғау, мүлікті мұрагерлікке беру мүмкіндігі және кәсіпкерлік қызмет еркіндігі. Бұл норма тұрақты экономиканың негізін қалыптастырып, жеке тұлға мен мемлекет мүдделері арасындағы теңгерімді қамтамасыз етеді.

30-бап

1. Неке және отбасы, ана, әке мен бала мемлекет қорғауында болады.

2. Неке – ер мен әйелдің мемлекет заңға сәйкес тіркеген ерікті және тең құқықты одағы.

3. Балаға қамқорлық жасау және тәрбие беру – ата-ананың етене құқығы әрі міндеті.

4. Кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті.

30.1 Неке, отбасы, ана болу, әке болу және балалық шақ мемлекет қорғауында болады. Бұл мемлекет отбасыға ерекше мән беретінін және оны қоғамның маңызды бөлігі ретінде қарайтынын білдіреді. Мұндай норма Қазақстанның әлеуметтік мемлекет екенін көрсетеді, яғни мемлекет өз азаматтарының әл-ауқатына қамқорлық жасайды.

Қорғау тек заңдардың болуымен ғана шектелмейді, сонымен қатар нақты қолдау шараларын да қамтиды. Мемлекет түрлі бағдарламаларды жүзеге асырады, жәрдемақылар төлейді, азаматтардың құқықтарын соттар мен басқа да органдар арқылы қорғайды. Мысалы, отбасылық қатынастарды реттейтін және ата-аналар мен балалардың құқықтарын қорғайтын заңдар бар. Сонымен қатар мемлекет, әсіресе балалары бар, көпбалалы немесе қиын жағдайға тап болған отбасыларға материалдық көмек көрсетеді.

Отбасы маңызды әлеуметтік институт ретінде қарастырылады. Бұл жай ғана адамдар тобы емес, қоғамның негізі, онда балалар тәрбиеленеді, құндылықтар мен мінез-құлық нормалары қалыптасады. Ана болу мен әке болу да қорғауға алынады, өйткені ата-аналар баланың өмірінде маңызды рөл атқарады. Балалық шақ ерекше бөлінеді, себебі балалар ерекше қамқорлық пен қорғауды қажет етеді. Мемлекет баланың қалыпты дамуы, білім алуы және қауіпсіз ортада өсуі үшін жағдай жасауға міндетті.

Бұл норма халықаралық стандарттарға да сәйкес келеді. Қазақстан, басқа да мемлекеттер сияқты, балалардың құқықтарын қорғау және оларға лайықты өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету жөнінде міндеттемелер алған. Яғни баланың мүддесі әрқашан басым болуы тиіс.

30.2 Неке – ер мен әйелдің ерікті одағы, ол міндетті түрде мемлекетте тіркелуі тиіс. Мұнда бірнеше маңызды қағида бар.

Біріншіден, еріктілік. Ешкімді некеге тұруға мәжбүрлеуге болмайды. Бұл шешім еркін және өзара келісім негізінде қабылдануы тиіс. Егер қысым немесе мәжбүрлеу болса, мұндай неке заңды деп танылмайды.

Екіншіден, **тең құқықтылық**. Ерлі-зайыптылардың отбасында құқықтары мен міндеттері тең. Ешқайсысы екіншісінен артықшылыққа ие емес. Олар бірге шешім қабылдайды, шаруашылық жүргізеді және отбасы үшін жауапкершілік көтереді.

Үшіншіден, мемлекеттік тіркеу. Тек ресми тіркелген неке ғана заңмен танылады. Бұл ерлі-зайыптылардың заңды құқықтары мен міндеттері бар екенін білдіреді: ортақ мүлікке құқық, алимент алу, мұрагерлік және т.б. Егер адамдар тіркеусіз бірге тұрса, мұндай қатынастар заң тұрғысынан неке деп танылмайды. Сондықтан олар ресми ерлі-зайыптыларға берілетін құқықтарға ие болмайды.

Бұл норма отбасылық қатынастарда тәртіпті қамтамасыз ету және ерлі-зайыптылар мен олардың балаларының құқықтарын қорғау үшін қажет.

30.3 Балаларға қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-аналардың әрі құқығы, әрі міндеті. Бұл ата-аналар балаларын тәрбиелеуге құқылы ғана емес, сонымен бірге міндетті екенін білдіреді.

Ата-аналар баланы қажетті нәрселермен қамтамасыз етуі тиіс: тамақ, киім, тұрғын үй. Сонымен қатар оның денсаулығына, біліміне және дамуына қамқорлық жасауға міндетті. Материалдық қамтамасыз етумен қатар тәрбиелік аспект те маңызды – баланың мінез-құлқын, моральдық құндылықтарын қалыптастыру.

Сонымен бірге ата-аналық құқықтар шексіз емес. Олар баланың мүддесіне қарсы пайдаланылмауы тиіс. Егер ата-аналар өз міндеттерін тиісінше орындамаса, мысалы, балаға қамқорлық жасамаса немесе оның денсаулығына қауіп төндірсе, мемлекет араласуға құқылы. Төтенше жағдайларда ата-аналардың құқықтары шектелуі немесе олар ата-ана құқықтарынан айырылуы мүмкін.

30.4 Бұл тармақта кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалардың еңбекке жарамсыз ата-аналарына қамқорлық жасау міндеті белгіленген. Бұл өздерін қамтамасыз етуге қабілетті ересек балалардың жасы, ауруы немесе мүгедектігі салдарынан өз бетінше өмір сүре алмайтын ата-аналарына көмектесуге тиіс екенін білдіреді.

Кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалар деп он сегіз жасқа толған және еңбек етуге, табыс табуға мүмкіндігі бар тұлғалар танылады. Егер мұндай мүмкіндік болмаса (мысалы, баланың өзі мүгедек болса немесе ауыр материалдық жағдайда болса), отбасылық заңнамаға сәйкес сот оны ата-аналарды асырау міндетінен босатуы немесе алимент мөлшерін азайтуы мүмкін.

Көмек материалдық (ақшалай қолдау, емделу шығындарын төлеу, азық-түлік алу) және физикалық, моральдық қолдау (күту, үй шаруасына көмектесу, көңіл бөлу) түрінде көрсетілуі мүмкін. Егер балалар бұл

міндеттен жалтарса, ата-аналар сотқа жүгінуге құқылы, нәтижесінде алимент өндіріп алынуы мүмкін.

Бұл норма отбасындағы өзара жауапкершілік қағидасын көрсетеді: алдымен ата-аналар балаларын тәрбиелеп, өсіреді, ал балалар есейген соң ата-аналарына қамқорлық жасауға тиіс. Бұл тек құқықтық емес, сонымен қатар моральдық тұрғыдан да маңызды, өйткені ол ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 30-бабы отбасыға қатысты негізгі мәселелерді реттейді. Ол отбасының мемлекет қорғауында екенін бекітеді, некенің мәнін айқындайды, сондай-ақ ата-аналардың балалар алдындағы және балалардың ата-аналар алдындағы міндеттерін белгілейді.

31-бап

1. Қазақстан Республикасының азаматына жалақы мен зейнетақының ең төмен мөлшеріне кепілдік беріледі, сондай-ақ жасына, науқастануына, мүгедектігіне, асыраушысынан айырылуына байланысты және өзге де заңды негіздер бойынша әлеуметтік қамсыздандыруға кепілдік беріледі.

2. Қазақстан Республикасында ерікті әлеуметтік сақтандыру, өзге де әлеуметтік қамсыздандыру нысандары, волонтерлік қызмет пен қайырымдылық қолдау табады.

31.1 Бұл норма Қазақстан Республикасы азаматтарының негізгі әлеуметтік құқықтарын кепілдендіреді. Мемлекет әрбір азаматқа лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз етуге міндетті. «Кепілдендіріледі» деген сөз бұл құқықтардың міндетті түрде жүзеге асырылуы тиіс екенін білдіреді.

Ең төменгі жалақы – жұмыс беруші еңбек үшін төлеуге міндетті ең аз мөлшер. Ол жыл сайын мемлекет тарапынан белгіленеді және адамдардың негізгі қажеттіліктерін өтеу үшін жеткілікті деңгейден төмен болмауы тиіс.

Ең төменгі зейнетақы азаматтардың зейнетке шыққаннан кейінгі табысын қамтамасыз етеді. Зейнетақы жұмысшылар мен жұмыс берушілердің жарналары есебінен, сондай-ақ мемлекеттік бюджеттен қалыптасады. Ол адамға еңбек қызметін тоқтатқаннан кейін қалыпты өмір сүру деңгейін сақтауға мүмкіндік береді.

Жасына байланысты әлеуметтік қамсыздандыру белгіленген зейнеткерлік жасқа жеткен кезде тағайындалатын зейнетақы төлемдері арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасында зейнеткерлік жас ерлер үшін – 63 жас, әйелдер үшін – 61 жас (2028 жылға қарай кезең-

кезеңімен 63 жасқа дейін ұлғайтылады). 1998 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша кемінде 5 жыл еңбек өтілі бар азаматтар базалық зейнетақы төлемін алуға құқылы. Зиянды еңбек жағдайларында жұмыс істейтін адамдар үшін заңнамада зейнетке ертерек шығу мүмкіндігі қарастырылған.

Әлеуметтік қолдау әртүрлі негіздер бойынша көрсетіледі: зейнеткерлік жасқа жеткенде, ауру немесе уақытша еңбекке қабілетсіздік жағдайында, мүгедектік кезінде, асыраушысынан айырылғанда және басқа да жағдайларда. Мұндай жағдайлар туындаған кезде мемлекет азаматқа зейнетақы, жәрдемақы немесе өзге де төлемдер түрінде қолдау көрсетуге міндетті.

Сонымен қатар, жекелеген санаттағы тұлғаларға қосымша әлеуметтік қолдау қарастырылған. Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексіне сәйкес атаулы әлеуметтік көмек орташа жан басына шаққандағы табысы кедейлік шегінен аспайтын Қазақстан Республикасы азаматтарына, қандастарға, босқындарға, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ, Қазақстанда тұрақты тұратын тұлғаларға, сондай-ақ көпбалалы отбасыларға және басқа да санаттарға беріледі.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік заңнамасына сәйкес жүкті әйелдерге және балалары бар отбасыларға мемлекеттік қолдау көрсетіледі. Атап айтқанда, жүктілік және босану бойынша әлеуметтік төлемдер, бала тууына байланысты біржолғы жәрдемақы, сондай-ақ бала бір жарым жасқа толғанға дейін күтіміне байланысты ай сайынғы жәрдемақы қарастырылған. Мүгедектігі бар балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналар немесе қамқоршылар үшін ай сайынғы мемлекеттік жәрдемақы түріндегі арнайы қолдау шарасы көзделген.

31.2 Әлеуметтік қамсыздандыру тек мемлекеттің міндеті ғана емес, сонымен қатар қоғам мен азаматтардың өздерінің қатысуын да қамтиды. Ерікті әлеуметтік сақтандыру азаматқа қосымша әлеуметтік қорғауды өз бетінше қамтамасыз етуге мүмкіндік береді: жарналар төлеу арқылы ол сақтандыру жағдайлары туындаған кезде төлемдер алуға құқық алады.

Сонымен қатар, әлеуметтік қамсыздандырудың өзге де нысандары дамуда, мысалы, мемлекеттік емес зейнетақы қорлары, кәсіподақтардың қызметі және өзара сақтандыру ұйымдары, олар мемлекеттік әлеуметтік қорғау жүйесін толықтырады.

Қайырымдылық ерекше орын алады және мемлекет тарапынан тікелей қолдау табады. Қайырымдылық – бұл азаматтар мен ұйымдардың мұқтаж адамдарға ерікті әрі өтеусіз көмек көрсетуі, ол әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал ететін азаматтық қоғамның маңызды элементі болып табылады.

Волонтерлік – басқа адамдарға ерікті және өтеусіз көмек көрсету. Ол қазіргі қоғамда маңызды рөл атқарады, өйткені мұқтаж жандарға –

қарттарға, мүгедектігі бар адамдарға, қиын өмірлік жағдайға тап болған балаларға, сондай-ақ төтенше жағдайлардан зардап шеккендерге жедел көмек көрсетуге мүмкіндік береді.

Мемлекет волонтерлік қызметті конституциялық деңгейде қолдай отырып, оның маңыздылығын мойындайды және азаматтық белсенділікті дамытуға ынталандырады. Бұл волонтерлік ұйымдардың қызметіне жағдай жасау, әлеуметтік бастамаларды қолдау, қайырымдылық акциялары мен бағдарламаларды жүзеге асыру арқылы көрініс табады.

32-бап

1. Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын сақтауға құқығы бар.

2. Қазақстан Республикасының азаматтары заңда белгіленген медициналық көмекті ақы төлемей алуға құқылы.

3. Мемлекеттік және жекеменшік емдеу мекемелерінде, сондай-ақ жеке медициналық практикамен айналысатын тұлғалардан ақылы медициналық көмек алу заңда белгіленген негіздерде және көзделген тәртіппен жүзеге асырылады.

32.1 Денсаулықты қорғау құқығы – адам мен азаматтың негізгі әлеуметтік құқықтарының бірі. Қазақстан Республикасының Конституциясы сәйкес, жеке адамның да, тұтас халықтың да денсаулығы өзге құқықтар мен бостандықтар жүйесінде айқындаушы фактор болып табылады, өйткені соңғыларды шектеуге тек халықтың денсаулығын қорғау үшін қажетті шамада ғана жол беріледі (Конституцияның 39-бабы).

Аталған құқық халықаралық актілер нормаларына негізделеді, олар Конституцияның 4-бабына сәйкес қолданыстағы құқықтың құрамдас бөлігі болып табылады. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы 25-бабында әрбір адамның денсаулығын қамтамасыз ету үшін қажетті өмір сүру деңгейіне, оның ішінде медициналық күтім мен әлеуметтік қызметтерге құқығы бекітілген. Ал Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт 12-бабы әрбір адамның дене және психикалық денсаулығының мүмкін болатын ең жоғары деңгейіне қол жеткізу құқығын таниды.

Ұлттық заңнамада денсаулықты қорғау құқығы Қазақстан Республикасының «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» кодексі (ары қарай – Кодекс) арқылы нақтыланады. Кодекс денсаулық сақтау жүйесін, осы саладағы мемлекеттік саясаттың қағидаттарын, медицина қызметкерлері мен азаматтардың құқықтық мәртебесін айқындайды.

Денсаулықты қорғау құқығының мазмұнына мыналар кіреді:

- медициналық көмектің қолжетімділігі;
- оның сапасы мен уақтылы көрсетілуі;
- аурулардың алдын алу және салауатты өмір салтын қалыптастыру;
- дәрілік заттармен және медициналық мақсаттағы бұйымдармен

қамтамасыз ету;

- медициналық ұйымды еркін таңдау;
- медициналық араласуға ақпараттандырылған келісім беру;
- дәрігерлік құпияны құрайтын мәліметтерді қорғау және т.б.

Конституциялық норма мемлекетке денсаулықты қорғау құқығын іске асыру үшін құқықтық, экономикалық және әлеуметтік жағдайлар жасау міндетін жүктейді, медициналық қызметтердің сапа стандарттарын енгізуді, «смарт-медицина», қашықтықтан алдын алу және емдеу жүйелерін дамытуды көздейді. Мемлекет сондай-ақ аурушандықты төмендету, еңбек гигиенасы мен қоршаған ортаны жақсарту, эпидемиялардың алдын алу бойынша шаралар қабылдауға міндетті.

Денсаулықты қорғаудың маңызды элементі – мемлекет, жұмыс берушілер және азаматтардың жеке және қоғамдық денсаулықты сақтау мен нығайтудағы ортақ жауапкершілігі. Азаматтар өз денсаулығын сақтауға қамқорлық жасауға, профилактикалық медициналық тексерулерден өтуге, медицина қызметкерлерінің нұсқауларын сақтауға, айналадағылар үшін қауіпті аурулар туралы хабарлауға міндетті (Кодекстің 90-бабы).

Денсаулықты қорғау өзге құқық салаларының нормаларымен де қамтамасыз етіледі: қылмыстық құқық (денсаулыққа зиян келтіргені үшін жауапкершілік), еңбек құқығы (қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету), азаматтық құқық (денсаулыққа келтірілген зиянды өтеу), әкімшілік құқық (халық денсаулығына қарсы құқық бұзушылықтар).

32.2 Конституцияның 32-бабының екінші бөлігі азаматтарға өздері төлемейтін (тегін) медициналық көмекті алу құқығына кепілдік береді, оның көлемі заңмен айқындалады. Заңнамада бұл ұғым тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемі (ТМККК) арқылы ашылады.

ТМККК – бюджет қаражаты есебінен қамтамасыз етілетін ең төменгі мемлекеттік стандарт. Ол мынадай медициналық көмек түрлерін қамтиды (Кодекстің 34-бабы):

- жедел медициналық көмек, оның ішінде санитариялық авиация;
- амбулаториялық-емханалық көмек (алғашқы медициналық-санитариялық көмек, консультативтік-диагностикалық көмек, бейінді мамандардың бақылауы);
- стационарлық көмек (маманның жолдамасы бойынша немесе шұғыл жағдайларда);
- амбулаториялық емдеу кезінде азаматтардың жекелеген санаттарын дәрілік қамтамасыз ету.

ТМККК-ның нақты тізбесі мен оны көрсету шарттарын Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітеді. Мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктеріне қарай тегін көмектің көлемі нақтылануы мүмкін, алайда ол халықтың денсаулығын сақтау үшін қажетті деңгейден төмен болмауы тиіс.

Тегін медициналық көмек алу құқығы Қазақстан Республикасының азаматтарына беріледі. Қазақстан аумағында тұрақты тұратын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар да заңдарда немесе халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, осы құқықты пайдаланады.

32.3. Конституцияның 32-бабының үшінші бөлігі ақылы медициналық көмек алу негіздері мен тәртібін реттейді. Ақылы медициналық қызметтер мемлекеттік және жеке емдеу мекемелерімен, сондай-ақ жеке медициналық практикамен айналысатын тұлғалармен шарт негізінде көрсетіледі.

Ақылы қызметтер көрсету үшін құқықтық негіз Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі және салалық заңнама нормалары болып табылады. Ақылы медициналық қызмет көрсету шарты мынадай маңызды талаптарды қамтуы тиіс: көмектің түрлері мен көлемі, мерзімдері, тарифтері мен төлеу тәртібі, тараптардың құқықтары мен міндеттері, міндеттемелерді орындамағаны үшін жауапкершілік.

Мемлекеттік денсаулық сақтау ұйымдарындағы ақылы қызметтердің тарифтері барлық шығындарды ескере отырып белгіленеді және ТМККК шеңберіндегі ұқсас қызметтің тарифінен төмен болмауы тиіс. Бағаларды қайта қарау жарты жылда бір реттен жиі жүргізілмейді. Ақылы қызмет түрлері мен олардың бағалары туралы ақпарат халық үшін қолжетімді болуы қажет.

Пациент ақылы қызметтердің құны, оларды көрсету тәртібі, сондай-ақ өзінің құқықтары мен міндеттері туралы толық ақпарат алуға құқылы. Ақылы қызметтерден түскен қаражат денсаулық сақтау жүйесін қаржыландыру көздерінің бірі болып табылады (Кодекстің 23-бабы).

Айта кету керек, ақылы медициналық көмек тегін медициналық көмекті алмастырмайды және оны жоймайды. Азаматтар ТМККК шеңберіндегі тегін көмекті немесе одан тыс, жақсартылған жағдайларда ұсынылатын ақылы қызметтерді таңдауға құқылы.

Осылайша, денсаулықты қорғау жөніндегі конституциялық нормалар денсаулық сақтау жүйесінің тиімді жұмыс істеуіне берік құқықтық негіз қалыптастырады, онда тегін медициналық көмекке мемлекеттік кепілдіктер мен ақылы қызметтер алу мүмкіндігі үйлесімді түрде ұштасады.

33-бап

1. Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекеттік оқу орындарында ақы төлемей орта білім алуына кепілдік беріледі. Бастауыш және негізгі орта білім міндетті.

2. Қазақстан Республикасы азаматының заңға сәйкес жоғары оқу орындарында жоғары білім алуға құқығы бар.

3. Жекеменшік оқу орындарында ақылы білім алу заңда белгіленген негіздерде және көзделген тәртіппен жүзеге асырылады.

4. Мемлекет жалпыға міндетті білім беру стандарттарын белгілейді. Барлық оқу орнының қызметі осы стандарттарға сәйкес келуге тиіс.

5. Рухани (діни) білім беру ұйымдарын қоспағанда, Қазақстан Республикасының аумағындағы білім беру ұйымдарында білім мен тәрбие беру жүйесі зайырлы сипатқа ие.

33.1 Мемлекет әрбір азаматқа мемлекеттік оқу орындарында ақы төлемей орта білім алуына кепілдік береді. Бұл бастауыш (1-4 сыныптар), негізгі орта (5-9 сыныптар) және жалпы орта білім (10-11/12 сыныптар) деңгейлерінде оқыту мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландырылатынын білдіреді. Бұл ретте бастауыш және негізгі орта білім міндетті болып табылады. Орта білім алғаннан кейін адам мектепте оқуын мемлекет есебінен де жалғастыра алады. Айтуынша, оның таңдауы бар – мектепте оқуды жалғастыру немесе колледжге бару. Осылайша, бұл бап мемлекетке – мектептердің қолжетімділігін қамтамасыз ету; ата-аналарға – балаларды оқытуды қамтамасыз ету; азаматтарға – білім берудің осы деңгейінен өту міндетін жүктейді.

33.2 Азаматтар жоғары оқу орындарында конкурстық негізде жоғары білім алуға құқылы. Бұл құқық мемлекеттік білім беру гранттары жүйесі (тегін оқыту) арқылы не ақылы негізде іске асырылады. Осылайша, мемлекет барлығына жоғары білімнің қол жетімділігіне кепілдік береді, бірақ тегін емес.

33.3 Жеке білім беру ұйымдарында оқыту ақылы негізде жүзеге асырылады. Оқыту шарттары білім алушы мен оқу орны арасындағы шартпен; заңнама талаптарымен айқындалады. Бұл ретте мемлекет оқу орнының меншік нысанына қарамастан білім беру сапасын бақылауды жүзеге асырады.

33.4 Мемлекет бірыңғай жалпыға міндетті білім беру стандарттарын белгілейді. Бұл стандарттар білім беру бағдарламаларының мазмұнын

анықтайды; білім мен дағдылардың минималды көлемі; түлектердің дайындық деңгейіне қойылатын талаптар. Барлық оқу орындары (мемлекеттік және жеке) осы стандарттарды сақтауға міндетті. Бұл бүкіл ел бойынша білім берудің бірыңғай сапасын қамтамасыз етеді.

33.5 Білім берудің зайырлы сипаты мемлекеттік мектептерде, колледждерде және жоғары оқу орындарында оқу дінге тәуелді болмайтынын білдіреді. Білім діни ілімдерге емес, ғылымға, білімге және жалпы ережелерге негізделген. Мектептердегі барлық оқушылар заң негізінде бірыңғай талаптарға сай оқуы керек. Талаптар мектеп бағдарламаларына, оқулықтарға, мектеп киімдеріне қатысты. Бұған мемлекеттік білім беру жүйесінен бөлек діни оқытуды өздері жүргізе алатын діни ұйымдар жатады.

Осылайша, осы бап әлеуметтік кепілдік (тегін және міндетті орта білім беру); таңдау құқығы (жоғары және жеке білім беру); мемлекеттік сапаны бақылау (білім беру стандарттары); зайырлылық қағидаты арасындағы теңгерімді бекітеді және Қазақстан Республикасының барлық азаматтары үшін қолжетімді, сапалы және біркелкі білім беруді қамтамасыз етуге бағытталған.

34-бап

Қазақстан Республикасы азаматтарының бейбіт жиналысқа құқығы бар. Бұл құқықты пайдалану конституциялық құрылыс негіздерін, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті, азаматтардың денсаулығы мен қоғамның адамгершілік болмысын сақтау мақсатында заңмен шектелуі мүмкін.

Бейбіт жиналыстарға құқық – азаматтардың митингілер, демонстрациялар өткізуіне және қоғамдық маңызы бар мәселелер бойынша өз пікірін білдіруіне мүмкіндік береді. Жиналыстар бейбіт сипатта болуы тиіс. Бұл құқық абсолютті емес және заңмен шектелуі мүмкін. Шектеулер конституциялық құрылысты қорғау, өзге адамдардың құқықтары мен бостандықтарын сақтау, ұлттық қауіпсіздік қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету мақсатында енгізілуі мүмкін. Осылайша, мемлекет азаматтардың бостандығы мен қоғам мүдделері арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

Бейбіт жиналыстарға митингілер, жиналыстар, демонстрациялар, пикеттер және шерулер жатады. Қару қолдануға және зорлық-зомбылыққа тыйым салынады. Бейбіт жиналыстар құқығын жүзеге асыру заң талаптарына сәйкес жүргізілуі тиіс. Бұл қоғамдық тәртіпті сақтауға және барлық азаматтардың құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді.

35-бап

1. Қазақстан Республикасы азаматтарының тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекет ісін басқаруға қатысуға, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына өзі жүгінуге, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініш жолдауға құқығы бар.

2. Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға, сондай-ақ жалпыхалықтық референдумға қатысуға құқығы бар. Жалпыхалықтық референдум өткізу тәртібі конституциялық заңда айқындалады.

3. Сот әрекетке қабілетсіз деп таныған Қазақстан Республикасы азаматтарының, сондай-ақ сот үкімімен бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жүрген Қазақстан Республикасы азаматтарының сайлауға, жалпыхалықтық референдумға қатысуға құқығы жоқ.

Сот әрекетке қабілетсіз деп таныған Қазақстан Республикасы азаматтарының, сотталғандығы заңда белгіленген тәртіппен жойылмаған немесе алынбаған Қазақстан Республикасы азаматтарының, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық қылмыс немесе сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасауға қатысты кінәсін сот заңда белгіленген тәртіппен таныған Қазақстан Республикасы азаматтарының сайлануға құқығы жоқ.

4. Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығы бар. Мемлекеттік қызметші лауазымына кандидатқа қойылатын талаптар заңға сәйкес лауазымдық міндетінің сипатына ғана қатысты болады.

35.1 Бұл норма Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтардың аса маңызды саяси құқықтарын бекітеді және халықтың мемлекетті басқаруға қалай қатысатынын дәл түсіндіреді. Әрбір азаматтың елді басқаруға ықпал ету мүмкіндігі бар. Тікелей-мысалы, сайлауға, референдумдарға, қоғамдық талқылауларға қатысу. Сонымен қатар, азаматтар мемлекеттік органдарға жүгінуге; жеке немесе ұжымдық өтініштер (шағымдар, өтініштер, ұсыныстар) беруге құқылы. Мысал: егер аудан тұрғындары жолдардың сапасына наразы болса, олар әкімдікке ұжымдық өтініш жібере алады.

35.2 Сайлау құқығы. Азаматтардың сайлауға (сайлауда дауыс беруге); сайлануға (лауазымға үміткер болуға); мемлекеттік өмірдің маңызды мәселелері бойынша референдум – дауыс беруге қатысуға құқығы бар. Референдум өткізу тәртібі Конституциялық заңмен реттеледі. Жалпыхалықтық референдум – Конституцияның, конституциялық заңдардың, заңдардың және Қазақстан Республикасының Мемлекеттік өмірінің өзге де аса маңызды мәселелері жөніндегі шешімдердің жобалары бойынша жалпыхалықтық дауыс беру. Референдум республиканың барлық аумағында өткізіледі. Референдум тақырыбы болуы мүмкін:

1) Конституцияны, конституциялық заңдарды, Республика заңдарын қабылдау, оларға өзгерістер мен толықтырулар енгізу;

2) Республиканың мемлекеттік өмірінің өзге де аса маңызды мәселелерін шешу.

35.3 Сайлау құқығын шектеу. Заң осы құқықтарда уақытша немесе толығымен шектелген адамдардың санаттарын белгілейді.

Сайланбайтын азаматтардың санаттары:

1. Әрекетке қабілетсіз азаматтар

Егер сот азаматты әрекетке қабілетсіз деп тапса, ол сайлану құқығынан айырылады. Бұл өз бетінше шешім қабылдай алмайтын адамдардың мемлекетті басқаруға қатыспауы үшін жасалады.

2. Соттылығы өтелмеген немесе алынбаған азаматтар

Егер адамда заң бойынша өтелмеген немесе алынбаған соттылығы болса, ол сайлауға қатыса алмайды. Бұл шектеу билікке деген сенімділікті және сайлау процесінің адалдығын сақтауға бағытталған.

3. Сыбайлас жемқорлыққа кінәлі деп танылған адамдар

Егер сот азаматтың сыбайлас жемқорлық немесе құқық бұзушылық жасағанын анықтаса, оны сайлауға болмайды. Бұл әділ басқару нормаларын бұзған адамдардың билікке кіруіне жол бермейді.

4. Шектеулер азаматтарды толығымен саяси құқықтардан айырмайды (мысалы, олар сайлай алады), тек сайлану мүмкіндігін жоққа шығарады. Бұл шаралар заңдылықты, сайлаудың адалдығын және қоғамның билік органдарына деген сенімін қамтамасыз етеді. Бұл шектеулер қабілетсіз немесе жосықсыз азаматтардың билік органдарына кіруіне жол бермейді. Қоғамның саяси және құқықтық мәдениетін нығайтады.

Азаматтардың мемлекетті басқаруға қатысу кезіндегі заң алдындағы жауапкершілігін атап көрсетеді.

35.4 Мемлекеттік қызметке тең қол жеткізу

Әрбір азаматтың мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығы бар.

Бұл дегеніміз:

– кемсітуге тыйым салынады (жынысы, шығу тегі, әлеуметтік мәртебесі және т. б.);

– үміткерлерге қойылатын талаптар тек лауазымның кәсіби қасиеттері мен міндеттеріне байланысты болуы керек.

Мысалы:

Мемлекеттік органға жұмысқа қабылдау кезінде жеке байланыстар немесе шығу тегі емес, білімі, тәжірибесі, білімі ескеріледі.

Бұл бап халық билігі принципін бекітеді. Азаматтар тек мемлекетте өмір сүріп қана қоймай, оны басқаруға қатысады, билікті бақылайды және қабылданған шешімдерге әсер ете алады.

Сонымен бірге мемлекет ақылға қонымды шектеулер қояды:

- заңдылықты қамтамасыз ету;
- теріс пайдаланудың алдын алу;
- сайлау мен мемлекеттік органдарға деген сенімділікті арттыру.

36-бап

1. Әрбір адам Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті.

2. Әрбір адам Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті.

36.1 Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасын сақтау, сондай-ақ басқа адамдардың құқықтары мен қадір-қасиетін құрметтеу міндеті – бұл ереже құқықтық тәртіптің әмбебап қағидатын бекітеді. ҚР аумағындағы әрбір азамат пен адам елдің Негізгі Заңына және нормативтік актілерге сәйкес әрекет етуге міндетті. Заңнаманы сақтау тұрақтылықты, қоғам мен мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді. Басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу жеке құқықтары мен қадір-қасиетін бұзатын әрекеттерге, соның ішінде қорлауға, кемсітуге немесе зорлық-зомбылыққа тыйым салуды білдіреді. Басқаша айтқанда, заң ережелерді ресми сақтауды ғана емес, сонымен бірге басқа адамдармен этикалық қарым-қатынасты да талап етеді.

36.2 Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін құрметтеу міндеті.

Мемлекеттік рәміздер – Ту, Елтаңба, Әнұран – мемлекеттілікті, ұлттық бірлікті және елдің тарихи жадын білдіреді. Оларды құрметтеу міндеті мемлекеттік рәміздерді көпшілік алдында қорлауға, кемсітуге, бүлдіруге немесе оларға қатысты өзге де әдейі көрсетілген құрметсіздік әрекеттеріне жол бермеуді білдіреді.

Осылайша, бап азаматтар мен барлық адамдардың ҚР-дағы негізгі міндеттемелерін қалыптастырады: заңға бағынатын мінез-құлық, басқалардың құқықтарын құрметтеу және мемлекетке, оның рәміздері мен институттарына құрметпен қарау.

37-бап

1. Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғи байлыққа ұқыпты қарауға міндетті.

2. Мемлекет адамның өмір сүруіне және денсаулығына қолайлы болатын қоршаған ортаны қорғауды мақсат етеді.

3. Адам өмірі мен денсаулығына, қоршаған ортаға қатер төндіретін фактілерді, мән-жайларды лауазымды адамдардың жасыруы заңға сәйкес жауаптылыққа алып келеді.

37.1 Азаматтардың міндеттері. Қазақстан Республикасының азаматтары:

- табиғатты сақтау және табиғи ресурстарға ұқыпты қарауға;
- қоршаған ортаны ластамауға;
- табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға;
- табиғатты қорғауға қатысуға міндетті.

Бұл міндет Конституцияда (37-бап) бекітілген және экологиялық кодексте қолдау тапқан. ҚР Экологиялық Кодексінің 13-бабының 2-тармағына сәйкес, “Жеке тұлғалар: 1) қоршаған ортаны сақтауға, табиғи ресурстарға ұқыпты қарауға; 2) табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға, қоршаған ортаны қорғауға және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған шараларды іске асыруға жәрдемдесуге; 3) олардың кінәсі бойынша экологиялық қауіпсіздікке төнетін қатерлерін болдырмауға; 4) өз қызметін Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасына сәйкес жүзеге асыруға міндетті”. Сондай-ақ, қоғамдық бірлестіктер қоршаған ортаны қорғау саласындағы өз қызметін жүзеге асыру кезінде: 1) табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға, қоршаған ортаны қорғауға және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған шараларды іске асыруға жәрдемдесуге; 2) өз қызметін Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жүзеге асыруға міндетті. Азаматтардың табиғатты қорғау және табиғи ресурстарға ұқыпты қарау міндеті тәрбие процесі мен экологиялық мәдениеттің жоғары деңгейін қалыптастыру нәтижесінде көрінеді. Азаматтардың конституциялық міндеті тұрақты даму қағидаттарына негізделген азаматтардың белсенді өмірлік ұстанымын және қоғамдағы экологиялық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған экологиялық білім мен ағартудың мемлекеттік бағдарламасы арқылы қолдау табады.

Экологиялық нормаларды сақтау келесілерді білдіреді:

- жерді, суды, ауаны, ормандарды, жануарлар мен экожүйелерді қорғау;

- Экологиялық, Жер, Су, Орман кодекстеріне және жер қойнауы туралы заңдарға сәйкес табиғи ресурстарды пайдалану ережелерін сақтау;

- қорықтарға, қорықтарға және ұлттық саябақтарға ерекше назар аудару.

37.2 Мемлекеттің міндеттері. Мемлекет адам өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған ортаны қамтамасыз етуге міндетті. Экологиялық кодекске сәйкес әркімнің қолайлы қоршаған ортаға құқығы бар. Егер оның сапасы экологиялық қауіпсіздікті және табиғи ортаның табиғи тепе-теңдігін, оның ішінде экологиялық жүйелердің, табиғи және табиғи-антропогендік объектілер мен табиғи кешендердің тұрақты жұмыс істеуін, сондай-ақ биоәртүрлілікті сақтауды қамтамасыз етсе, қоршаған орта адамның өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы болып саналады. Бұл экологиялық қауіп-қатерсіз және адам денсаулығын қорғау қамтамасыз етілетін орта жағдайы.

Қолайлы қоршаған орта дегеніміз:

- таза ауа, су және топырақ, ластанудың рұқсат етілген нормаларынан аспайды;

- табиғи және техногендік апаттардан қорғау;

- жасыл аймақтарды, саябақтарды және биоәртүрлілікті сақтау.

Әр адамның –

- толық және сенімді экологиялық ақпарат алуға;

- табиғатты қорғау бойынша заң жобаларын талқылау және шешім қабылдауға қатысуға;

- экологиялық қорғау мәселелері бойынша мемлекеттік органдарға және сотқа жүгінуге;

- қоғамдық экологиялық бақылауға қатысуға құқығы бар

Экологиялық ақпарат – бұл:

- табиғаттың, экожүйелердің, жануарлар мен өсімдіктердің жағдайы;

- қоршаған ортаға әсер ететін факторлар;

- табиғатты қорғау жөніндегі мемлекеттің шаралары;

- экологияға әсер ететін ұйымдар мен кәсіпорындардың қызметі;

- экологиялық ережелерді сақтау туралы заңдар мен есептер;

- адам денсаулығы мен қоршаған ортаға әсерін талдау;

- климаттың өзгеруі және оған бейімделу туралы мәліметтер.

37.3 Лауазымды адамдардың экологиялық ақпаратты жасырғаны үшін жауапкершілігі. Экологиялық ақпарат жалпыға қол жетімді. Ешкім оның не үшін қажет екенін түсіндіруді талап етуге құқылы емес. Жұртшылықтың мемлекеттік органдарда бар, оның ішінде олар шығарған немесе алған не

мемлекеттік органның тапсырмасы бойынша әрекет ететін кез келген жеке немесе заңды тұлғаның иелігіндегі толық, анық және уақтылы экологиялық ақпаратқа қол жеткізуге құқығы бар.

Экологиялық ақпаратты:

- мемлекеттік билік және өзін-өзі басқару органдары;
- экологиямен байланысты мемлекеттік және квазимемлекеттік мекемелер;
- экологиялық деректері бар жеке және заңды тұлғалар ұсынуға міндетті.

Лауазымды адамдарға экологиялық ақпарат бермегені немесе беруден бас тартқаны үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік көзделген.

38-бап

Заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу – әр адамның борышы мен міндеті.

Конституцияның осы бабында әрбір адамның салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу арқылы мемлекеттің қаржылық негізін қалыптастыруға қатысу міндеті бекітілген. Бұл норма салық ауыртпалығының жалпыға бірдейлігі қағидатын білдіреді және мемлекеттің юрисдикциясында болатын барлық тұлғаларға таралады. Сонымен қатар салық міндеттемелерін орындау барысында туындайтын қатынастар Қазақстан Республикасының Салық кодексімен реттеледі.

Конституциялық ереженің мәні мемлекеттің қызмет етуі материалдық ресурстарсыз мүмкін еместігінде, ал олардың негізгі көзі салықтық түсімдер болып табылатындығында жатыр. Салықтар есебінен мемлекеттік органдардың қызметі қамтамасыз етіледі, әлеуметтік бағдарламалар іске асырылады, қорғаныс қабілеті сақталады және экономика дамиды.

Салықтарды төлеу міндеті императивтік сипатқа ие. Бұл оның мемлекет тарапынан біржақты тәртіппен белгіленетінін және сөзсіз орындалуға жататынын білдіреді. Салық төлеуші бұл міндеттен жалтаруға құқылы емес, ал оны бұзған жағдайда заңда көзделген заңдық жауапкершілік туындайды.

Аталған конституциялық норманың ерекшелігі – салықтар мен өзге де міндетті төлемдер тек заң негізінде ғана енгізілуі мүмкін. Бұл құқықтық айқындықты, салық жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді және салық төлеушілердің құқықтарын мемлекеттік органдардың ерікті шешімдерінен қорғайды. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Салық кодексі салықтар мен басқа да міндетті төлемдерді белгілеу, есептеу және төлеу тәртібін реттейтін негізгі нормативтік құқықтық акт болып табылады.

Салықтық құқықтық қатынастарда міндеттілік, заң алдындағы теңдік, салық салудың әділеттілігі және оның экономикалық негізділігі қағидаттары әрекет етеді. Бұл қағидаттар мемлекет пен қоғам мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған және Қазақстан Республикасының салық заңнамасында бекітілген.

Салық міндеттемелерін адал орындау ерекше маңызға ие. Бюджеттің толықтырылуы, тиісінше мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық функцияларды орындау мүмкіндігі салық тәртібінің деңгейіне байланысты. Салық заңнамасын бұзу, оның ішінде салық төлеуден жалтару экономика дамуына теріс әсер етеді және құқықтық тәртіптің негіздерін әлсіретеді.

Мемлекеттік органдар салық заңнамасының сақталуын бақылайды, оның ішінде салық төлеушілердің қаржы-шаруашылық қызметін тексеру, есепке алу және талдау жүргізу арқылы жүзеге асырады. Салық заңнамасын бұзғаны үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік көзделген, бұл қаржылық тәртіпті нығайтуға ықпал етеді.

Қазіргі жағдайда салық жүйесінің жай-күйіне көлеңкелі экономиканың деңгейі елеулі әсер етеді. Есепке алынбаған табыстар мен экономикалық қызмет бюджетке түсетін қаражаттың азаюына, мемлекеттік саясаттың тиімділігінің төмендеуіне және сыбайлас жемқорлық көріністеріне жағдай жасауға алып келеді. Осыған байланысты уәкілетті органдардың мұндай құқық бұзушылықтарды анықтау және жолын кесу жөніндегі қызметі ерекше маңызға ие.

Сонымен қатар тәжірибе көрсеткендей, тек жазалау шараларын қолдану әрдайым салық тәртібінің тиісті деңгейін қамтамасыз ете бермейді. Елеулі рөлді салық міндеттемелерін орындау адал салық төлеушілер үшін экономикалық тұрғыдан тиімді әрі пайдалы болатын салық жүйесін қалыптастыру атқарады. Бұл тиімді салық мөлшерлемелерін белгілеу, әкімшілендіру рәсімдерін жеңілдету және салық саясатының ашықтығын қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылады.

Мемлекет өз тарапынан кәсіпкерлік қызметті дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған шараларды жүзеге асырады, өйткені бизнес бюджет кірістерінің негізгі көздерінің бірі болып табылады. Кәсіпкерлікті қолдау бағдарламалары әзірленіп, іске асырылуда, салық заңнамасы жетілдірілуде, салықтық әкімшілендіру саласына заманауи цифрлық технологиялар енгізілуде.

Қоғамның одан әрі дамуы мен экономикалық тұрақтылықтың нығаюы салық жүйесінің тиімді жұмыс істеуімен тікелей байланысты. Әрбір адамның салықтарды төлеу жөніндегі конституциялық міндетін орындауы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің, халықтың өмір сүру деңгейін арттырудың және мемлекеттің стратегиялық мақсаттарына қол жеткізудің қажетті шарты болып табылады.

Осылайша, Конституцияның 38-бабы тек заңдық міндетті ғана емес, сонымен қатар әрбір адамның мемлекет алдындағы азаматтық жауапкершілігінің маңызды элементін бекітеді. Оның жүзеге асырылуы қоғамның тұрақты дамуы мен мемлекеттік институттардың тиімді жұмыс істеуінің қажетті шарты болып табылады.

39-бап

1. Қазақстан Республикасын қорғау – оның әр азаматының қасиетті парызы мен міндеті.

2. Қазақстан Республикасының азаматтары әскери қызметті заңда белгіленген түрде және көзделген тәртіппен өткереді.

39.1 Отанды қорғау – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының ұлтына, әлеуметтік тегіне, тұрғылықты жеріне, мүліктік немесе қызметтік жағдайына, нәсіліне, тіліне, білім деңгейіне, дінге көзқарасына, қызмет түріне, сондай-ақ саяси және өзге де наным-сенімдеріне немесе қоғамдық бірлестіктерге тиесілілігіне қарамастан, *қасиетті парызы мен міндеті*, өйткені *парыз* жалпыға ортақ тарихи қалыптасқан моральдық нормалар мен талаптар, белгілі бір өмірлік жағдайларға қолданылады және адамның өз әрекеттері үшін жеке жауапкершілігінің өлшемін анықтайды. Мемлекеттің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында азаматтардың әскери міндеті белгіленеді.

2012 жылғы 16 ақпандағы № 561-IV «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 1-бабының 24-тармағына сәйкес, әскери міндеттілік – Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасын қорғау жөніндегі конституциялық міндеті деп бекітілген.

39.2 2012 жылғы 16 ақпандағы № 561-IV «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен әскери қызмет өткеру тәртібі реттеледі. Осы нормативтік құжаттың 5-бабына сәйкес, әскери қызметшінің мәртебесі – жалпы азаматтық құқықтар мен бостандықтарды, сондай-ақ әскери қызметтің ерекшелігіне байланысты арнайы құқықтарды, міндеттер мен жауапкершілікті біріктіретін ерекше құқықтық режим. Заңшығарушы сонымен қатар әскери тәртіпті сақтау, бағыну және мемлекеттің қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты белгілі бір шектеулердің болуын бекітеді.

Заңмен әскери қызметші мәртебесін алатын адамдар тобы нақты анықталған. Оларға әскери қызметке немесе жиынға шақырылған, келісімшарт бойынша қызметке кірген, әскери және арнаулы оқу орындарында оқитын азаматтар, сондай-ақ әскери резервтегілер жатады.

Қазақстан Республикасындағы әскери қызмет Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігінде, Ұлттық ұланда, Ұлттық қауіпсіздік комитетінде, Мемлекеттік күзет қызметінде және басқа да тиісті құрылымдарда жүзеге асырылады.

Әскери қызмет әскерге шақыру, келісімшарт бойынша және резервтегі қызметті қамтиды. Жұмылдыру, соғыс жағдайы немесе соғыс уақытында резервтегілер келісімшарттық қызметке ауыстырылады, бұл қарулы күштердің жедел дайындығын қамтамасыз етеді.

Азаматтарды әскери қызметке дайындау білім беру ұйымдарында әскерге шақыруға дейінгі және тереңдетілген даярлықты, бастапқы әскери даярлықты, запастағы офицерлер мен сержанттарға арналған бағдарламаларды, сондай-ақ ҚР Қорғаныс министрлігінің ұйымдарында әскери-техникалық және мамандандырылған бағыттар бойынша даярлықты қамтиды.

Әскерге шақыру азаматтардың мерзімді қызметке, запастағы офицерлер қызметіне, әскери жиындарға, сондай-ақ соғыс жағдайында немесе соғыс уақытында жұмылдыру санаттарын қамтиды. Шақыруды ұйымдастыру жергілікті атқарушы органдарға жүктеледі. Мәтіндік хабарламалар мен "электрондық үкімет" порталы сияқты заманауи технологияларды дәстүрлі хабарлау тәсілдерімен қатар пайдалану азаматтарды тиісті түрде хабардар етуді және олардың құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 387-бабымен әскери қызметке шақырылудан жалтарғандар үшін жауаптылық белгіленген. Әскери қызметтен босатуға заңды негіздер болмаған кезде осы қызметке шақырылудан жалтару – бір мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не төрт жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не бір жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Егер өзінің денсаулығына зиян келтіру арқылы; аурумын деп жалған сылтаурату жолымен; жалған құжат жасау немесе өзге де алдау арқылы жасалған дәл сол іс-әрекет – үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не сегіз жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

40-бап

Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұраның сақталуына қамқор болуға, тарих пен мәдениет ескерткіштеріне ұқыпты қарауға міндетті.

Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтардың тарихи және мәдени мұраны сақтауға қамқорлық жасау және тарих пен мәдениет ескерткіштеріне ұқыпты қарау міндетін белгілейді.

Қазақстан Республикасының аумағында ежелгі дәуірлерден бері осы кең өңірді мекендеген халықтардың көптеген тарихи және мәдени ескерткіштері сақталған. Бұл нысандар тек тарихи дамудың материалдық дәлелі ғана емес, сонымен қатар қоғамның ұлттық бірегейлігі мен мәдени өзіндік ерекшелігін қалыптастыратын рухани құндылықтар болып табылады.

Тарихи және мәдени мұра – Қазақстан халқының баға жетпес байлығы. Мәдени мұраға материалдық нысандар (ескерткіштер, ғимараттар, мұражайлар) ғана емес, сондай-ақ материалдық емес құндылықтар – халықтың дәстүрлері, тілі мен мәдениеті де жатады. Мұның бәрі ұлттық бірегейлікті және ұрпақтар сабақтастығын қалыптастырады.

Азаматтардың міндеті – осы құндылықтарға құрметпен қарау. Ескерткіштерді бүлдіруге, оларға жазу жазуға, оларды қиратуға немесе мақсатсыз пайдалануға болмайды. Мұндай нысандарға зиян келтіруі немесе жоюы мүмкін кез келген әрекеттерге тыйым салынады. Заңнама мәдени мұра объектілерін жоюға, бүлдіруге, вандализм, тағылық әрекеттеріне және өзге де заңсыз іс-әрекеттерге тыйым салады. Бұл талаптарды бұзғаны үшін әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік көзделген.

Бұл норма тек құқықтық қана емес, сонымен қатар тәрбиелік мәнге де ие. Ол Қазақстан тарихына, мәдениетіне және дәстүрлеріне құрметпен қарауды қалыптастыруға, патриотизм мен азаматтық жауапкершілікті дамытуға бағытталған.

41-бап

1. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылыс негіздерін, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті, азаматтардың денсаулығы мен қоғамның адамгершілік болмысын сақтау мақсатында тек заңмен және қажетті шамада ғана шектелуі мүмкін.

2. Этносаралық және конфессияаралық татулықты бұзуға алып келетін әрекет конституциялық емес деп танылады.

3. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын саяси себептермен шектеуге жол берілмейді. Қазақстан Республикасы Конституциясының 12, 14, 17, 20, 22, 25-баптарында көзделген құқықтар мен бостандықтар ешбір жағдайда шектелмеуге тиіс.

41.1 Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары тек заңмен және заңды мақсаттарға қол жеткізу үшін – конституциялық құрылысты қорғау, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және қоғамдық тәртіпті, азаматтардың денсаулығы мен қоғамның адамгершілік болмысын сақтау мақсатында қажетті шамада ғана шектелуі мүмкін.

Ұлттық қауіпсіздік бұл тұрғыда адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің серпінді дамуын қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасы ұлттық мүдделерінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі ретінде айқындалады.

41.2 Қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігінің іргелі негіздерінің бірі – этносаралық және конфессияаралық келісімді қорғау қағидаты. Этносаралық келісім – қоғамдағы әртүрлі этникалық және ұлттық топтар арасындағы өзара сыйластыққа, құқықтар мен бостандықтардың теңдігіне, этникалық белгілері бойынша кемсітушілікке жол бермеуге және қоғамдық-саяси, мәдени және экономикалық салалардағы ынтымақтастыққа негізделген тұрақты қатынас.

Конфессияаралық келісім – бұл діни сенім бостандығын, діни кемсітушілікке жол бермеуді және діни араздыққа, экстремизм мен зорлық-зомбылыққа қарсы тұруды қамтамасыз ететін әртүрлі діни конфессиялардың өкілдері арасындағы бейбіт өзара іс-қимыл.

Этносаралық немесе дінаралық араздықты қоздыруға, этникалық немесе діни қатыстылығы бойынша кемсітуге бағытталған әрекет конституциялық емес деп танылады.

41.3. 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған БҰҰ Бас Ассамблеясының Адам құқықтарының жалпы декларациясында жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтары тек заң шеңберінде ғана шектелуі мүмкін деген қағида бекітілген және бұл шектеулер басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарына құрмет көрсету, моральді, қоғамдық тәртіпті және демократиялық қоғамдағы жалпы әл-ауқатты қамтамасыз ету мақсатында ғана қолданылуы тиіс. Бұл ретте құқықтар мен бостандықтарды пайдалану БҰҰ қызметінің мақсаттары мен қағидаттарына қайшы келмеуге тиіс. Қазақстан Республикасының Конституциясында да аталмыш қағидаттар бекітілген. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нақты белгіленген заңды негіздерсіз өз еркімен алып қоюға немесе шектеуге болмайды. Конституцияның 12, 14, 17, 20, 22, 25 баптарында бекітілген құқықтар мен бостандықтар ешқандай жағдайда шектелуге жатпайды.

Заңға сәйкес, заңдық күші төмен нормативтік актіде белгіленген кез келген шектеу Конституцияға қайшы келеді және конституциялық емес деп танылуы мүмкін.

III бөлім.

Президент

42-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті – мемлекет басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, Қазақстан атынан ел ішінде және халықаралық қатынастарда өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға.

2. Қазақстан Республикасының Президенті – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адамның және Қазақстан Республикасы азаматының құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі.

3. Қазақстан Республикасының Президенті мемлекеттік биліктің барлық тармағының үйлесімді әрі кедергісіз жұмыс істеуін, билік органдарының біртұтас Қазақстан халқының алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

42.1 Қазақстан Республикасы Президентінің мемлекет басшысы және мемлекеттің ең жоғары лауазымды тұлғасы ретіндегі конституциялық-құқықтық сипаттамасы елдегі мемлекеттік билікті ұйымдастырудың базалық моделін көрсетеді.

Бұл ереже Президенттің мемлекеттік билік жүйесіндегі орталық орнын айқындайды, өйткені дәл осы тұлға мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын белгілей отырып, мемлекеттік дамудың стратегиялық бірлігі мен сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Аталған формула конституциялық құрылыстың сабақтастығын және мемлекеттік саясаттың тұрақтылығын қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге Президенттің мемлекеттік қызметті үйлестіруші негізгі орталық ретіндегі рөлін бекітеді.

42.2 Президенттің халық пен мемлекеттік билік бірлігінің нышаны әрі кепілі, сондай-ақ Конституцияның, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының мызғымастығының кепілі ретінде айқындалуы ерекше мәнге ие. Бұл Президенттің тек саяси басшы ғана емес, сонымен бірге қоғамды біріктіруші және құқықтық тәртіптің тұрақтылығын қамтамасыз етуші тұлға екенін білдіреді.

Мұндай тұжырым оның, ең алдымен, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау арқылы конституциялық құндылықтарды қамтамасыз

етудегі рөлін күшейтіп, президенттік институттың құқыққорғаушылық мазмұнын арттырады.

Бұл жерде Президенттің кепілдік функциясы айқынырақ көрініс тауып, сондай-ақ оның мемлекет бірлігімен қатар халықтың да біртұтас саяси субъект ретіндегі бірлігін қамтамасыз етудегі рөлі нақты айқындалады.

42.3 Президенттің мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының келісімді әрі кедергісіз жұмыс істеуін қамтамасыз етуі оның билікті бөлу жүйесіндегі ерекше орнын көрсетеді.

Президент классикалық түсініктегі билік тармақтарының ешқайсысына жатпайды, керісінше олардың өзара іс-қимылын үйлестіретін және қызметінің келісімділігін қамтамасыз ететін институт ретінде әрекет етеді. Бұл мемлекеттік органдар арасындағы қайшылықтардың алдын алуға және билік жүйесіндегі тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік береді.

«Кедергісіз» деген ұғымның қосылуы осы норманың мазмұнын күшейтіп, билік тармақтарының тек келісімді ғана емес, сонымен бірге тиімді жұмыс істеуін де көздейді.

Мемлекеттік органдар қызметінің біртұтас Қазақстан халқы алдындағы жауапкершілігі туралы ереже де маңызды мәнге ие. Бұл мемлекеттік биліктің бүкіл жүйесі қоғам мүддесіне бағытталғанын білдіреді, ал Президент халық Егемендігі қағидатын іске асыруды қамтамасыз ететін негізгі конституциялық субъект ретінде көрінеді. Мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру арқылы ол азаматтардың мемлекетке деген сенімін нығайтуға және мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Бұл ретте «біртұтас Қазақстан халқы» деген тұжырым қоғамның саяси-құқықтық бірлігін күшейтетін маңызды мәнге ие.

Осылайша, аталған норма кешенді сипатқа ие: ол Президенттің мемлекеттік билік жүйесіндегі орнын айқындап қана қоймай, оның біріктіруші, кепілдік беруші және үйлестіруші рөлін ашады. Жалпы алғанда, бұл ережелер конституциялық құрылыстың тұрақтылығын қамтамасыз етуге, мемлекеттік биліктің тиімділігін арттыруға және адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін күшейтуге бағытталған.

43-бап

1. Қазақстан Республикасының Президентін Қазақстан Республикасының кәмелетке толған азаматтары конституциялық заңға сәйкес жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы жеті жыл мерзімге сайлайды.

Конституцияға сәйкес бір адам бір реттен артық Қазақстан Республикасының Президенті болып сайлана алмайды.

2. Қазақстан Республикасының Президенті болып тұмысынан Қазақстан Республикасының азаматы болып табылатын, қырық жасқа толған, мемлекеттік тілді жетік меңгерген, Қазақстанда соңғы он бес жыл бойы тұратын, жоғары білімі бар және мемлекеттік қызметте немесе сайланбалы мемлекеттік лауазымда кемінде бес жыл жұмыс істеген Қазақстан Республикасының азаматы сайлана алады.

3. Қазақстан Республикасы Президентінің кезекті сайлауы оның өкілеттік мерзімі аяқталғанға дейін екі айдан кешіктірілмей өткізіледі және Қазақстан Республикасы Құрылтайының жаңа құрамын сайлау мерзімімен тұспа-тұс келмеуге тиіс.

4. Дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың елу пайызынан астам дауысын алған кандидат сайланды деп саналады. Кандидаттардың ешқайсысы елу пайыздан астам дауыс ала алмаса, ең көп дауыс санын алған екі кандидат қайта дауысқа салынады. Дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың ең көп дауыс санын алған кандидат сайланды деп саналады.

5. Осы баптың 1-тармағының ережелері өзгермейді.

43.1 Қарастырылып отырған бап мемлекеттік биліктің ең жоғары институты – президенттік институтты қалыптастырудың конституциялық-құқықтық негіздерін бекітеді. Онда Қазақстан Республикасы Президентін сайлау тәртібі, осы лауазымға кандидаттарға қойылатын талаптар, сондай-ақ сайлау рәсімдерінің негізгі параметрлері айқындалады.

Ең алдымен, бір тұлғаның Қазақстан Республикасының Президенті болып бір реттен артық сайлана алмайтыны туралы ереженің бекітілуі ерекше мәнге ие. Бұл норма жоғары мемлекеттік биліктің ауыспалылық қағидатын күшейтеді және биліктің шамадан тыс шоғырлануының алдын алудың маңызды тетігі болып табылады. Ол саяси жүйенің жекеленуіне қарсы қосымша кепілдіктер қалыптастырып, бәсекелі саяси ортаның дамуына ықпал етеді және қоғамның сайлау институттарына деген сенімін

нығайтады. Бұл ереже демократияның іргелі қағидатын көрсетеді: билік бір тұлғаға ұзақ мерзімге бекітілмеуі тиіс, ол халықтың еркі негізінде үнемі жаңарып отыруы қажет.

Сонымен қатар Президент өкілеттігінің жеті жылдық мерзімі де маңызды мәнге ие. Мұндай мерзім мемлекеттік саясаттың тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді және ұзақ мерзімді бағдарламалар мен реформаларды іске асыру үшін жеткілікті уақыттық негіз қалыптастырады.

Жеті жылдық мерзімнің бір рет сайлану қағидатымен үйлесуі мемлекеттік саясаттың тұрақтылығы мен жоғары саяси басшылықтың міндетті түрде жаңарып отыруы арасындағы теңгерімді қамтамасыз етеді.

43.2 Президенттікке кандидаттарға қойылатын талаптар да конституциялық реттеудің маңызды элементі болып табылады. Оларға тұмысынан Қазақстан Республикасының азаматы болуы, қырық жасқа толуы, мемлекеттік тілді еркін меңгеруі, ел аумағында кемінде он бес жыл тұруы, жоғары білімінің болуы жатады. Бұл талаптар жоғары мемлекеттік лауазымға үміткер тұлғаның кәсіби және саяси-құқықтық даярлығының тиісті деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған.

Сонымен қатар мемлекеттік қызметте немесе сайланбалы мемлекеттік лауазымдарда кемінде бес жыл жұмыс тәжірибесінің болуы туралы талап ерекше маңызға ие. Бұл норма конституциялық деңгейде басқарушылық құзыреттіліктің ең төменгі стандартын бекітеді және кандидаттың мемлекеттік басқару жүйесінде нақты тәжірибесі болуын көздейді.

43.3 Президенттік сайлауды өткізу тәртібін реттеу де маңызды мәнге ие. Кезекті сайлау Президенттің өкілеттік мерзімі аяқталғанға дейін екі айдан кешіктірілмей өткізілуге тиіс. Бұл тәсіл нақты бір күнмен шектелмей, рәсімге белгілі бір икемділік береді, сонымен бірге құқықтық айқындық пен мемлекеттік биліктің үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар Президент сайлауының Құрылтайдың жаңа құрамын сайлау мерзімімен тұспа-тұс келмеуі туралы талап белгіленген. Бұл әрбір сайлау науқанының дербес маңызын сақтауға және мемлекеттік билік органдарының әрқайсысының жеке легитимациясын қамтамасыз етуге бағытталған.

43.4 Президент сайлауында жеңімпазды айқындау тәртібі де ерекше назарға ие. Дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың елу пайызынан астамының дауысын алған кандидат сайланған болып танылады, бұл Президенттің жоғары деңгейдегі демократиялық легитимділігін қамтамасыз етеді. Егер ешбір кандидат қажетті дауыс санын жинай алмаса, ең көп дауыс алған екі кандидаттың қатысуымен екінші түр өткізіледі. Бұл мемлекет басшысының сайлаушылардың басым көпшілігінің қолдауына ие болуын қамтамасыз етеді.

43.5 Сонымен қатар бірінші тармақта көзделген қағидалардың өзгермейтіндігі туралы ережеге ерекше назар аудару қажет. Бұл дегеніміз – Президентті сайлаудың негізгі принциптері (жалпыға бірдей, тең және тікелей сайлау құқығы, жасырын дауыс беру, жеті жылдық мерзім және бір рет сайлану) жоғары деңгейде қорғалады және оларды өзгертуге жол берілмейді. Осылайша, мемлекеттік биліктің ең жоғары институтын қалыптастырудың негізгі негіздері тұрақтылыққа ие болып, саяси конъюнктураға тәуелді болмайды.

Жалпы алғанда, аталған бап президенттік сайлаудың тұтас конституциялық-құқықтық моделін қалыптастырады. Ол демократиялық легитимация тетіктерін, мемлекет басшысының кәсіби құзыреттілігіне қойылатын талаптарды және мемлекеттік басқарудың тұрақтылығын қамтамасыз ететін құқықтық кепілдіктерді өзара үйлестіреді. Осы нормаларды іске асыру халық егемендігі қағидатын нығайтуға, мемлекеттік билік жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге және Қазақстан Республикасының тұрақты конституциялық дамуына бағытталған.

44-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті: «Қазақстан халқына адал қызмет етуге, Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын қатаң сақтауға, Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беруге, өзіме жүктелген Қазақстан Республикасы Президентінің мәртебелі міндетін адал атқаруға салтанатты түрде ант етемін», – деп халыққа ант берген сәттен бастап қызметіне кіріседі.

2. Ант беру рәсімі сайлау қорытындысы жарияланған күннен бастап бір ай ішінде Қазақстан Республикасы Құрылтайы депутаттарының, Конституциялық Соты, Жоғарғы Соты судьяларының, экс-Президенттерінің, сондай-ақ қоғам өкілдері мен шақырылған шетел азаматтарының қатысуымен өткізіледі. Конституцияның 51-бабында көзделген жағдайда Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін қабылдаған тұлға Қазақстан Республикасының Президенті өз еркімен орнынан түсуіне, денсаулық жағдайына қарай өз міндеттерін атқаруға тұрақты қабілетінің болмауына немесе қызметінен кетірілуіне байланысты мерзімінен бұрын лауазымынан босатылған не қайтыс болған күннен бастап жеті күн ішінде ант береді.

3. Жаңадан сайланған Қазақстан Республикасының Президенті қызметіне кіріскен сәттен бастап, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президенті өз еркімен орнынан түсуіне, денсаулық жағдайына қарай өз міндеттерін атқаруға тұрақты қабілетінің болмауына немесе қызметінен кетірілуіне байланысты мерзімінен бұрын лауазымынан босатылған не қайтыс болған жағдайда Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігі тоқтатылады. Қызметінен кетірілгендерден басқа, Қазақстан Республикасының барлық бұрынғы Президенттерінің Қазақстан Республикасының экс-Президенті атағы болады.

Қарастырылатын бап Қазақстан Республикасы Президентінің қызметіне кірісу тәртібін, президенттік ант беру рәсімін, сондай-ақ оның өкілеттіктерінің тоқтатылу негіздерін айқындайды.

44.1 Бапта орталық орын президенттік ант институтына беріледі. Президенттің Қазақстан халқына ант беруі оның өз өкілеттіктерін Конституция мен заңдарға қатаң сәйкес жүзеге асыру жауапкершілігін

жария түрде мойындауын білдіреді. Ант мәтінінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету міндеттемесінің ерекше атап көрсетілуі Президенттің конституциялық құқықтар мен бостандықтардың жоғары кепілі ретіндегі рөлін айқындайды.

Ант мәтінінің сақталуы және құқықтар мен бостандықтарға қатысты тұжырымдардың нақтылануы мемлекет басшысының конституциялық кепілдіктерді қамтамасыз етудегі жеке жауапкершілігін күшейтіп, президенттік биліктің құндылықтық мазмұнын арттырады. Бұл Президенттің тек саяси басшы ғана емес, Конституцияның, адам мен азамат құқықтарының кепілі ретіндегі мәртебесін нақтылай түседі.

44.2 Бапта ант берудің тәртібі мен мерзімі нақты белгіленген: ол сайлау қорытындылары ресми жарияланған күннен бастап бір ай ішінде беріледі. Мұндай тәсіл қатаң белгіленген күнтізбелік мерзімдерден бас тарта отырып, рәсімнің икемділігін арттырады және Президенттің қызметіне кірісуін тікелей халықтың еркімен байланыстырады. Бұл сайлау нәтижелері жарияланған сәт пен Президенттің өкілеттіктерін жүзеге асыруға кірісуі арасындағы уақыттық алшақтықты болдырмай, мемлекеттік биліктің үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

Ант беру рәсімі жария сипатқа ие. Оған Құрылтай депутаттарының, жоғары сот органдары судьяларының, экс-Президенттердің, қоғам өкілдерінің және шақырылған шетел азаматтарының қатысуы осы актінің жалпы мемлекеттік маңызын көрсетеді және президенттік институттың ашықтығы мен жариялылығын арттырады. Бұл Президенттің легитимділігін ел ішінде де, халықаралық деңгейде де айқындай түседі.

Сонымен қатар қолданыстағы Президенттің өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылған жағдайда өкілеттікті қабылдайтын тұлғаның ант беру тәртібі де реттелген. Мұндай жағдайда ант жеті күн ішінде берілуі тиіс. Бұл қысқа мерзім құқықтық айқынсыздық кезеңін барынша азайтуға және мемлекеттік биліктің жоғары деңгейдегі институтының қызметін жедел қалпына келтіруге бағытталған.

44.3 Бапта Президент өкілеттіктерінің тоқтатылу негіздері де нақты айқындалған. Оларға жаңадан сайланған Президенттің қызметіне кірісуі, ерікті түрде отставкаға кету, денсаулық жағдайына байланысты міндеттерін тұрақты түрде орындай алмауы, қызметінен шеттетілуі және қайтыс болуы жатады. Мұндай негіздердің нақты және толық тізбесінің бекітілуі құқықтық айқындықты қамтамасыз етеді және оларды еркін түсіндіруге жол бермейді.

Сондай-ақ экс-Президенттің мәртебесіне қатысты ереже маңызды орын алады. Қызметінен кетірілгендерденді қоспағанда, барлық бұрынғы мемлекет басшыларына осындай мәртебенің берілуі мемлекеттік биліктің сабақтастығын қамтамасыз етуге және жоғары мемлекеттік қызметке

құрмет қағидатын бекітуге бағытталған. Бұл өз кезегінде тұрақты саяси-құқықтық дәстүрдің қалыптасуына ықпал етіп, бұрынғы мемлекет басшыларының мәртебесін қорғауға қызмет етеді.

Жалпы алғанда, аталған норма мемлекеттік биліктің тұрақтылығын, рәсімдердің құқықтық айқындығын және президенттік институттың ашықтығын қамтамасыз етуге бағытталған.

45-бап

1. Қазақстан Республикасы Президентінің өз өкілеттігі кезеңінде өкілді органның депутаты болып сайлануға, өзге де ақы төленетін лауазымды атқаруға, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға, сондай-ақ саяси партияда болуға құқығы жоқ.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің жақын туыстарының мемлекеттік саяси қызметші лауазымында, квазимемлекеттік сектор субъектілерінің басшы лауазымында болуға құқығы жоқ.

45.1 Қазақстан Республикасы Президентінің өз өкілеттіктерін жүзеге асыруы кезінде оның саяси бейтараптығын, тәуелсіздігін және бейтарап қызмет етуін қамтамасыз ету мақсатында конституциялық шектеулер жүйесі бекітіледі. Президент өкілді органның депутаты болып сайлануға, өзге де ақы төленетін қызметтерді атқаруға, кәсіпкерлік қызметпен айналысуға, сондай-ақ саяси партияда болуға құқығы жоқ. Бұл тыйымдар мүдделер қақтығысының алдын алуға бағытталған және Президенттің өз конституциялық функцияларын орындауға толық шоғырлануын қамтамасыз етеді.

Барлық аталған шектеулердің «құқығы жоқ» деген бірыңғай құқықтық формуламен біріктірілуі норманың құқықтық айқындығын күшейтеді және оларды әртүрлі түсіндіру мүмкіндігін жояды. Барлық тыйымдардың заңдық күші мен міндеттілігі тең, соның ішінде саяси партияға мүшелікке тыйым да Президенттің бүкіл халықтың мүддесін білдіретін партиядан тыс мәртебесін айқындайды.

Сонымен қатар бұл шектеулердің қолданылу мерзімі нақты белгіленген. Олардың Президенттің өкілеттіктерін жүзеге асыру кезеңіне қатысты екендігі көрсетілуі тұлғаның қызметке кіріскенге дейінгі мәртебесі мен әрекеттегі Президенттің құқықтық мәртебесін айқын ажыратуға мүмкіндік береді және өтпелі кезеңде туындауы мүмкін құқықтық даулардың алдын алуға бағытталған.

45.2 Президенттің өзіне қатысты шектеулермен қатар, бапта Қазақстан Республикасы Президентінің жақын туыстарына қатысты да шектеулер көзделген. Оларға мемлекеттік саяси қызметші лауазымдарын атқаруға

және квазимемлекеттік сектор субъектілерінде басшылық қызметтерді иеленуге тыйым салынады. Бұл норма мүдделер қақтығысының алдын алуға және мемлекеттік басқару жүйесіне отбасылық ықпал ету тәжірибелеріне жол бермеуге бағытталған.

«Қазақстан Республикасының Президенті туралы» 1995 жылғы 26 желтоқсандағы Конституциялық заңда (5-бап) «Президенттің жақын туыстары» ұғымы нақтыланады. Оларға ата-аналары (ата-анасы), балалары, асырап алушылар, асырап алынғандар, ата-анасы бір және ата-анасы бөлек аға-інілері мен апа-сіңлілері (қарындастары), атасы, әжесі, немерелері, сондай-ақ жұбайы (зайыбы), жұбайының (зайыбының) жақын туыстары, балаларының жұбайы (зайыбы), ата-анасы бір және ата-анасы бөлек аға-інілері мен апа-сіңлілерінің (қарындастарының) балалары жатады. Осылайша, әңгіме тек қандық туыстар туралы ғана емес, сонымен қатар некелік байланыстар арқылы туыстас болатын тұлғалар, яғни жекжаттары туралы да болып отыр. Бұл шектеулер қолданылатын тұлғалар шеңберін едәуір кеңейтіп, норманың сыбайлас жемқорлыққа қарсы және алдын алу сипатын күшейтеді.

Аталған тыйымдардың конституциялық деңгейде бекітілуі меритократия қағидатының маңыздылығын айқындайды, яғни мемлекеттік қызметке қол жеткізу кәсіби қасиеттер мен қабілеттерге негізделуі тиіс. Бұл өз кезегінде қоғамның мемлекеттік институттарға деген сенімін арттыруға және жария билік жүйесінің ашықтығын қамтамасыз етуге ықпал етеді.

46-бап

Қазақстан Республикасының Президенті:

1) Қазақстан халқына елдегі жағдай мен Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары туралы жолдау жасайды;

2) депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен берілген Құрылтай келісімімен Қазақстан Республикасының Вице-Президентін тағайындайды; Вице-Президентті лауазымынан босатады, оның өкілеттігін айқындайды.

Конституцияның 62-бабының 3-тармағында көзделген жағдайларды қоспағанда, Вице-Президентті тағайындауға келісім беруден қайта бас тартылған жағдайда Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтайды таратуға құқылы;

3) Қазақстан Республикасы Құрылтайының кезекті және кезектен тыс сайлауын тағайындайды; Құрылтайдың бірінші сессиясын шақырады және оның депутаттарының Қазақстан халқына беретін антын қабылдайды; Құрылтайдың кезектен тыс сессиясын шақырады; Құрылтай ұсынған заңға бір ай ішінде қол қояды, заңды халыққа жариялайды немесе заңды не оның жекелеген баптарын қайта талқылап, дауысқа салу үшін қайтарады;

4) Құрылтайда өкілдігі бар саяси партиялар фракцияларымен консультациядан кейін Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің кандидатурасын келісім беру үшін Құрылтайдың қарауына ұсынады; депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен берілген Құрылтай келісімімен Премьер-Министрді тағайындайды; Премьер-Министрді лауазымынан босатады; Премьер-Министрдің ұсынуымен Үкімет құрылымын айқындайды; Құрылтаймен консультациядан кейін Премьер-Министр ұсынған Үкімет мүшелерін тағайындайды; сыртқы істер, қорғаныс, ішкі істер министрлерін дербес тағайындайды; Үкімет мүшелерін лауазымынан босатады; Үкімет мүшелерінің антын қабылдайды; аса маңызды мәселелер бойынша Үкімет отырыстарына төрағалық етеді.

Конституцияның 62-бабының 3-тармағында көзделген жағдайларды қоспағанда, Премьер-Министрді тағайындауға келісім беруден қайта бас тартылған жағдайда Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтайды таратуға құқылы;

5) Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының Төрағасын, Жоғарғы Сотының Төрағасын, Ұлттық Банкінің Төрағасын, Бас Прокурорын, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасын, Орталық сайлау комиссиясының Төрағасын, Жоғары аудиторлық палатасының Төрағасын, Жоғары Сот Кеңесінің Төрағасын, Мемлекеттік күзет қызметінің Бастығын, Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілді тағайындайды және оларды лауазымынан босатады;

6) Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдарды құрады, таратады және қайта құрады, олардың басшыларын тағайындайды және лауазымынан босатады;

7) Қазақстан Республикасы дипломатиялық өкілдіктерінің басшыларын тағайындайды және кері шақырып алады;

8) депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен берілген Құрылтай келісімімен Конституциялық Соттың он судьясын сегіз жыл мерзімге, Орталық сайлау комиссиясының алты мүшесін бес жыл мерзімге, Жоғары аудиторлық палатаның сегіз мүшесін бес жыл мерзімге тағайындайды; оларды лауазымынан босатады.

Конституцияның 62-бабының 3-тармағында көзделген жағдайларды қоспағанда, Конституциялық Сот судьяларын, Орталық сайлау комиссиясы мен Жоғары аудиторлық палата мүшелерін тағайындауға келісім беруден қайта бас тартылған жағдайда Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтайды таратуға құқылы;

9) Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің Жоғарғы Бас Қолбасшысы болып табылады, Қарулы Күштердің жоғары қолбасшылығын тағайындайды және лауазымынан босатады;

10) жалпыхалықтық референдум өткізу туралы шешім қабылдайды;

11) адамның және Қазақстан Республикасы азаматының құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті, мемлекеттің Егемендігі мен тұтастығын қамтамасыз ету мүддесінде Конституциялық Сотқа күшіне енген заңның немесе өзге де құқықтық актінің Конституцияға сәйкестігін қарау туралы және Конституцияның 93-бабында көзделген жағдайда қорытынды беру туралы өтініш жібереді;

12) Қазақстан Республикасының атынан келіссөздер жүргізеді және халықаралық шарттарға қол қояды; ратификациялық грамоталарға қол қояды; шет мемлекеттердің Қазақстан Республикасында аккредиттелген дипломатиялық өкілдіктері басшыларының, сондай-ақ халықаралық ұйым басшыларының сенім және кері шақырып алу грамоталарын қабылдайды;

13) мемлекеттік наградаларды, құрметті атақтарды белгілейді;

14) мемлекеттік наградалармен марапаттайды, құрметті атақтарды, жоғары әскери және өзге де атақтарды, сыныптық шендерді, дипломатиялық дәрежелерді, біліктілік сыныптарын береді;

15) Қазақстан Республикасының азаматтығы мәселесін, саяси баспана беру мәселесін шешеді;

16) кешірім беруді жүзеге асырады;

17) Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі мен аумағының тұтастығына, ішкі саяси тұрақтылығына, азаматтарының қауіпсіздігіне тікелей қатер төнсе және бұл мемлекеттік конституциялық органдардың жұмыс істеуін бұзуға алып келсе, Қазақстан Республикасының Премьер-Министрімен және Құрылтайы Төрағасымен ресми консультациядан кейін Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында немесе жекелеген аймақтарында төтенше жағдай енгізуді, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін қолдануды қоса алғанда, осы мән-жайлар талап ететін шараларды қабылдайды;

18) Қазақстан Республикасына қарсы агрессия жасалған не оның қауіпсіздігіне сырттан тікелей қатер төнген жағдайда Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында немесе оның жекелеген аймақтарында соғыс жағдайын енгізеді, ішінара не жалпы жұмылдыру жариялайды, бұл жөнінде Қазақстан Республикасының Құрылтайына дереу хабарлайды;

19) өзіне бағынатын Мемлекеттік күзет қызметін құрады;

20) Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігін құрады;

21) Қауіпсіздік Кеңесін, өзге де консультативтік-кеңесші органдарды, сондай-ақ Жоғары Сот Кеңесін құрады;

22) Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарына сәйкес басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Президент ішкі және сыртқы саясатты стратегиялық тұрғыдан басқарады, сондай-ақ мемлекеттік биліктің негізгі органдарының үйлесімді әрі тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Мемлекеттің ең жоғары лауазымды тұлғасы ретінде Қазақстан Республикасы Президентіне бірқатар маңызды өкілеттіктер берілген, олардың тізбесі кешенді сипатқа ие және мемлекеттік басқарудың негізгі салаларын қамтиды.

Президенттің өкілеттіктері кеңейтілген тізбе түрінде берілген және өзара бірізді орналасқан тармақшалар арқылы құрылымдалған, олардың әрқайсысы оның қызметінің жекелеген бағытын реттейді – мемлекеттік органдарды қалыптастыру мен кадрлық тағайындаулардан бастап, сыртқы саясатты жүзеге асыруға, қорғанысты қамтамасыз етуге және өкілдік функцияларды орындауға дейін. Мұндай құрылым Президент өкілеттіктерін жүйелеуге және олардың мазмұнын бірізді түрде ашуға мүмкіндік береді.

Осы тұрғыдан алғанда Президенттің Құрылтаймен жоғары өкілді орган ретінде өзара іс-қимыл тетіктерінің бекітілуі маңызды мәнге ие. Кадрлық және саяси шешімдердің едәуір бөлігі Құрылтайдың келісімімен қабылданады, бұл келісу тетігін қалыптастырып, жоғары мемлекеттік билік институттарын қалыптастыруға өкілді органның қатысуын қамтамасыз етеді.

Конституциялық құрылымның маңызды элементі ретінде Қазақстан Республикасы Вице-президенті институты да бекітілген. Вице-президентті Президенттің Құрылтай келісімімен тағайындауы жоғары мемлекеттік билік жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге және мемлекет басшысының өкілеттіктері мерзімінен бұрын тоқтатылған жағдайда басқарудың сабақтастығын сақтауға бағытталған.

Құрылтайдың негізгі мемлекеттік лауазымдарға кандидатураларды келісуден қайта-қайта бас тартуы жағдайында Президенттің Құрылтайды тарату құқығы ерекше маңызға ие. Бұл өкілеттік билік тармақтары арасындағы тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесінің маңызды элементі болып табылады және институционалдық дағдарыстарды еңсеруге мүмкіндік береді. «Таратуға құқылы» деген тұжырым оның дискрециялық, яғни жағдайға қарай қолданылатын сипатын көрсетеді.

Президенттің жоғары мемлекеттік органдарды қалыптастыру жөніндегі өкілеттіктері де елеулі орын алады. Ол Конституциялық Соттың Төрағасын, Жоғарғы Соттың Төрағасын, Бас Прокурорды, Ұлттық Банк Төрағасын, ұлттық қауіпсіздік органдарының басшыларын және өзге де маңызды мемлекеттік институттардың жетекшілерін тағайындайды. Бұл ретте бірқатар тағайындаулар Құрылтайдың келісімімен жүзеге асырылады, бұл президенттік билік пен өкілді орган арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар Президенттің конституциялық бақылау, сайлау әкімшілігі және қаржылық қадағалау органдарын қалыптастыруға қатысуы да арнайы бекітілген. Конституциялық Сот судьяларын, Орталық сайлау комиссиясының мүшелерін және Жоғары аудиторлық палатаның құрамын Құрылтайдың келісімімен тағайындау осы органдардың легитимділігін нығайтуға және олардың қызметіне деген қоғамдық сенімді арттыруға бағытталған.

Атқарушы билік саласында Президент Үкіметті қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Ол Құрылтайдың келісімімен Премьер-Министрді тағайындайды, Үкіметтің құрылымын айқындайды, оның мүшелерін қызметке тағайындайды және оларды қызметтен босата алады. Сонымен қатар Президент Үкімет мүшелерінің антын қабылдайды және қажет болған жағдайда оның отырыстарына төрағалық етеді, бұл оның үйлестіруші рөлін айқындайды.

Президент өкілеттіктерінің маңызды бөлігі заң шығару процесімен байланысты. Ол Құрылтай қабылдаған заңдарға қол қояды, оларды жариялайды немесе қайта қарауға қайтарады, осылайша қабылданатын актілердің сапасы мен конституциялылығын қамтамасыз етуге қатысады.

Құрылтай қызметін ұйымдастыруға қатысты өкілеттіктер де ерекше мәнге ие. Президент сайлауларды тағайындайды, алғашқы сессияны шақырады және қажет болған жағдайда кезектен тыс отырыстарды шақыра алады, бұл өкілді органның үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Сыртқы саясат саласында Президент мемлекет атынан әрекет етеді: келіссөздер жүргізеді, халықаралық шарттарға қол қояды, дипломатиялық өкілдердің сенім грамоталарын қабылдайды, сондай-ақ дипломатиялық өкілдіктердің басшыларын тағайындайды және кері шақырып алады.

Бапта Президенттің қорғаныс және ұлттық қауіпсіздік саласындағы өкілеттіктері де бекітілген. Ол Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің Жоғарғы Бас Қолбасшысы болып табылады, жоғары қолбасшылықты тағайындайды, төтенше немесе әскери жағдай енгізу, сондай-ақ мобилизация жариялау туралы шешімдер қабылдайды.

Сонымен қатар Президент мемлекеттік өкілдік және символдық функцияларды жүзеге асырады: мемлекеттік наградалар мен құрметті атақтарды белгілейді, азаматтарды марапаттайды және жоғары мемлекеттік атақтар мен дәрежелер береді.

Жалпы алғанда, баптың ережелері Президент өкілеттіктерінің тұтас конституциялық-құқықтық моделін қалыптастырады. Бұл модель мемлекетті стратегиялық басқаруды қамтамасыз ететін күшті президенттік билікті сақтай отырып, Құрылтаймен және өзге де мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл және келісу тетіктері арқылы мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға және билік тармақтарының теңгерімін қамтамасыз етуге бағытталған.

47-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті Конституция мен заңдар негізінде және олардың орындалуы үшін Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші бар жарлықтар мен өкімдер шығарады.

2. Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтай өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылып, ол уақытша болмаған кезеңде Қазақстан Республикасының конституциялық заң күші немесе заң күші бар жарлықтар шығарады.

3. Қазақстан Республикасының Президенті қол қойғанға дейін заңдарды Құрылтай Төрағасы мен Премьер-Министр алдын ала қол қойып бекемдейді және оларға заңдардың Конституция мен заңдарға сәйкестігі үшін жауаптылық жүктеледі. Үкімет бастамасымен шығарылатын Қазақстан Республикасы Президентінің актілерін Премьер-Министр алдын ала қол қойып бекемдейді және оған актілердің Конституция мен заңдарға сәйкестігі үшін жауаптылық жүктеледі.

47.1 Қазақстан Республикасы Президентінің Конституция мен заңдардың негізінде және оларды орындау мақсатында жарлықтар мен өкімдер шығару құқығы бекітіледі. Осы арқылы Президент өз өкілеттіктерін мемлекет аумағында міндетті күші бар актілер шығару арқылы жүзеге асыратын түсінікті әрі тұрақты құқықтық негіз қалыптастырылады.

Президенттің жарлықтары мен өкімдері заңдардың практикалық тұрғыдан іске асырылуына бағытталған. Олар мемлекеттік процестерді жедел басқаруға мүмкіндік береді және мемлекеттік билік жүйесінің тиімді қызметін қамтамасыз етеді.

47.2 Президенттің құқық шығармашылық өкілеттіктері қатарында Құрылтайдың өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылып, ол уақытша болмаған кезеңде конституциялық заң күші бар немесе заң күші бар жарлықтар шығару құқығы ерекше мәнге ие. Бұл ереже мемлекетте қажетті құқықтық шешімдерді қабылдайтын орган болмаған жағдайдың туындауына жол бермеуге бағытталған. Мұндай тетік тек айрықша жағдайларда қолданылады және мемлекеттік биліктің үздіксіздігін, құқықтық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етуге қызмет етеді.

47.3 Маңызды элементтердің бірі – нормативтік құқықтық актілерді контрассигнациялау тетігі. Ол Президент заңдарға қол қойғанға дейін олардың Құрылтай Төрағасы мен Премьер-Министрдің қолдарымен алдын ала бекітілуін білдіреді. Аталған лауазымды тұлғалар қабылданатын

актілердің Конституция мен заңдарға сәйкестігі үшін жауапты болады. Осылайша, шешімдер біржақты қабылданбай, қосымша тексеру мен растаудан өтеді. Бұл ретте контрассигнация тетігі тек заңдылық үшін ғана емес, сонымен қатар Конституцияға сәйкестік үшін де жауапкершілікті қамтиды.

Сонымен қатар Үкіметтің бастамасымен қабылданатын Президент актілеріне қатысты да контрассигнациялау тәртібі нақты бекітілген. Мұндай актілер Премьер-Министрдің қолымен алдын ала бекітіледі. Бұл Үкіметтің ұсынылатын шешімдердің мазмұны үшін жауапкершілігін күшейтіп, атқарушы билік ішіндегі іс-қимылдардың үйлесімділігін қамтамасыз етеді.

Жалпы алғанда, баптың ережелері жоғары басқару деңгейінде нормативтік шешімдерді қабылдаудың теңгерімді тетігін қалыптастырады, олардың заңдылығын, келісімділігін және мемлекеттік билік жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

48-бап

1. Қазақстан Республикасының Президентіне, оның ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Мемлекетке опасыздық жасауды қоспағанда, Президент өкілеттігін атқару кезіндегі әрекеті үшін Қазақстан Республикасының Президенті қылмыстық және әкімшілік жауаптылыққа тартылмайды.

2. Қазақстан Республикасының Президенті мен оның отбасын қамтамасыз ету, қызмет көрсету және күзету мемлекет есебінен жүзеге асырылады.

3. Осы баптың ережелері Қазақстан Республикасының экс-Президенттеріне қолданылады.

48.1 Қазақстан Республикасы Президентінің конституциялық-құқықтық мәртебесінің кепілдіктері жоғары мемлекеттік биліктің тұрақтылығын қамтамасыз етуге және мемлекет басшысының өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезіндегі тәуелсіздігін нығайтуға бағытталған.

Ең алдымен, Қазақстан Республикасы Президентінің ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғылмаушылық қағидатының бекітілуі ерекше мәнге ие. Бұл мемлекет тарапынан мемлекет басшысының мәртебесіне айрықша құрмет көрсетілетінін білдіреді. Мұнда тек жеке тұлғаны қорғау ғана емес, сонымен бірге бүкіл жоғары мемлекеттік билік жүйесінің беделін қорғау туралы сөз болып отыр. Мұндай норма президенттік институтқа деген тұрақтылық пен қоғамдық сенімді сақтауға ықпал етеді.

Баптың маңызды элементтерінің бірі – Президенттің өз өкілеттіктерін жүзеге асыру барысында жасаған әрекеттері үшін қылмыстық және

әкімшілік жауаптылықтан иммунитетінің бекітілуі. Конституциялық ережелерге сәйкес Президент өзінің лауазымдық функцияларын орындау шеңберінде қабылдаған шешімдері үшін жауаптылыққа тартылмайды. Бұл мемлекет басшысының мемлекеттік маңызы бар шешімдерді кейіннен құдаланудан қорықпай қабылдауына мүмкіндік беру үшін қажет. Мұндай тәсіл жоғары лауазымды тұлғалардың жария билікті жүзеге асыру кезіндегі тәуелсіздігін қамтамасыз ететін функционалдық иммунитет ретінде әлемдік конституциялық-құқықтық тәжірибеге сәйкес келеді.

Сонымен қатар Конституция маңызды бір ерекшелікті белгілейді: Президент мемлекеттік опасыздық жасаған жағдайда жауаптылыққа тартылады. Бұл мемлекет егемендігі мен қауіпсіздігіне қатер төндіретін әрекеттер үшін ешбір тұлға толықтай жауаптылықтан босатылмайтынын көрсететін принципті шекара болып табылады. Мұндай ерекшеліктің бекітілуі конституциялық құрылысты қорғаудың басымдығын айқындай отырып, президенттік иммунитеттің нақты шектерін белгілейді.

48.2 Конституцияда Президент қызметін материалдық және ұйымдастырушылық тұрғыдан қамтамасыз ету кепілдіктері де арнайы бекітілген. Мемлекет Президенттің және оның отбасы мүшелерінің қызметін қамтамасыз етуге, күзетуге және қажетті жағдайлар жасауға міндетті. Бұл Президенттің ерекше мәртебесімен және оның өз өкілеттіктерін қауіпсіз әрі тиімді жүзеге асыруы үшін тиісті жағдайларды қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты.

48.3 Бапта белгіленген кепілдіктер Қазақстан Республикасының экс-президенттеріне де қолданылады. Бұл бұрынғы мемлекет басшылары өз өкілеттіктерін аяқтағаннан кейін де белгілі бір деңгейде құқықтық қорғау мен қамтамасыз етуге ие болатынын білдіреді. Мұндай норма мемлекеттік биліктің сабақтастығын қамтамасыз етуге және саяси жүйенің тұрақтылығын сақтауға ықпал етеді, сондай-ақ бұрынғы президенттерді ықтимал саяси қысымнан қорғауға бағытталған.

Осылайша, аталған бап Президент мәртебесін қорғауға, оның тәуелсіздігін қамтамасыз етуге және жоғары мемлекеттік биліктің тұрақты жұмыс істеуін нығайтуға бағытталған құқықтық кепілдіктер жүйесін қалыптастырады. Сонымен бірге бұл кепілдіктердің шектері де нақты айқындалып, билікті тиімді жүзеге асыру мен мемлекет пен қоғам алдындағы жауаптылық арасындағы теңгерім сақталады.

49-бап

1. Қазақстан Республикасының Вице-Президентін депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен берілген Қазақстан Республикасы Құрылтайының келісімімен Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды.

2. Вице-Президенттің өз өкілеттігі кезеңінде өкілді органның депутаты болып сайлануға, өзге де ақы төленетін лауазымды атқаруға, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға, сондай-ақ саяси партияда болуға құқығы жоқ.

3. Вице-Президент Қазақстан Республикасы Президентінің тапсырмасы бойынша Құрылтаймен, Үкіметпен және басқа да мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл жасау кезінде Президент атынан өкілдік етеді, сондай-ақ Президент айқындайтын өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

49.1 Қазақстан Республикасы Вице-Президенті институтының қызмет етуінің конституциялық-құқықтық негіздері айқындалады. Бұл институт жоғары мемлекеттік билік жүйесіне дербес лауазымдық институт ретінде енгізілген және мемлекеттік басқарудың бүкіл жүйесінің тұрақтылығын нығайтуға, сондай-ақ негізгі мемлекеттік органдардың келісімді жұмыс істеуін қамтамасыз етудің қосымша тетіктерін қалыптастыруға бағытталған.

Қазақстан Республикасы Вице-Президентін Президенттің Құрылтайдың келісімімен, оның депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен тағайындауы аталған лауазымды қалыптастырудың теңгерімді моделін айқындайды. Бір жағынан, жоғары мемлекеттік билікті қалыптастырудағы Президенттің жетекші рөлі сақталады, екінші жағынан, Құрылтайдың қатысуы бұл лауазымның саяси легитимділігін күшейтіп, билік тармақтарының өзара іс-қимыл қағидатын көрсетеді.

49.2 Вице-Президентке Президентке қолданылатын шектеулерге ұқсас құқықтық шектеулер белгіленген. Ол өкілді органның депутаты болып сайлануға, кәсіпкерлік қызметпен айналысуға, өзге де ақы төленетін лауазымдарды атқаруға және саяси партияда болуға құқылы емес.

Бұл шектеулер Вице-Президенттің саяси бейтараптығын, тәуелсіздігін қамтамасыз етуге және мүдделер қақтығысының алдын алуға бағытталған. Осы арқылы оның қызметі толықтай жария билік функцияларын жүзеге асыруға бағытталатыны қамтамасыз етіледі.

49.3 Вице-Президенттің негізгі функционалдық рөлі мемлекеттік биліктің негізгі институттары арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз етумен байланысты. Ол Президенттің тапсырмасы бойынша Құрылтаймен,

Үкіметпен және өзге де мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл кезінде Президенттің атынан өкілдік етеді. Бұл мемлекеттік басқарудың жеделдігін арттыруға және әртүрлі мемлекеттік институттардың қызметін үйлестірудің тиімділігін күшейтуге ықпал етеді.

Сонымен қатар бапта Вице-Президент өкілеттіктерін айқындаудың икемді моделі бекітілген. Президент оны мемлекеттік басқарудың ағымдағы міндеттері мен басымдықтарына байланысты қосымша функциялармен қамтамасыз ете алады. Мұндай тәсіл аталған институттың бейімделгіштігін қамтамасыз етіп, өзгермелі жағдайларда оның әлеуетін тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Вице-Президентті тағайындау тәртібінің, оған қойылатын шектеулердің және функционалдық мақсаттарының конституциялық деңгейде бекітілуі бұл лауазымның мемлекеттік билік жүйесіндегі жоғары мәртебесін айқындайды және оның басқару процестеріне қатысуының тұрақты құқықтық негізін қалыптастырады.

50-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына мәлімдеме беру арқылы өз еркімен орнынан түсуге құқылы. Конституциялық Сот Қазақстан Республикасы Президентінің орнынан түсу туралы мәлімдемені өзі және өз еркімен бергенін растайды. Конституциялық Сот қорытынды берген сәттен бастап Қазақстан Республикасының Президенті өз еркімен орнынан түсуіне байланысты лауазымынан босатылды деп саналады.

2. Қазақстан Республикасының Президенті денсаулығына байланысты өз міндеттерін атқаруға тұрақты қабілеті болмаған жағдайда мерзімінен бұрын лауазымынан босатылуы мүмкін. Бұл жағдайда Құрылтай депутаттардан және тиісті медицина салаларының мамандарынан тұратын комиссия құрады. Мерзімінен бұрын босату туралы шешім комиссияның қорытындысы негізінде және Конституциялық Соттың белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталғаны туралы қорытындысы негізінде Құрылтай отырысында депутаттардың жалпы санының кемінде төрттен үшінің дауысымен қабылданады.

3. Қазақстан Республикасының Президенті өз өкілеттігін атқару кезіндегі әрекеті үшін мемлекетке опасыздық жасағанда ғана жауапты болады және бұл үшін Құрылтай оны қызметінен кетіруі мүмкін. Қазақстан Республикасының Президентіне мемлекетке опасыздық жасады деп айып тағу және оны тергеп-тексеру туралы бастаманы Құрылтай депутаттары жалпы санының кемінде үштен бірі көтереді. Бұл мәселе бойынша шешім Құрылтай депутаттарының жалпы санының көпшілік дауысымен қабылданады.

Құрылтай тағылған айыпты тергеп-тексеруді ұйымдастырады және оның нәтижелері Құрылтай депутаттары жалпы санының көпшілік дауысымен Құрылтай отырысының қарауына шығарылады. Бұл мәселе бойынша түпкілікті шешім Жоғарғы Соттың айып тағудың негізділігі туралы қорытындысы және Конституциялық Соттың белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталғаны туралы қорытындысы болған жағдайда Құрылтай отырысында депутаттардың жалпы санының кемінде төрттен үшінің дауысымен қабылданады. Айып тағылған сәттен бастап екі ай ішінде түпкілікті шешім қабылданбаса, бұл Қазақстан Республикасының Президентіне қарсы айыпты қабылданбады деп тануға алып келеді. Қазақстан Республикасының Президентіне мемлекетке опасыздық жасады деп тағылған айыптың кез келген сатыда қабылданбауы осы мәселені қарауға бастамашы болған Құрылтай депутаттарының өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға алып келеді.

4. Қазақстан Республикасының Президентін қызметінен кетіру туралы мәселе Құрылтайдың өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату мәселесін қарау кезеңінде ұсынылмайды.

Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтатудың негіздері мен тәртібі айқындалады. Қарастырылып отырған бапта үш негізгі жағдай көзделген: Президенттің өз еркімен орнынан түсуі, денсаулық жағдайына байланысты өз міндеттерін атқаруға тұрақты қабілетсіздігі және мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда қызметінен кетірілуі. Осы негіздер мен рәсімдердің нақты бекітілуі құқықтық айқындықты қамтамасыз етуге және жоғары мемлекеттік биліктің тұрақтылығын сақтауға бағытталған.

50.1 Президенттің өз еркімен орнынан түсу рәсімі Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты арқылы жүзеге асырылады. Президент тиісті өтініш береді, ал Конституциялық Сот оның жеке өзі және ерікті түрде жасалғанын растайды. Қорытынды берілген сәттен бастап Президенттің өкілеттіктері тоқтатылған деп есептеледі. Мұндай рәсім процестің барынша ашық болуын қамтамасыз етіп, қабылданған шешімнің еріктілігіне қатысты кез келген күмәнді болдырмайды.

50.2 Президенттің денсаулық жағдайына байланысты өз міндеттерін атқара алмауы жағдайы да реттелген.

Мұндай кезде Құрылтай депутаттар мен тиісті медицина салаларының мамандарынан тұратын арнайы комиссия құрады. Оның қорытындысы, сондай-ақ Конституциялық Соттың рәсімдердің сақталғаны туралы

қорытындысы негізінде Құрылтай шешім қабылдайды. Бұл үшін депутаттардың жалпы санының кемінде төрттен үшіннің дауысы қажет.

Мұндай жоғары меженің белгіленуі және медициналық мамандардың қатысуы шешімнің объективтілігін қамтамасыз етіп, осы тетіктің ықтимал теріс пайдаланылуын болдырмауға бағытталған.

50.3 Президенттің мемлекетке опасыздық жасағаны үшін жауаптылыққа тартылу тәртібі белгіленген. Конституцияда импичменттің көпсатылы рәсімі көзделген: айып тағу бастамасын көтеру, тергеп-тексеру жүргізу, Жоғарғы Соттың айыптың негізділігі туралы қорытындысын және Конституциялық Соттың рәсімдердің сақталғаны туралы қорытындысын алу. Түпкілікті шешім Құрылтай тарапынан депутаттардың жалпы санының кемінде төрттен үшіннің даусымен қабылданады. Мұндай күрделі рәсім айыптаудың негізділігін қамтамасыз етуге және президенттік институтты саяси мақсатта пайдаланудан қорғауға бағытталған.

Сонымен қатар бапта қосымша тұрақтылық кепілдіктері де көзделген. Атап айтқанда, айып тағылған сәттен бастап екі ай ішінде түпкілікті шешім қабылдануы тиіс, ал бұл мерзімде шешім қабылданбаса, айып қабылданбаған деп танылады. Бұдан бөлек, айыптың кез келген кезеңде қабылданбауы оны бастамалаған Құрылтай депутаттарының өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтатуға әкеп соғады. Бұл нормалар мемлекет басшысына негізсіз қысым көрсету әрекеттерінің алдын алатын маңызды жауапкершілік тетігі болып табылады.

50.4 Президентті қызметінен кетіру туралы мәселе оның өзі Құрылтайдың өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтату мәселесін қарастырып жатқан кезеңде қойылмайды. Мұндай ереже жоғары мемлекеттік органдар арасындағы қажетті тепе-теңдікті сақтауға және олардың өзара блокталуына жол бермеуге бағытталған.

Осылайша, аталған бап Президент өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтатудың кешенді және нақты құрылымдалған тетігін қалыптастырады. Ол бір жағынан мемлекет басшысын негізсіз қысымнан қорғайды, екінші жағынан оның жауаптылығын жүзеге асырудың айқын әрі құқықтық тұрғыдан негізделген рәсімдерін белгілейді, бұл өз кезегінде бүкіл мемлекеттік билік жүйесінің тұрақтылығын нығайтуға ықпал етеді.

51-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті өз еркімен орнынан түсуіне, денсаулық жағдайына қарай өз міндеттерін атқаруға тұрақты қабілетінің болмауына немесе Қазақстан Республикасының Президенті қызметінен кетірілуіне байланысты мерзімінен бұрын лауазымынан босатылған, сондай-ақ қайтыс болған жағдайда Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігі Вице-Президентке өтеді; Вице-Президенттің денсаулық жағдайына немесе жеке сипаттағы өзге де себептерге байланысты Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін қабылдауы мүмкін болмаған кезде Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігі Құрылтай Төрағасына өтеді; Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін Құрылтай Төрағасының қабылдауы мүмкін болмаған кезде Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігі Премьер-Министрге өтеді.

Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін қабылдаудан бас тарту жөнінде шешім қабылдаған тұлға Конституциялық Сотқа Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін қабылдаудан бас тарту туралы мәлімдеме береді. Конституциялық Сот Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін қабылдаудан бас тарту туралы мәлімдемені осы тұлғаның өзі және өз еркімен бергенін растайды және қорытынды береді.

Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін қабылдаған тұлға тиісінше Вице-Президент, Құрылтай Төрағасы, Премьер-Министр өкілеттігін доғарады. Бұл жағдайда бос мемлекеттік лауазымдарға орналасу Конституцияда көзделген тәртіппен жүзеге асырылады.

2. Қазақстан Республикасының Президенті өз еркімен орнынан түсуіне, денсаулық жағдайына қарай өз міндеттерін атқаруға тұрақты қабілетінің болмауына немесе Қазақстан Республикасының Президенті қызметінен кетірілуіне байланысты мерзімінен бұрын лауазымынан босатылған не қайтыс болған күннен бастап жеті күн ішінде Құрылтай Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауын өткізу туралы жариялайды. Сайлау Құрылтай тиісті шешім қабылдаған күннен бастап екі ай ішінде өткізіледі.

3. Осы баптың 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін қабылдаған тұлғаның Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізуге бастама жасауға, сондай-ақ Құрылтайды таратуға құқығы жоқ.

51.1 Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктерінің мерзімінен бұрын тоқтатылуы жоғары мемлекеттік биліктің үздіксіздігін қамтамасыз ететін құқықтық тетікті айқындауды талап етеді. Бұл тұрғыда негізгі назар өкілеттіктерді тоқтатудың негіздеріне емес, олардың ауысу тәртібіне, мемлекет басшысының лауазымын уақытша атқару механизміне және жаңа президенттік сайлауды ұйымдастыруға аударылады.

Президент өкілеттіктерін беруінің нақты әрі дәйекті жүйесі бекітілген. Президент өкілеттіктері мерзімінен бұрын тоқтатылған жағдайда олар Қазақстан Республикасының Вице-Президентіне өтеді. Вице-Президент денсаулық жағдайына немесе жеке сипаттағы өзге де себептерге байланысты бұл өкілеттіктерді қабылдай алмаған жағдайда, олар Құрылтай Төрағасына, ал ол да қабылдай алмаған жағдайда – Премьер-Министрге өтеді. Мұндай сатылы модель билік вакуумының туындауын болдырмай, мемлекеттік басқарудың үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

Маңызды элементтердің бірі – Президент өкілеттіктерін қабылдаудан бас тарту мүмкіндігінің көзделуі. Мұндай бас тарту Конституциялық Сотқа жүгіну арқылы ресімделеді, ал Конституциялық Сот бұл шешімнің жеке өзі және ерікті түрде қабылданғанын растайды. Осы арқылы өкілеттіктердің формалды түрде, бірақ оларды жүзеге асыруға нақты дайындықсыз берілуіне жол бермейтін құқықтық айқындық қамтамасыз етіледі.

Сонымен қатар лауазымдардың үйлесушілігі қағидасы бекітілген: Президент өкілеттіктерін қабылдаған тұлға өзіне дейін атқарған лауазымын (Вице-Президент, Құрылтай Төрағасы немесе Премьер-Министр) тоқтатуға міндетті. Бұл бірнеше жоғары мемлекеттік функциялардың бір тұлғаның қолында шоғырлануын болдырмай, билік жүйесіндегі қажетті тепе-теңдікті сақтауға бағытталған.

51.2 Жаңа президенттік сайлауды тағайындау мен өткізудің нақты мерзімдері белгіленген. Құрылтай жеті күн ішінде сайлау өткізілетінін жариялауға міндетті, ал сайлау жарияланған күннен бастап екі ай ішінде өткізілуге тиіс. Мұндай уақыттық шеңбер президенттік институттың халықтың тікелей ерік білдіруі негізінде қысқа мерзімде толыққанды қалпына келтірілуін қамтамасыз етіп, өтпелі кезеңнің созылып кетуіне жол бермейді.

51.3 Президент өкілеттіктерін уақытша жүзеге асыратын тұлға үшін арнайы шектеулер енгізілген. Мұндай тұлға Конституцияға өзгерістер мен

толықтырулар енгізуге бастама жасауға, сондай-ақ Құрылтайды таратуға құқылы емес. Бұл шектеулер уақытша мәртебе жағдайында стратегиялық маңызы бар шешімдердің қабылдануына жол бермеуге бағытталған және өтпелі кезеңнің мемлекеттік құрылыстың негіздерін өзгерту құралына айналмауын қамтамасыз ететін кепілдік болып табылады.

Осылайша, бапта президенттік биліктің құқықтық сабақтастығын қамтамасыз ететін тұтас механизм қалыптастырылған. Ол мемлекеттік басқарудың үздіксіздігін, құқықтық айқындықты және билік жүйесіндегі қажетті тепе-теңдікті қамтамасыз етеді әрі мемлекет басшысының өкілеттіктері мерзімінен бұрын тоқтатылған жағдайларда мемлекеттік жүйенің тұрақтылығын сақтауда шешуші рөл атқарады.

IV бөлім.

Құрылтай

52-бап

- 1. Қазақстан Республикасының Құрылтайы – заң шығару билігін жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының жоғары өкілді органы.**
- 2. Құрылтайдың өкілеттігі оның бірінші сессиясы ашылған кезден басталады және жаңадан шақырылған Құрылтайдың бірінші сессиясының жұмысы басталған кезде аяқталады.**
- 3. Құрылтайдың өкілеттігі Конституцияда көзделген жағдайда және белгіленген тәртіппен мерзімінен бұрын тоқтатылуы мүмкін.**
- 4. Құрылтайдың ұйымдастырылуы мен қызметі, оның депутаттарының құқықтық жағдайы конституциялық заңда айқындалады.**

52.1 Қазақстан Республикасының Құрылтайы – республиканың заң шығарушы билігін жүзеге асыратын бір палаталы жоғарғы өкілді орган болып табылады. Бір палаталы модель Құрылтай жұмысының ашықтығын арттыруға және депутаттардың қызметіне қоғамдық бақылауды жеңілдетуге ықпал етеді. Бір палатаның шеңберінде депутаттардың қабылданатын шешімдер үшін жеке және ұжымдық жауапкершілігі күшейеді.

Құрылтай пропорционалды жүйе бойынша қалыптасады. Бұл партиялық жүйенің дамуына ықпал етіп, азаматтардың мүдделерін білдіру процесінде саяси партиялардың рөлін күшейтеді, бағдарламалық бәсекелестікті ынталандырады және депутаттық корпус қызметінің кәсіби деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Жоғарғы өкілді органның атауы – Құрылтай деп аталуы қазақ қоғамының тарихи және мәдени дәстүрлерін көрсетеді, сондай-ақ органның өкілдік және біріктіруші функциясына назар аударады.

52.2 Құрылтайдың өкілеттігі оның бірінші сессиясы ашылған сәттен басталады және Құрылтайдың жаңа шақырылымдағы бірінші сессиясы жұмысының басталуымен аяқталады. Бұл норма құқықтық вакуумның пайда болуын қоспағанда, заң шығарушы биліктің сабақтастығын және оның жұмысының үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

52.3 Құрылтайдың өкілеттігі Конституцияда көзделген жағдайларда және тәртіппен мерзімінен бұрын тоқтатылуы мүмкін. Бұл ереже ықтимал дағдарыстық жағдайларға ден қоюдың құқықтық тетіктерін көздей отырып, саяси жүйенің Конституциялық тепе-теңдігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған.

52.4 Құрылтайдың ұйымдастырылуы мен қызметі, сондай-ақ оның депутаттарының құқықтық жағдайы конституциялық заңмен айқындалады. Бұл норма депутаттардың құқықтық мәртебесін және олардың қызметінің кепілдіктерін бекіте отырып, Құрылтай қызметінің ішкі құрылымы мен рәсімдерін егжей-тегжейлі реттеуді қамтамасыз етеді.

53-бап

1. Құрылтай біртұтас жалпыұлттық сайлау округінің аумағы бойынша пропорциялы өкілдік жүйе негізінде конституциялық заңда белгіленген тәртіппен сайланатын бір жүз қырық бес депутаттан тұрады.

2. Құрылтай депутаттарының өкілеттік мерзімі – бес жыл.

53.1 Бұл норма жүз қырық бес депутатты қамтитын Құрылтайдың сандық құрамын айқындайды және оны бірыңғай жалпыұлттық сайлау округі бойынша пропорционалды сайлау жүйесі негізінде қалыптастыру тәртібін бекітеді.

Өкілді органды қалыптастырудың мұндай моделі тек рәсімдік ғана емес, сонымен бірге маңызды мәнге ие, өйткені ол қоғамның әртүрлі әлеуметтік және саяси топтарының мүдделерін неғұрлым толық және теңдестірілген ұсынуды қамтамасыз етуге бағытталған. Құрылтайдың партиялық тізімдер негізінде құрылуы саяси партиялардың өкілді демократияның негізгі институттары ретіндегі рөлін күшейтеді.

Құрылтайдың бір палаталы ұйымы өзінің негізгі конституциялық-құқықтық сипатын заң шығарушы билікті жүзеге асыратын орган ретінде сақтай отырып, заң шығарушы биліктің жұмыс істеу тиімділігін арттыруға деген ұмтылысты көрсетеді. Рәсімдердің ішкі институционалдық қайталануының болмауы заң жобаларын қарау мерзімдерін қысқартуға және шешімдер қабылдаудың жеделдігін арттыруға мүмкіндік береді, бұл әсіресе әлеуметтік-экономикалық процестерге уақтылы ден қою қажеттілігі жағдайында маңызды.

Заң шығару процесінің нәтижелері үшін жауапкершілік әртүрлі құрылымдық элементтер арасында бөлінетін модельдерден айырмашылығы, бір өкілді орган шеңберінде өкілеттіктерді шоғырландыру депутаттардың қабылданған шешімдер үшін жеке және ұжымдық жауапкершілігін күшейтеді. Бұл өкілді биліктің азаматтарға есеп беру қағидасын нығайтуға және оның қызметіне деген сенім деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Мұндай ұйымдық модельдің пайдасына маңызды дәлел бюджеттік және әкімшілік шығындарды азайту болып табылады. Бірыңғай өкілді органның қызметін қамтамасыз ету заң шығару қызметінің сапасына

нұқсан келтірместен мемлекеттік шығыстарды оңтайландыруға мүмкіндік беретін аз қаржылық және ұйымдастырушылық ресурстарды талап етеді. Бұл мемлекеттік қаржыны ұтымды пайдалану тұрғысынан ерекше маңызға ие.

53.2 Құрылтай депутаттарының бес жылдық өкілеттік мерзімін бекіту өкілді органның орнықтылығы мен жұмыс істеуінің болжамдылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Белгіленген мерзім заң шығару саясатын дәйекті іске асыруға, сондай-ақ сайлау арқылы депутаттық корпусның тұрақты жаңаруын қамтамасыз ете отырып, сайлаушылар мен олардың өкілдері арасында тұрақты байланысты қалыптастыруға жағдай жасайды.

54-бап

1. Құрылтай депутаттары жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы сайланады. Құрылтай депутаттарының кезекті сайлауы жұмыс істеп тұрған Құрылтай шақырылымының өкілеттік мерзімі аяқталғанға дейін екі айдан кешіктірілмей өткізіледі.

2. Құрылтай депутаттарының кезектен тыс сайлауы Құрылтайдың өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылған күннен бастап екі ай ішінде өткізіледі.

3. Жиырма бес жасқа толған, Қазақстан Республикасының азаматтығы бар, оның аумағында соңғы он жыл бойы тұрақты тұрып жатқан адам Құрылтай депутаты бола алады.

4. Құрылтай депутаттарының сайлауы конституциялық заңмен реттеледі.

5. Құрылтай депутаттары Қазақстан халқына ант береді.

54.1 Бұл нормада құрылтай депутаттарын сайлаудың негізгі қағидаттары бекітіледі. Сайлау жалпыға бірдей, тең және тікелей сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылады, бұл азаматтардың тең шарттарда өкілді органды қалыптастыруға қатысуын қамтамасыз етеді және ерік білдіру еркіндігіне кепілдік береді.

Құрылтай депутаттарын пропорционалды сайлау жүйесі бойынша сайлау елдегі саяси партиялардың дамуына, олардың бәсекелестігін күшейтуге, бағдарламалық және жарғылық құжаттарын жетілдіруге ықпал етеді, бұл өз кезегінде олардың халық алдындағы жауапкершілігін арттырады.

Кезекті сайлауды өткізу мерзімі қолданыстағы шақырылымның өкілеттігі аяқталғанға дейін екі айдан кешіктірмей өткізіледі, бұл заң шығарушы

биліктің үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз етуге және өкілді органды уақтылы жаңартуға бағытталған.

54.2 Құрылтай депутаттарының кезектен тыс сайлауы оның өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылған күннен бастап екі ай ішінде өткізіледі. Бұл ереже өкілді органның толыққанды қызметін жедел қалпына келтіруді қамтамасыз етеді және заң шығарушы биліктің ұзақ уақыт болмауын болдырмайды.

54.3 Бұл нормада құрылтай депутаттығына кандидаттарға қойылатын бірыңғай талаптар белгіленген. Депутат жиырма бес жасқа толған, Қазақстан Республикасының азаматтығында тұрған және оның аумағында соңғы он жылда тұрақты тұратын адам бола алады. Құрылтай депутаттарына қойылатын барлық талаптар біріздендіріліп, бірыңғай стандартқа дейін төмендетілді. Азаматтықтың және он жылдық тұрудың базалық критерийлері сақталды, бұл ретте жас шегі барлық депутаттар үшін 25 жас деңгейінде белгіленді, бұл кәсіби және жауапты депутаттық корпусты қалыптастыруға бағытталған.

54.4 Құрылтай депутаттарын сайлауды өткізу тәртібі Конституциялық заңмен айқындалады. Бұл кандидаттарды ұсыну, дауыс беру және сайлау қорытындыларын шығаруды қоса алғанда, сайлау рәсімдерін егжей-тегжейлі реттеуге мүмкіндік береді.

54.5 Құрылтай депутаттары Қазақстан халқына ант береді. Бұл норма олардың мандатының жария-құқықтық сипатын бекітеді және депутаттардың өз өкілеттіктерін жүзеге асырғаны үшін қоғам алдындағы жауапкершілігін атап көрсетеді. Ант қабылдау маңызды мәнге ие, ол депутаттың конституциялық қағидаттарға адалдығын және халық пен мемлекет мүддесі үшін әрекет ету міндетін білдіреді.

55-бап

1. Құрылтай депутаттары оның жұмысына қатысуға міндетті. Құрылтайда депутаттың жеке өзі дауыс береді. Депутат Құрылтай мен оның органдарының отырыстарына дәлелді себепсіз үш реттен артық қатыспаса, сол сияқты дауыс беру құқығын басқаға берсе, бұл заңда белгіленген жазалау шараларын қолдануға алып келеді.

2. Құрылтай депутатының басқа өкілді органның депутаты болуға, оқытушылық, ғылыми, шығармашылық қызметтен басқа ақы төленетін лауазымды атқаруға, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруге құқығы жоқ. Осы талаптарды бұзу депутаттың өкілеттігін тоқтатуға алып келеді.

3. Құрылтай депутатын қылмыс орнында немесе ауыр және аса ауыр қылмыс жасағанда ұстау жағдайларын қоспағанда, оны өз өкілеттігі мерзімі ішінде Құрылтайдың келісімінсіз ұстауға, күзетпен ұстауға, күштеп әкелуге, сот тәртібімен қолданылатын әкімшілік жазалауға, қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

4. Құрылтай депутатының өкілеттігі депутат орнынан түскен, қайтыс болған, заңды күшіне енген сот шешімімен әрекетке қабілетсіз, қайтыс болған немесе хабарсыз кеткен деп танылған және Конституция мен конституциялық заңда көзделген өзге де жағдайда тоқтатылады.

Құрылтай депутаты:

- 1) Қазақстаннан тыс жерге тұрақты тұруға кеткен;
- 2) өзіне қатысты соттың айыптау үкімі заңды күшіне енген;
- 3) Қазақстан Республикасының азаматтығы тоқтатылған;
- 4) сайланған саяси партиясынан шыққан немесе шығарылған;
- 5) сайланған саяси партиясы қызметін тоқтатқан кезде мандатынан айырылады.

Құрылтай депутаттарының өкілеттігі Құрылтай таратылған жағдайда тоқтатылады.

5. Депутаттарға жазалау шараларын қолдануға, олардың осы баптың 2-тармағының талаптарын және депутаттық әдеп қағидаларын сақтауына, сондай-ақ депутаттардың өкілеттігін тоқтатуға, оларды өкілеттігінен және қол сұғылмау кепілдігінен айыруға байланысты мәселелерді дайындау Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясына жүктеледі.

55.1 Аталған норма Құрылтай депутатының өз өкілеттіктерін жүзеге асыру тәртібін нақтылап, оның сайлаушылар алдындағы жауапкершілігін арттыруға бағытталған. Депутаттар Құрылтайдың және оның органдарының жұмысына жеке қатысуға міндетті, ал дауыс беру құқығы тек жеке өзі арқылы жүзеге асырылады, яғни дауыс беру құқығын басқа тұлғаға беруге жол берілмейді.

Отырыстарға міндетті түрде қатысу талабын белгілеу және дауыс беру құқығын делегирлеуге тыйым салу депутаттың заң шығару процесіне нақты қатысуын қамтамасыз етуге бағытталған. Үш реттен артық дәлелді себепсіз қатыспау, сондай-ақ дауыс беру құқығын беру тәртіптік шаралардың қолданылуына әкеп соғады, бұл депутаттық корпустың тәртібі мен жауапкершілігін күшейтеді.

55.2 Құрылтай депутатының мәртебесі кәсіби және тәуелсіз қызмет талаптарына бейімделген. Осыған байланысты депутаттық мандатты басқа да ақылы қызметтермен қатар атқаруға тыйым салынады, тек оқытушылық, ғылыми және шығармашылық қызметке ғана рұқсат етіледі. Сонымен қатар кәсіпкерлік қызметпен айналысуға және коммерциялық ұйымдарды басқаруға қатысуға жол берілмейді.

Бұл шектеулер мүдделер қақтығысының алдын алуға және депутаттың өзінің жария функцияларын орындауға толық шоғырлануын қамтамасыз етуге бағытталған. Белгіленген талаптарды бұзу депутат өкілеттіктерінің тоқтатылуына әкеп соғады.

55.3 Депутаттың құқықтық мәртебесінің маңызды элементтерінің бірі – депутаттық қол сұғылмаушылық кепілдігі болып табылады. Белгіленгендей, өз өкілеттіктерін жүзеге асыру мерзімі ішінде депутат Құрылтайдың келісімінсіз ұсталып, қамауға алынбайды, мәжбүрлеп әкелінбейді, сот тәртібімен қолданылатын әкімшілік жауаптылыққа тартылмайды және қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды.

Ерекше жағдай ретінде қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр және аса ауыр қылмыс жасаған жағдайлар қарастырылады. Бұл кепілдік депутаттың өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезіндегі тәуелсіздігін қамтамасыз етуге және негізсіз араласудан қорғауға бағытталған.

55.4 Осы нормада Құрылтай депутаты өкілеттіктерінің тоқтатылу негіздері бекітілген. Оларға: қызметінен өз еркімен кету, қайтыс болу, соттың заңды күшіне енген шешімі бойынша әрекетке қабілетсіз, қайтыс болды немесе хабар-ошарсыз кетті деп танылуы, сондай-ақ Конституцияда және конституциялық заңда көзделген өзге де жағдайлар жатады.

Сонымен қатар Конституцияда белгіленген жағдайлар туындаған кезде депутат мандатынан айырылады. Олардың қатарына Қазақстан Республикасынан тыс жерге тұрақты тұруға кету, соттың айыптау үкімінің заңды күшіне енуі, азаматтықтың тоқтатылуы, өзі сайланған саяси партиядан

шығу немесе одан шығарылу, сондай-ақ мұндай партияның қызметінің тоқтатылуы жатады.

Депутаттың партиялық жауапкершілігі сақталған, яғни партиядан шығу немесе шығарылу, сондай-ақ партия қызметінің тоқтатылуы жағдайында мандаттан айырылу көзделген. Бұл норма партиялық тәртіпті нығайтуға және сайлаушылар алдындағы саяси жауапкершілік институтын күшейтуге бағытталған.

Құрылтай таратылған жағдайда депутаттардың өкілеттіктері де тоқтатылады.

55.5 Депутаттарға тәртіптік шараларды қолдану, олардың белгіленген талаптар мен депутаттық әдеп қағидаларын сақтауын бақылау, сондай-ақ олардың өкілеттіктерін тоқтату, мандатынан және депутаттық қол сұғылмаушылықтан айыру мәселелерін дайындау Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясына жүктеледі.

Бұл ереже депутаттардың Конституция мен заңнама талаптарын сақтауын бақылаудың институционалдық тетігін бекітіп, мұндай шешімдерді қабылдау кезінде объективтілік пен белгіленген рәсімдердің сақталуын қамтамасыз етеді.

56-бап

Құрылтай:

- 1) конституциялық заңдарды және заңдарды қабылдайды;
- 2) Қазақстан Республикасының Президенті қарсылық білдірген заңдарды немесе заң баптарын қарсылық жіберілген күннен бастап бір ай мерзімде қайта талқылап, дауысқа салады. Бұл мерзімнің сақталмауы Президент қарсылығының қабылданғанын білдіреді. Егер Құрылтай конституциялық заңдар немесе конституциялық заң баптары бойынша депутаттардың жалпы санының төрттен үшіншісі дауысымен, ал заңдар немесе заң баптары бойынша депутаттардың жалпы санының үштен екісінің дауысымен Президенттің қарсылығын еңсерсе, Президент бір ай ішінде конституциялық заңға немесе заңға қол қояды. Егер Президенттің қарсылығы еңсерілмесе, конституциялық заң немесе заң қабылданбады немесе Президент ұсынған редакцияда қабылданды деп саналады;
- 3) соғыс және бітім мәселелерін шешеді;
- 4) Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынысы бойынша бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау жөніндегі халықаралық міндеттемелерді орындау үшін Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін қолдану туралы шешім қабылдайды;
- 5) Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауын жариялайды;
- 6) жалпыхалықтық референдум тағайындау туралы бастама көтереді;
- 7) Қазақстан Республикасының Президентіне Құрылтай депутаттары жалпы санының көпшілік дауысымен Қазақстан Республикасының Вице-Президентін тағайындауға келісім береді;
- 8) Қазақстан Республикасының Президентіне Құрылтай депутаттары жалпы санының көпшілік дауысымен Қазақстан Республикасының Премьер-Министрін тағайындауға келісім береді;
- 9) Қазақстан Республикасы Президентінің Конституциялық Сот судьяларын, Орталық сайлау комиссиясы, Жоғары аудиторлық палата мүшелерін тағайындауына Құрылтай депутаттары жалпы санының көпшілік дауысымен келісім береді;
- 10) Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуымен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының судьяларын сайлайды және лауазымынан босатады, олардың антын қабылдайды;

11) Конституциялық Сот судьяларын, Жоғарғы Сот судьяларын қол сұғылмау кепілдігінен айырады;

12) Құрылтай депутатының өкілеттігін тоқтатады, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының ұсынуымен Құрылтай депутатын қол сұғылмау кепілдігінен айыру мәселесін шешеді;

13) Құрылтай депутаттары жалпы санының кемінде бестен бірінің бастамасы бойынша Құрылтай депутаттары жалпы санының көпшілік дауысымен Үкіметке сенімсіздік вотумын білдіруге құқылы;

14) Конституциялық Соттың Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы жыл сайынғы жолдауын тыңдайды;

15) жылына екі рет Жоғары аудиторлық палата Төрағасының есебін тыңдайды;

16) Үкімет пен Жоғары аудиторлық палатаның республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есептерін талқылайды және бекітеді. Құрылтайдың республикалық бюджеттің атқарылуы туралы Үкімет есебін бекітпеуі Құрылтайдың Үкіметке сенімсіздік вотумын білдіруі деп саналады;

17) Құрылтай депутаттары жалпы санының кемінде үштен бірінің бастамасымен Қазақстан Республикасы Үкіметі мүшелерінің өз қызметі жөніндегі есептерін тыңдауға құқылы. Үкімет мүшесі Қазақстан Республикасының заңдарын орындамаған жағдайда, есепті тыңдау қорытындысы бойынша Құрылтай депутаттары жалпы санының кемінде үштен екісінің дауысымен Қазақстан Республикасының Президентіне оны лауазымынан босату туралы өтініш білдіру жөнінде шешім қабылдауға құқылы. Бұл жағдайда Қазақстан Республикасының Президенті Үкімет мүшесін лауазымынан босатады;

18) өз құзыретіндегі мәселелер бойынша тыңдау өткізеді;

19) өз қызметінің регламентін қабылдайды және Құрылтайдың жұмысын ұйымдастыруға, ішкі тәртібіне байланысты мәселелер бойынша өзге де шешім қабылдайды;

20) Құрылтайдың үйлестіру органын және жұмыс органдарын құрады;

21) Құрылтай комиссияларын құрады, төрағаларын сайлайды және лауазымынан босатады, комиссиялардың қызметі туралы есепті тыңдайды;

22) Құрылтайға Конституциямен жүктелген өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Құрылтай Қазақстан Республикасындағы заң шығару билігін жүзеге асыратын жоғары өкілді орган ретінде мемлекеттік биліктің негізгі қызмет бағыттарын қамтитын кең ауқымды өкілеттіктерге ие.

Бұл өкілеттіктердің бір бапта тармақшалардың кеңейтілген тізбесі түрінде бекітілуі оларды жүйелі әрі көрнекі түрде баяндауға мүмкіндік береді. Мұндай құрылым Құрылтайдың құзыретін тұтас әрі өзара байланысты кешен ретінде қабылдауға жағдай жасап, оның мемлекеттік басқару жүйесіндегі рөлін неғұрлым айқын түсінуге ықпал етеді және қызметінің көпқырлы сипатын көрсетеді.

Ең алдымен, Құрылтай заң шығару өкілеттіктерін жүзеге асырады: конституциялық заңдар мен заңдарды қабылдайды, сондай-ақ Президенттің қарсылықтарын еңсеру рәсіміне қатысады. Заңдарды қайта қарау-дың нақты тәртібін бекіту және актілердің түрлеріне байланысты білікті көпшілік талаптарын белгілеу заң шығарушы билік пен Президент арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге, сондай-ақ құқықтық жүйенің тұрақтылығын арттыруға бағытталған.

Мемлекеттік маңызы жоғары шешімдер қабылдау саласындағы өкілеттіктер де маңызды орын алады. Олардың қатарына соғыс және бейбітшілік мәселелерін шешу, сондай-ақ халықаралық міндеттемелерді орындау үшін Қарулы Күштерді пайдалану туралы шешімдер қабылдау жатады. Бұл өкілеттіктер Құрылтайдың мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағыттарын айқындауға қатысатынын көрсетеді.

Мемлекеттік органдарды қалыптастыру және лауазымды тұлғаларды тағайындау жөніндегі өкілеттіктер де елеулі орын алады. Құрылтай Вице-Президент пен Премьер-Министрді тағайындауға келісім береді, сондай-ақ Конституциялық Сот судьяларын, Орталық сайлау комиссия-сының және Жоғары аудиторлық палатаның мүшелерін тағайындауға келісім береді, әрі Жоғарғы Сот судьяларын сайлайды. Бұл өкілді органның кадрлық шешімдер қабылдаудағы рөлінің артып отырғанын және негізгі мемлекеттік институттардың демократиялық легитимділігінің күшейгенін көрсетеді.

Құрылтайдың бақылау өкілеттіктері де едәуір кеңейтілген. Үкімет пен Жоғары аудиторлық палатаның есептерін дәстүрлі түрде бекітумен қатар, Үкіметке сенімсіздік білдіру тетіктері, Үкімет мүшелерінің есептерін тұрақты түрде тыңдау және қажет болған жағдайда оларды қызметінен босату туралы Президентке жүгіну мүмкіндігі қарастырылған. Бұл парламенттік бақылауды күшейтіп, атқарушы биліктің жауапкершілігін арттыруға бағытталған.

Лауазымды тұлғалардың мәртебесі мен жауапкершілігіне қатысты өкілеттіктер де ерекше орын алады. Олардың қатарына судьялар мен депутаттарды қол сұғылмаушылықтан айыру, сондай-ақ депутаттық өкілеттіктерді тоқтату мәселелері жатады. Бұл ережелер жария билік жүйесінде

жауапкершілік қағидатын қамтамасыз етуге және тәртіпті нығайтуға бағытталған.

Соңында, Құрылтай регламент қабылдау, ішкі органдар мен комиссияларды қалыптастыру, тыңдаулар өткізу сияқты ұйымдастырушылық өкілеттіктерге де ие. Бұл оның институционалдық дербестігін қамтамасыз етіп, қызметін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, бапта бекітілген Құрылтай өкілеттіктерінің жүйесі оның заңдарды қабылдаумен ғана шектелмейтін, сонымен қатар мемлекеттік биліктің басқа тармақтарының қызметін қалыптастыруға және бақылауға белсенді қатысатын көпқырлы орган ретіндегі рөлін айқын көрсетеді.

57-бап

1. Құрылтайды мемлекеттік тілді жетік меңгерген депутаттар арасынан Құрылтай депутаттары жалпы санының көпшілік дауысымен жасырын дауыс беру арқылы сайланған Төраға басқарады. Құрылтай Төрағасының лауазымына кандидатураны Қазақстан Республикасының Президенті ұсынады.

Құрылтай Төрағасын сайлаудан қайта бас тартқан жағдайда Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтайды таратуға құқылы.

2. Құрылтай депутаттарының жалпы санының көпшілігі дауыс берген жағдайда Құрылтай Төрағасы лауазымынан кері шақырып алынуы, сондай-ақ орнынан түсуі мүмкін.

3. Құрылтай Төрағасы:

1) Құрылтай отырысын шақырады және оған төрағалық етеді;

2) Құрылтайдың қарауына енгізілетін мәселелерді дайындауға жалпы басшылық етеді;

3) Құрылтай Төрағасының орынбасарларын лауазымға сайлау үшін Құрылтайға кандидатуралар ұсынады;

4) Құрылтайдың қызметінде регламенттің сақталуын қамтамасыз етеді;

5) Құрылтайдың үйлестіру органының қызметіне басшылық етеді;

6) Құрылтай шығаратын актіге қол қояды;

7) өзіне Құрылтай регламентімен жүктелетін басқа да міндеттерді атқарады.

4. Конституцияда өзгеше көзделмесе, Құрылтай Төрағасы Құрылтай сессиясын ашады.

5. Құрылтай Төрағасы өз құзыретіндегі мәселелер бойынша өкім шығарады.

57.1 Құрылтайды депутаттар қатарынан сайланатын, мемлекеттік тілді еркін меңгерген Төраға басқарады. Ол депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен жасырын дауыс беру арқылы сайланады. Бұл норма кандидатқа қойылатын талаптарды және оны сайлаудың демократиялық рәсімін айқындай отырып, аталған лауазымның легитимділігін қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар Құрылтай Төрағасының кандидатурасын ұсынуда Қазақстан Республикасы Президентінің шешуші рөлінің бекітілгенін атап

өткен жөн. Мұндай құқықтық реттеу Президенттің мемлекеттік билік жүйесіндегі үйлестіруші рөлін күшейтіп, мемлекеттік институттардың қызметінің келісімді жұмыс істеуіне ықпал етеді.

Сонымен бірге ұсынылған кандидатураны сайлаудан екі рет бас тартқан жағдайда Құрылтайды тарату жөніндегі конституциялық тетік енгізілген. Бұл ереже Құрылтай Төрағасын сайлау рәсімінің созылып кетуіне жол бермеуге және өкілді орган қызметінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған.

57.2 Құрылтай Төрағасы депутаттардың жалпы санының көпшілік даусымен қызметінен кері шақыртылуы немесе орнынан түсуі мүмкін. Бұл норма Төрағаның депутаттық корпус алдындағы ішкі жауапкершілік тетігін бекітіп, оған деген сенім жоғалған жағдайда жедел шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

57.3 Құрылтай Төрағасының өкілеттіктері мазмұны жағынан өкілді органның қызметін ұйымдастыруға және қамтамасыз етуге бағытталған. Төраға Құрылтай отырыстарын шақырады және оларға төрағалық етеді, қарауға енгізілетін мәселелерді дайындау жұмысына жалпы басшылық жасайды, сондай-ақ өз орынбасарларының лауазымына кандидатуралар ұсынады.

Сонымен қатар оның өкілеттіктеріне регламенттің сақталуын қамтамасыз ету, үйлестіруші органның қызметіне басшылық жасау, Құрылтай актілеріне қол қою және регламентте көзделген өзге де міндеттерді орындау жатады. Бұл функциялар Құрылтай жұмысының үйлесімділігі мен тиімділігін қамтамасыз етуге бағытталған.

57.4 Егер Конституцияда өзгеше көзделмесе, Құрылтай сессияларын оның Төрағасы ашады. Бұл өкілеттік Құрылтай жұмысының ұйымдастырылуындағы және оның сессиялық қызметін бастауындағы Төрағаның маңызды рөлін көрсетеді.

57.5 Өз құзыреті шегінде Құрылтай Төрағасы өкімдер шығарады. Бұл өкілеттік Құрылтай қызметінің ұйымдастырушылық мәселелерін белгіленген құзырет шегінде жедел реттеуге мүмкіндік береді.

58-бап

1. Құрылтай сессиясы отырыс түрінде өткізіледі.
2. Құрылтайдың бірінші сессиясын Қазақстан Республикасының Президенті сайлау қорытындысы жарияланған күннен бастап отыз күннен кешіктірмей шақырады.
3. Құрылтайдың кезекті сессиясы жылына бір рет, қыркүйектің бірінші жұмыс күні мен маусымның соңғы жұмыс күні аралығында өткізіледі.
4. Сессия Құрылтай отырысында ашылады және жабылады. Құрылтай сессиясын, әдетте, Қазақстан Республикасының Президенті ашады. Құрылтай сессиялары арасындағы кезеңде Қазақстан Республикасының Президенті өз бастамасымен, Құрылтай Төрағасының немесе Құрылтай депутаттары жалпы санының кемінде үштен бірінің ұсынысымен Құрылтайдың кезектен тыс сессиясын шақыра алады. Онда сессияны шақыруға негіз болған мәселелер ғана қаралуы мүмкін.
5. Құрылтай отырысы Құрылтай депутаттары жалпы санының кемінде үштен екісі қатысқан жағдайда өткізіледі.
6. Құрылтай отырысы ашық түрде өтеді. Регламентте көзделген жағдайда отырыс жабық түрде өткізілуі мүмкін. Қазақстан Республикасы Президентінің, Вице-Президенттің, Премьер-Министрдің және Үкімет мүшелерінің, Қазақстан Халық Кеңесі Төрағасының, Ұлттық Банк Төрағасының, Бас Прокурордың, Ұлттық қауіпсіздік комитеті Төрағасының кез келген отырысқа қатысуға және сөз сөйлеуге құқығы бар.

58.1 Құрылтай сессиясы отырыстар түрінде өткізіледі. Бұл ереже Құрылтай қызметінің негізгі ұйымдастырушылық-процессуалдық нысанын айқындайды, оның шеңберінде Құрылтай құзыретіне жататын мәселелер қаралып, шешімдер қабылданады. Сессияларды отырыстар түрінде өткізу өкілді орган жұмысының алқалы сипатын, талқылаудың ашықтығын және депутаттардың шешім қабылдау процесіне қатысуын қамтамасыз етеді.

58.2 Құрылтайдың алғашқы сессиясы сайлау қорытындылары жарияланған күннен бастап отыз күннен кешіктірілмей Қазақстан Республикасының Президенті тарапынан шақырылады. Нақты мерзімнің белгіленуі Құрылтайдың жаңадан сайланған құрамының қызметін дер кезінде бастауын қамтамасыз етуге және заң шығару билігін жүзеге асырудағы үзілістерге жол бермеуге бағытталған. Алғашқы сессияны шақырудағы

Президенттің рөлі жоғары мемлекеттік органдардың қызметін қамтамасыз етудегі оның үйлестіруші функциясын көрсетеді.

58.3 Құрылтайдың кезекті сессиялары жылына бір рет өткізіледі және қыркүйек айының бірінші жұмыс күнінен бастап маусым айының соңғы жұмыс күніне дейін жалғасады. Мұндай реттеу Құрылтай жұмысының тұрақты әрі болжамды тәртібін қалыптастырып, заң шығару қызметін жүйелі түрде ұйымдастыруға, соның ішінде заң жобаларын қарауға, бақылау функцияларын жүзеге асыруға және өзге де рәсімдерді өткізуге мүмкіндік береді.

58.4 Сессия Құрылтай отырысында ашылады және жабылады. Әдетте сессияны Қазақстан Республикасының Президенті ашады, бұл кезеңге ерекше мемлекеттік-саяси мән береді.

Құрылтай сессияларының арасындағы кезеңде кезектен тыс сессия шақыру мүмкіндігі қарастырылған. Ол Қазақстан Республикасының Президентінің, Құрылтай Төрағасының бастамасы бойынша немесе депутаттардың жалпы санының кемінде үштен бірінің талабы бойынша шақырылуы мүмкін. Бұл ереже Құрылтай қызметінің икемділігін қамтамасыз етіп, қоғамдық маңызы бар мәселелерге жедел әрекет етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар қаралатын мәселелердің сессия шақыру негіздерімен шектелуі кезектен тыс сессияның мақсатты сипатын қамтамасыз етуге және күн тәртібінің шамадан тыс жүктелуіне жол бермеуге бағытталған.

58.5 Құрылтай отырыстары депутаттардың жалпы санының кемінде үштен екісі қатысқан жағдайда өткізіледі. Мұндай кворумды белгілеу қабылданатын шешімдердің легитимділігін қамтамасыз етеді, өйткені олар депутаттардың елеулі көпшілігінің қатысуымен қабылданады. Бұл ереже шешімдердің аз ғана депутаттардың қатысуымен қабылдануына жол бермеуге және алқалылық қағидатын нығайтуға бағытталған.

58.6 Құрылтай отырыстары ашық түрде өткізіледі, бұл өкілді орган қызметінің жариялылығы мен ашықтығы қағидатын көрсетеді. Сонымен бірге регламентте көзделген жағдайларда жабық отырыстар өткізуге жол беріледі, бұл мемлекеттік мүдделерді немесе заңмен қорғалатын өзге де ақпаратты қорғау қажеттілігін ескеруге мүмкіндік береді.

Құрылтай отырыстарына қатысу және сөз сөйлеу құқығы Қазақстан Республикасының Президентіне, Вице-Президентіне, Премьер-Министрге және Үкімет мүшелеріне, Қазақстан халқы кеңесінің Төрағасына, Ұлттық Банк Төрағасына, Бас Прокурорға және Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасына беріледі. Бұл Құрылтайдың мемлекеттік биліктің негізгі институттарымен өзара іс-қимылын қамтамасыз етіп, қаралатын мәселелерді жан-жақты талқылауға мүмкіндік береді.

59-бап

1. Құрылтай конституциялық заңда саны айқындалатын тұрақты комитеттер, сондай-ақ комиссиялар құрады.

2. Комитеттер мен комиссиялар өз құзыретіндегі мәселелер бойынша қаулы шығарады.

59.1 Құрылтай тұрақты комитеттер, сондай-ақ комиссиялар құрады, бұл оның қызметінің ішкі ұйымдық құрылымын көрсетеді. Комитеттер мен комиссиялар құрылтай отырыстарына шығарылатын мәселелерді, оның ішінде заң жобаларын, бақылау материалдарын және оның құзыретіне жататын өзге де мәселелерді дайындауды және алдын ала қарауды қамтамасыз ететін негізгі жұмыс органдары болып табылады.

Комитеттер санына көзқарас өзгертілді: егер бұрын олардың саны Конституциямен қатаң шектелген болса, енді ол Конституциялық заңмен анықталады. Мұндай модель парламенттік құрылымның икемділігін арттырады және комитеттер жүйесін конституциялық түзетулер енгізбестен заңнамалық күн тәртібінің нақты қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Бұл қоғамдық процестердің динамикасын, мемлекеттік саясаттың өзгеріп отыратын басымдықтарын және қаралатын мәселелердің көлемін ескеруге мүмкіндік береді.

Тұрақты комитеттердің де, комиссиялардың да болуы институционалдық құрылымның тұрақтылығын нақты міндеттерді шешу үшін уақытша немесе мамандандырылған жұмыс органдарын құру мүмкіндігімен біріктіруге мүмкіндік береді. Осылайша Құрылтайдың қарауына келіп түсетін мәселелерді неғұрлым тиімді және кәсіби пысықтау қамтамасыз етіледі.

59.2 Комитеттер мен комиссиялар өз құзыретіндегі мәселелер бойынша қаулылар шығарады. Бұл ереже олардың берілген өкілеттіктер шегінде шешім қабылдау құқығын бекітеді, бұл өз жұмысын ұйымдастыруда жеделдік пен дербестікке ықпал етеді.

Комитеттер мен комиссиялардың қаулылар шығаруы заң жобалары бойынша қорытындыларды, ұсынымдарды және Құрылтайдың жалпы отырыстарында мәселелерді қарау кезінде одан әрі ескерілетін өзге де шешімдерді қоса алғанда, олардың қызметінің нәтижелерін ресімдеуді қамтамасыз етеді.

60-бап

1. Заң шығаруға бастама жасау құқығы Қазақстан Республикасының Президентіне, Құрылтай депутаттарына, Үкіметке, Қазақстан Халық Кеңесіне тиесілі және тек қана Құрылтайда іске асырылады.

2. Қазақстан Республикасының Президенті заң жобаларын қараудың басымдығын айқындауға құқылы, бұл тиісті заң жобалары бірінші кезекте екі ай ішінде қабылдануға тиіс дегенді білдіреді.

3. Құрылтай:

1) жеке және заңды тұлғалардың құқық субъектісі болуына, азаматтық құқықтары мен бостандықтарына, жеке және заңды тұлғалардың міндеттемелері мен жауаптылығына;

2) меншік режиміне және өзге де заттық құқықтарға;

3) мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын ұйымдастырудың және олардың қызметінің, мемлекеттік және әскери қызметтің негіздеріне;

4) салық салуға, алымдар мен басқа да міндетті төлемдерді белгілеуге немесе олардың күшін жоюға;

5) республикалық бюджет, мемлекеттік қарыз, Қазақстан Республикасының экономикалық және өзге де көмек көрсету мәселелеріне;

6) сот құрылысы мен сот ісін жүргізу мәселелеріне;

7) рақымшылық жасау мәселелеріне;

8) білімге, ғылымға, мәдениетке, денсаулық сақтауға және әлеуметтік қамсыздандыруға;

9) кәсіпорындарды және олардың мүлкін жекешелендіруге;

10) қоршаған ортаны қорғауға;

11) Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысына;

12) мемлекет қорғанысы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге;

13) Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздеріне;

14) халықаралық шарттарды ратификациялауға және денонсациялауға;

15) мемлекеттік наградалар мен құрметті атақтарға;

16) Конституцияға сәйкес өзге де мәселелерге қатысты аса маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін, негіз құраушы қағидаттар мен нормаларды белгілейтін заң шығаруға құқылы.

4. Халықтың өмірі мен денсаулығына, конституциялық құрылысқа, қоғамдық тәртіптің сақталуына, елдің экономикалық қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайларға жедел ден қою мақсатында Қазақстан Республикасының Үкіметі заң шығару бастамасымен енгізген заң жобаларын Құрылтай дереу қарауға тиіс.

Осы тармақтың бірінші бөлігінде көзделген заң жобалары Құрылтайға енгізілген жағдайда Үкімет өзіне жауапкершілік ала отырып, осы баптың 3-тармағында көрсетілген мәселелер бойынша заң күші бар уақытша нормативтік құқықтық акт қабылдауға құқылы. Мұндай акт Құрылтай қабылдаған заң күшіне енгенге дейін немесе Құрылтай заң жобаларын қабылдамай тастағанға дейін қолданыста болады.

5. Құрылтай қабылдаған заң он күн ішінде Қазақстан Республикасының Президентіне қол қоюға ұсынылады.

Құрылтай заң жобасын депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен тұтастай қабылдамай тастауға құқылы. Мұндай жағдайда заң жобасы қабылданбады деп саналады және бастамашыға қайтарылады.

6. Мемлекеттік кірісті қысқартуды немесе мемлекеттік шығысты ұлғайтуды көздейтін заң жобалары Үкіметтің оң қорытындысы болған кезде ғана енгізілуі мүмкін. Қазақстан Республикасы Президентінің заң шығару бастамасымен Құрылтайға енгізілетін заң жобалары үшін мұндай қорытынды талап етілмейді.

7. Үкімет енгізген заң жобасы қабылданбаса, Премьер-Министр Құрылтай отырысында Үкіметке сенім білдіру мәселесін қоюға құқылы. Бұл мәселе сенім білдіру мәселесі қойылғаннан бастап қырық сегіз сағаттан кейін ғана дауысқа салынады. Егер сенімсіздік вотумы туралы ұсыныс Құрылтай депутаттары жалпы санының көпшілік дауысын алмаса, заң жобасы дауысқа салынбай қабылданды деп саналады. Алайда Үкімет бұл құқықты жылына екі реттен артық пайдалана алмайды.

60.1 Бұл норма заң шығару бастамасы құқығына ие субъектілер шеңберін бекітеді. Оларға Қазақстан Республикасының Президенті, Құрылтай депутаттары, Үкімет және Қазақстан Халық кеңесі жатады.

Аталған құқық тек Құрылтайда жүзеге асырылады, бұл оның заң шығару үрдісіндегі орталық рөлін айқындайды.

Бір палаталы парламенттің негізгі артықшылықтарының бірі – заң шығару қызметінің тиімділігінің артуы. Екінші палатаның болмауы заң шығару рәсімдерінің қайталануын жойып, заң жобаларын қарау мен қабылдау мерзімдерін қысқартуға мүмкіндік береді. Бұл заң шығару бастамасының шоғырлануына және оның бірыңғай өкілді орган шеңберінде жедел жүзеге асырылуына ықпал етеді.

60.2 Қазақстан Республикасының Президенті заң жобаларын қараудың басымдығын айқындауға құқылы, бұл олардың екі ай ішінде бірінші кезекте міндетті түрде қаралуын білдіреді. Бұл өкілеттік, әсіресе әлеуметтік-экономикалық үдерістерге жедел нормативтік әрекет ету қажет болған жағдайда, аса маңызды заңдардың уақтылы қабылдануын қамтамасыз етуге бағытталған. Динамикалық даму жағдайындағы Қазақстан үшін мұндай рәсім мемлекеттік реформаларды уақтылы жүзеге асыруға және дағдарысқа қарсы шараларды қабылдауға ықпал етеді.

60.3 Құрылтай құқық субъектілігі, меншік, мемлекеттік билікті ұйымдастыру, салық салу, бюджет, сот жүйесі, әлеуметтік сала, экология, қорғаныс, халықаралық шарттар және басқа да маңызды бағыттарды қоса алғанда, ең маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін заңдар қабылдауға құқылы.

Заң шығару өкілеттіктерінің бір өкілді орган шеңберінде шоғырлануы функционалдық ашықтықтың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Бұл қоғамға және бұқаралық ақпарат құралдарына шешім қабылдау процесін және нақты депутаттардың қызметін неғұрлым айқын бақылауға мүмкіндік береді.

Осы норманың маңызды элементтерінің бірі – 3-тармақтың 16) тармақшасы болып табылады. Оған сәйкес Құрылтай Конституцияға сәйкес өзге де мәселелер бойынша заңдар қабылдай алады. Бұл тармақша Құрылтайдың заң шығару өкілеттіктерінің тізбесін ашық сипатта белгілеп, оның құзыретін кеңейтеді және қоғамдық қатынастардың дамуына икемді түрде әрекет етуге мүмкіндік береді.

60.4 Халықтың өмірі мен денсаулығына, конституциялық құрылысқа, қоғамдық тәртіпке және экономикалық қауіпсіздікке төнетін қауіптерге жедел әрекет ету мақсатында Үкімет енгізетін заң жобалары үшін ерекше құқықтық реттеу белгіленген. Мұндай заң жобалары Құрылтайда жедел тәртіппен қаралуға тиіс.

Сонымен қатар Үкімет өз жауапкершілігімен заң күші бар уақытша нормативтік құқықтық актілер қабылдауға құқылы. Олар Құрылтай тиісті заң қабылдағанға дейін немесе заң жобасы қабылданбағанға дейін

күшінде болады. Бұл төтенше немесе шұғыл жағдайларда құқықтық реттеудің үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

60.5 Құрылтай қабылдаған заң он күн ішінде Қазақстан Республикасының Президентіне қол қою үшін жіберіледі. Сонымен қатар Құрылтай депутаттардың жалпы санының көпшілік даусымен заң жобасын қабылдамай тастауға құқылы. Мұндай жағдайда заң жобасы қабылданбаған деп есептеліп, бастамашысына қайтарылады.

Бұл ереже заң шығару рәсімінің аяқталуын қамтамасыз етіп, заң шығару процесінің соңғы кезеңінде Құрылтай мен Президент арасындағы өзара іс-қимыл тетігін бекітеді.

60.6 Мемлекеттік кірістердің азаюын немесе мемлекеттік шығыстардың ұлғаюын көздейтін заң жобалары бойынша Үкіметтің оң қорытындысының болуы міндетті талап ретінде белгіленген. Бұл бюджеттік саясаттың теңгерімділігін қамтамасыз етуге және қаржылық тұрғыдан негізделмеген шешімдердің қабылдануына жол бермеуге бағытталған.

Бұл талап Қазақстан Республикасының Президенті енгізетін заң жобаларына қолданылмайды, бұл заң шығару процесінде мемлекет басшысының ерекше мәртебесін көрсетеді.

60.7 Үкімет енгізген заң жобасы қабылданбаған жағдайда Премьер-Министр Үкіметке сенім білдіру мәселесін қоюға құқылы. Егер сенімсіздік вотумы туралы ұсыныс депутаттардың көпшілігінің қолдауын таппаса, заң жобасы дауыс берусіз қабылданды деп есептеледі.

Бұл тетік Құрылтайдың қабылдайтын шешімдері үшін жауапкершілігін арттырып, сонымен қатар заң шығару үрдісінде Үкіметтің позициясын күшейтеді және билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Сонымен бірге бұл құқықты жылына екі реттен артық қолдануға тыйым салу оның шамадан тыс пайдаланылуына жол бермейді.

61-бап

1. Құрылтай Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші бар заң және қаулы қабылдайды.

2. Заң Қазақстан Республикасының Президенті қол қойғаннан кейін күшіне енеді.

3. Конституциялық заң Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген мәселелер бойынша Құрылтай депутаттары жалпы санының кемінде үштен екісінің дауысымен қабылданады.

4. Конституцияда өзгеше көзделмесе, Құрылтай депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен заңды қабылдайды.

Конституцияда өзгеше көзделмесе, Құрылтай қаулысы депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен қабылданады.

5. Заңдар, Құрылтай қаулылары Конституцияға қайшы келмеуге тиіс. Құрылтай қаулылары заңдарға қайшы келмеуге тиіс.

6. Қазақстан Республикасының заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілерін әзірлеу, ұсыну, талқылау, қолданысқа енгізу және жариялау тәртібі заңмен және Құрылтай регламентімен реттеледі.

61.1 Құрылтай Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші бар заңдар мен қаулылар қабылдайды. Бұл ереже оның мемлекеттің нормативтік-құқықтық жүйесін қалыптастырудағы айрықша рөлін бекітіп, қабылданатын актілердің жалпыға міндетті сипатын айқындайды. Құрылтайдың заңдары мен қаулылары заң шығару функциясын жүзеге асырудың негізгі нысандары болып табылады және маңызды қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуді қамтамасыз етеді.

61.2 Заңдар Қазақстан Республикасының Президенті қол қойғаннан кейін күшіне енеді. Осылайша заң шығару рәсімінің аяқталғандығы бекітіліп, Президенттің заң шығармашылық процесінің соңғы кезеңіне қатысуы қамтамасыз етіледі. Бұл қабылданатын шешімдердің конституциялылығын және олардың өзара келісімділігін қамтамасыз ететін қосымша кепілдік болып табылады.

61.3 Конституциялық заңдар Конституцияда тікелей көзделген мәселелер бойынша қабылданады. Оларды қабылдау үшін Құрылтай депутаттарының жалпы санының кемінде үштен екісінің дауысы қажет. Мұндай жоғары кворум мен білікті көпшілікті белгілеу аталған актілердің ерекше құқықтық маңызын және мемлекеттің құқықтық жүйесі үшін іргелі мәнге ие екенін көрсетеді.

61.4 Егер Конституцияда өзгеше көзделмесе, заңдар Құрылтай депутаттарының жалпы санының қарапайым көпшілік дауысымен қабылданады. Құрылтай қаулыларын қабылдау кезінде де осындай тәсіл қолданылады. Мұндай реттеу шешім қабылдаудың демократиялық сипатын қамтамасыз етеді, өйткені ол депутаттық корпусының көпшілік еркіне негізделеді, сонымен бірге Конституцияда көзделген жағдайларда өзге талаптарды белгілеу мүмкіндігін сақтайды.

61.5 Заңдар мен қаулылардың Конституцияға сәйкестігі, сондай-ақ заңға тәуелді актілердің заңдарға сәйкес болуы туралы талап сақталған. Бұл нормативтік құқықтық актілер иерархиясы мен Конституцияның үстемдігі қағидатын растайды. Құрылтайдың заңдары мен қаулылары Конституцияға қайшы келмеуге тиіс, ал қаулылар заңдарға қайшы болмауы қажет. Бұл құқықтық жүйенің ішкі үйлесімділігін және құқықтық реттеудің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

61.6 Қазақстан Республикасының заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілерін әзірлеу, енгізу, талқылау, қолданысқа енгізу және жариялау тәртібі заңмен және Құрылтай регламентімен айқындалады. Бұл ереже заң шығару процесінің барлық кезеңдерінің дәйектілігін және құқықтық айқындығын қамтамасыз ететін реттелген әрі ашық рәсімді қалыптастыруға бағытталған.

Жалпы алғанда, аталған нормалар жоғары өкілді органның бір палаталы моделіне сәйкес келетін заң шығару процесінің ықшам, ашық әрі тиімді рәсімін қалыптастыруға бағытталған. Бұл ретте нормативтік шешімдерді қабылдау жылдамдығы мен үйлесімділігі арттырыла отырып, олардың конституциялық легитимділігі сақталады.

62-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтай Төрағасымен және Премьер-Министрмен консультациядан кейін Құрылтайды таратуға құқылы.

2. Құрылтай келісімімен тағайындалатын лауазымға Президент ұсынған кандидатураны тағайындауға келісім беруден қайта бас тартылған, сондай-ақ Құрылтай Төрағасын сайлаудан қайта бас тартылған жағдайда Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтайды таратуға құқылы.

3. Құрылтайды төтенше жағдай немесе соғыс жағдайы кезінде, Президент өкілеттігінің соңғы алты айында, сондай-ақ алдыңғы таратудан кейінгі бір жыл ішінде немесе Конституцияның 51-бабының 3-тармағында белгіленген жағдайда таратуға болмайды.

62.1 Бұл норма Қазақстан Республикасы Президентінің Құрылтайды тарату құқығын билік тармақтарының өзара іс-қимылының конституциялық тетігінің маңызды элементі ретінде бекітеді. Мұндай шешім қабылданар алдында Құрылтай Төрағасымен және Премьер-Министрмен консультациялар өткізіледі, бұл рәсімге келісімдік сипат беріп, мемлекеттік биліктің түрлі субъектілерінің ұстанымдарын ескеруге бағытталған. Осылайша шешімнің неғұрлым салмақты әрі негізделген түрде қабылдануы қамтамасыз етіледі.

62.2 Осы бапта Құрылтайды таратуға негіз болатын нақты жағдайлар айқындалған. Оларға Құрылтайдың Президент ұсынған және оның келісімін талап ететін лауазымдарға кандидатураларды тағайындауға қайтадан келісім беруден бас тартуы, сондай-ақ Құрылтай Төрағасын сайлаудан екі рет бас тартуы жатады.

Аталған негіздер мемлекеттік биліктің негізгі институттарын қалыптастыру мен олардың қалыпты жұмыс істеуі қиынға соғатын жағдайларды көрсетеді. Мұндай жағдайда көзделген тетік туындайтын келіспеушіліктерді еңсеруге және мемлекеттік билік жүйесінің қалыпты қызметін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

62.3 Сонымен қатар Конституция Құрылтайды тарату құқығын жүзеге асыруға белгілі бір шектеулер белгілейді. Құрылтайды төтенше немесе әскери жағдай кезеңінде, Президент өкілеттігі мерзімінің соңғы алты айында, сондай-ақ алдыңғы тарату сәтінен кейін бір жыл ішінде таратуға жол берілмейді.

Бұдан басқа, Президенттің өкілеттіктерін уақытша басқа тұлға атқарып отырған жағдайда да Құрылтайды тарату мүмкін емес. Бұл шектеулер өкілді орган қызметінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге және ерекше жағдайларда мемлекеттік басқару тұрақтылығына әсер етуі мүмкін шешімдердің қабылдануына жол бермеуге бағытталған.

V бөлім.

ҮКІМЕТ

63-бап

- 1. Қазақстан Республикасының Үкіметі Қазақстан Республикасының атқарушы билігін жүзеге асырады, атқарушы органдар жүйесін басқарады және олардың қызметіне басшылық етеді.**
- 2. Үкімет – алқалы орган, ол өз қызметінде Қазақстан Республикасының Президенті мен Құрылтай алдында жауапты.**
- 3. Үкімет мүшелері Конституцияның 56-бабының 17) тармақшасында көзделген жағдайда Құрылтайға есеп береді.**
- 4. Үкіметтің құзыреті, ұйымдастырылу және қызмет тәртібі конституциялық заңда айқындалады.**

63.1 Тиісті бапта Қазақстан Республикасы Үкіметінің Республиканың атқару билігін жүзеге асыратындығы бекітіле отырып оның атқару билігі жүйесіндегі орны анықталған. Тиісінше ол атқару билігін жүзеге асыратын органдардың жүйесін басқарып, олардың қызметіне басшылық ететін жоғарғы атқарушы орган болып табылады.

63.2 Үкімет – бұл жалпы құзыретке ие, мемлекеттік басқаруға басшылықты жүзеге асыратын алқалы орган. Үкімет мемлекеттегі әкімшілік, яғни атқарушы-өкімдік қызметті басқарады. Ол өзінің қызметінде Республика Президентінің және заң шығарушы органның – Құрылтайдың алдында жауапты.

63.3 Үкіметтің мүшелері Республика Конституциясының 56 бабының 17) тармақшасында анықталған ретте Құрылтайға есеп береді. Нақты айтқанда, Құрылтай Үкімет мүшелерін есеп беруге шақыруға құқылы. Бұл жағдайда Үкіметтің тиісті мүшесі өз қызметі жөнінде Құрылтайға есеп береді. Құрылтайдың Үкімет мүшесінің есебін тыңдауы оны лауазымынан босатуға себеп болуы мүмкін. Ашып айтқанда, Құрылтай Үкімет мүшесінің есебін тыңдап ол заңдарды орындамаған деп тапса Қазақстан Республикасының Президентіне оны лауазымынан босату туралы өтініш білдіруге құқылы болып табылады. Құрылтайдың Үкіметтің тиісті мүшесін лауазымынан босату туралы өтініш білдіруі оның депутаттарының жалпы санының кемінде үштен екісінің дауысымен шешім қабылдауы арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретте Республика Президенті Үкіметтің тиісті мүшесін лауазымынан босатады.

63.4 Үкіметтің құқықтық мәртебесі, оның құрылымы мен қызметінің тәртібі арнайы конституциялық заңмен жан-жақты реттеледі. Осындай

реттеу атқарушы билік қызметінің құқықтық айқындығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған.

64-бап

1. Үкіметті Қазақстан Республикасының Президенті Конституцияда көзделген тәртіппен құрады.

2. Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі Қазақстан Республикасының Президентіне Премьер-Министр тағайындалғаннан кейін он күн ішінде Үкіметтің құрылымы мен құрамы туралы ұсыныс енгізеді.

3. Үкімет мүшелері Қазақстан Республикасының халқы мен Президентіне ант береді.

64.1 Тиісті бапта Республика Үкіметінің құрылу тәртібі қарастырылған. ҚР Үкіметін Конституцияның 46 бабының 4) тармағында көзделген тәртіп бойынша Қазақстан Республикасының Президенті құрады. ҚР Үкіметін құрудың алғашқы сатысы болып Қазақстан Республикасы Премьер-Министрін тағайындау табылады. Премьер-Министр мәртебесі бойынша ҚР Үкіметінің басшысы, тиісінше оның қызметін басқаратын тұлға болып табылады.

Премьер-Министрді Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтайдың келісімімен тағайындайды. Келісім беру Құрылтайдың депутаттарының жалпы санының көпшілік дауысымен жүзеге асырылады. Келісім беруге ұсынбастан бұрын Республика Президенті ҚР Премьер-Министрінің кандидатурасы бойынша Құрылтайда өкілдігі бар саяси партиялардың фракцияларымен консультация алысады, кеңеседі. Содан кейін барып нақты тұлғаны келісім беру үшін Құрылтайға енгізеді, оның келісімімен Премьер-Министрді қызметіне тағайынайды.

64.2 Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі тағайындалғаннан кейін 10 күннің ішінде Республика Президентіне Үкіметтің құрылымы мен құрамын ұсынады. ҚР Үкіметінің құрамына Үкімет мүшелері: Премьер-Министр, оның орынбасарлары, министрлер, өзге де лауазымды тұлғалар кіреді. ҚР Президенті Премьер-Министр ұсынған кандидаттар бойынша Құрылтаймен консультация өткізіп, содан кейін барып, Үкіметтің мүшелерін тағайындайды. Үкімет мүшелерінің ішінде 3 лауазым иесін, нақты айтқанда сыртқы істер, қорғаныс және ішкі істер министрлерін Президент өзі дербес түрде тағайындайды.

64.3 ҚР Үкіметінің мүшелері Қазақстан Республикасының Президенті мен халқына ант береді. Конституцияға сәйкес Үкімет мүшелерінің антын ҚР Президенті қабылдайды.

65-бап

Үкімет:

1) мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатының, қорғаныс қабілетінің, қауіпсіздігінің, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету ісінің негізгі бағыттарын әзірлейді және олардың жүзеге асырылуын ұйымдастырады;

2) Құрылтайға республикалық бюджетті және оның атқарылуы туралы есепті ұсынады, бюджеттің атқарылуын қамтамасыз етеді;

3) Құрылтайға заң жобаларын енгізеді және заңдардың орындалуын қамтамасыз етеді;

4) мемлекеттік меншікті басқаруды ұйымдастырады;

5) Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын жүргізу шараларын әзірлейді;

6) министрліктердің, өзге де орталық және жергілікті атқарушы органдардың қызметіне басшылық етеді;

7) Қазақстан Республикасының министрліктері, өзге де орталық және жергілікті атқарушы органдары актілерінің толық немесе бір бөлігінде күшін жояды не қолданысын тоқтата тұрады;

8) мемлекеттік бюджет есебінен қамтылатын барлық орган үшін қаржыландырудың және қызметкерлерге еңбекақы төлеудің бірыңғай жүйесін Қазақстан Республикасы Президентінің келісімімен бекітеді;

9) өзіне Конституциямен, заңдармен және Қазақстан Республикасы Президентінің актілерімен жүктелген өзге де функцияларды орындайды.

ҚР Конституциясының тиісті бабында Қазақстан Республикасы Үкіметінің негізгі өкілеттіктері бекітілген. Сонымен қатар, Үкімет өкілеттіктерінің ауқымы осы бапта көзделген өкілеттіктермен шектелмейді, олардың кең аясы Үкімет қызметін реттейтін арнайы заңда – «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» конституциялық заңда бекітілген.

Конституцияның біз қарастырып отырған тиісті бабында Республика Үкіметінің негізгі, жетекші өкілеттіктері реттелген. Үкіметтің біршама өзге де негізгі өкілеттіктері осы баптан бөлек Конституцияның басқа бөлімдерінде (баптарында) бекітілген. Оларға төменде жеке тоқталамыз.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің Конституцияның осы бабында берілген өкілеттіктерін жинақтап көрсетсек, біртұтас мемлекеттік биліктің атқарушы билігін жүзеге асыратын орган ретінде Үкіметтің өкілеттіктерінің бір тобын оның мемлекеттің биліктің басқа тармақтарына, нақты айтқанда, Құрылтайға қатысты өкілеттіктері құрайды, Үкіметтің өкілеттіктерінің келесі бір тобы оның атқару билігі жүйесіндегі орнына байланысты, ал Үкіметтің мемлекеттік басқаруды жүзеге асыруына байланысты мәселелер оның өкілеттіктерінің үшінші бір тобын құрайды.

Атқарушы билік органы ретінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің мемлекеттік биліктің келесі тармағы – заң шығарушы билік органына, яғни Құрылтайға қатысты негізгі өкілеттіктерін ашып айтсақ, Республика Үкіметі республикалық бюджетті әзірлеп, оны Құрылтайға ұсынады, Үкімет тек бюджетті ғана емес Құрылтайға оның атқарылуы туралы есепті де ұсынады. Сонымен қоса, Қазақстан Республикасының Үкіметі Құрылтайға заң жобаларын енгізеді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің өкілеттіктерінің келесі тобы оның атқару билігінің өзге органдарына қатысты. Атқару билігін жүзеге асыратын органдардың жүйесін басқара отырып ҚР Үкіметі министрліктердің, өзге де орталық және жергілікті атқарушы органдардың қызметіне басшылық етеді, олардың актілерінің толық немесе бір бөлігінде күшін жояды не қолданысын тоқтата тұрады.

Атап кеткеніміздей, Қазақстан Республикасы Үкіметінің негізгі өкілеттіктерінің үшінші тобын оның мемлекеттік басқаруды жүзеге асыруына байланысты иеленетін өкілеттіктері. Оларға келесілер кіреді: Үкімет мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатының, қорғаныс қабілетінің, қауіпсіздігінің, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету ісінің негізгі бағыттарын әзірлейді және олардың жүзеге асырылуын ұйымдастырады; республикалық бюджеттің атқарылуын, заңдардың орындалуын қамтамасыз етеді; мемлекеттік меншікті басқаруды ұйымдастырады; Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын жүргізу шараларын әзірлейді.

Жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей, Республика Үкіметінің біршама негізгі өкілеттіктері Конституцияның басқа бөлімдерінде, баптарында бекітілген. Жеке тоқталып қарастырсақ, Конституцияның 47 бабын (3т.) саралау Қазақстан Республикасы Үкіметінің Республика Президентінің құқықшығармашылығына, яғни акті қабылдауына бастамашылық білдіруге құқылы болып табылатындығын көрсетеді. Демек, ҚР Президентінің актілері Республика Үкіметінің бастамашылығымен қабылданылуы мүмкін.

Конституцияның келесі – 60 бабының 4 тармағын талдау халықтың өмірі мен денсаулығына, конституциялық құрылысқа, қоғамдық тәртіптің сақталуына, елдің экономикалық қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайларға жедел ден қою мақсатында Республика Үкіметінің Құрылтайға заң

жобасын енгізе отырып өз жауапкершілігімен заң күші бар уақытша нормативтік құқықтық акт қабылдау өкілеттігін иеленетінін куәландарады.

Құрылтайдың заң шығармашылығын реттейтін тиісті 60 баптың және Конституцияның X бөлімінің 92 бабының мазмұнынан ҚР Үкіметінің келесі өкілеттіктерін байқауға болады: біріншісі, Республика Президентін қоспағанда заң шығару бастамашылығы құқығы субъектілерінің Құрылтайға нақты бір заң жобасын енгізуі кезінде ҚР Үкіметінің оң (теріс) қорытынды беруі (60 баптың 6 т.).

Үкімет бұл өкілеттігін барлық жағдайда емес, тек заң шығару бастамашылығы субъектілерінің мемлекеттік кірісті қысқартуды немесе мемлекеттік шығысты ұлғайтуды көздейтін заң жобаларын енгізуі жағдайында жүзеге асырады; екіншісі, Үкіметтің Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар жөнінде жалпыхалықтық референдум тағайындау туралы Қазақстан Республикасының Президентіне бастамашылық білдіруі.

66-бап

Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі:

- 1) Үкімет қызметін ұйымдастырады және басқарады, оның жұмысы үшін дербес жауап береді;**
- 2) Үкімет қаулысына қол қояды;**
- 3) Үкімет қызметінің негізгі бағыттары жөнінде және оның барлық аса маңызды шешімдері туралы Президент пен Құрылтайға баяндайды;**
- 4) Үкімет қызметін ұйымдастыруға және басқаруға байланысты басқа да функцияларды орындайды.**

Бұл бапта Премьер-Министрдің негізгі өкілеттіктері бекітілген.

66.1 ҚР Үкіметінің құрамында Премьер-Министрдің алатын орны ерекше. Ол Үкіметтің төрағасы болып табылады. Тиісінше Премьер-Министрдің конституциялық өкілеттіктері оның төрағалық мәртебесіне байланысты, яғни ол төраға ретінде Үкіметтің қызметін ұйымдастырады және басқарады. Қандай да болмасын органның, мекеме, ұйымның басшысына тән сипат: өзі басқарып отырған органның, мекеме, ұйымның қызметі үшін жауап беру. Тиісінше, Премьер-Министр де тұтастай бір органның; Республика Үкіметінің басшысы болып табылатындықтан ол өзі басқарып отырған Үкіметтің қызметіне басшылық етеді әрі оның жұмысы үшін өзі жеке жауапты болып табылады.

66.2 Премьер-Министр Үкімет қабылдайтын актілерге қол қояды, осылайша олардың құқықтық ресімделуін және күшіне енгізілуін қамтамасыз етеді.

66.3 Қазақстан Республикасының Үкіметінің Республика Президенті мен Құрылтайдың алдында жауапты болып табылатындығына қарай, өз кезегінде Премьер-Министр Республика Үкіметінің қызметінің негізгі бағыттары туралы Қазақстан Республикасының Президенті мен ҚР Құрылтайды хабардар етіп отырады, сонымен қоса, Премьер-Министр аталған тұлғаларға Үкіметтің аса маңызды болып табылатын барлық шешімдері туралы да баяндап отырады.

66.4 Премьер-Министрдің аталмыш өкілеттіктері ең негізгі, конституциялық өкілеттіктері болып табылады. Ол аталғандардан бөлек Үкімет қызметін ұйымдастыру мен оны басқаруға байланысты Конституцияның бөлек нормаларында және республика заңнамасында бекітілген өзге де қызметтерді орындайды.

67-бап

1. Үкімет мүшелері өз құзыреті шегінде дербес шешім қабылдайды және өзіне бағынысты мемлекеттік органдардың жұмысы үшін Премьер-Министр алдында дербес жауап береді. Үкімет жүргізіп отырған саясатпен келіспейтін немесе оны іске асырмайтын Үкімет мүшесі орнынан түсуге өтініш береді не лауазымынан босатылуға тиіс.

2. Үкімет мүшелерінің өкілді органның депутаты болуға, оқытушылық, ғылыми, шығармашылық қызметтен басқа ақы төленетін лауазымды атқаруға, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өзінің лауазымдық міндеті болатын жағдайларды қоспағанда, коммерциялық ұйымның басқарушы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруге құқығы жоқ.

67.1 Конституцияның тиісті бабында ҚР Үкіметінің мүшелерінің құқықтық мәртебесінің негізі, фундаменти анықталған. Республика заңнамасына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметінің мүшелері болып келесі тұлғалар табылады: Республиканың Премьер-Министрі, оның орынбасарлары, министрлер және Республиканың өзге де лауазымды адамдары.

Үкімет мүшелеріне өз өкілеттік мерзімі ішінде белгілі бір қызметтер жүктелетіндіктен, оларға өз құзыреті шегінде дербес шешім қабылдауға құқық берілген.

Республика Конституциясының тиісті бабында атап кеткеніміздей, Үкіметтің құрамына кіретін тұлғалардың ішінде нақты бір органды басқаратын тұлғалар (мысалы, министрлер) болғандықтан олардың тиісті органға (министрлікке) басшылық етуіне тікелей байланысты мәселе бекітілген. Атап айтсақ, тиісті Үкімет мүшелері өздеріне бағынысты мемлекеттік органдардың жұмысы үшін Премьер-Министр алдында жауапты болып табылады, жеке жауап береді.

Сонымен қоса, Республика Конституциясы Үкіметтің нақты мүшесінің, атап айтқанда оның жүргізіп отырған саясатымен келіспейтін не оны жүзеге асыруға қатыспайтын, яғни жүзеге асырмайтын мүшесінің орнынан түсуін, лауазымынан босатылу тиістілігін бекітеді.

67.2 Бұл бапта Үкіметтің мүшелеріне өз қызметтерін атқаруда қойылатын шектеулер, Үкімет мүшелерінің ішінде нақты бір органды басқаратын тұлғалар болғандықтан олардың өздері басшылық етіп отырған органға қатысты жауаптылығы мәселесі бекітілген.

Жалпы республикалық деңгейде қызмет ететін бірқатар тұлғалар секілді, атап айтқанда Құрылтай депутаттары, Конституциялық Соттың судьялары, жалпы юрисдикциялы соттардың судьялары секілді Үкімет мүшелеріне де өз қызметтерін жүзеге асыруда өзге белгілі бір қызметтерді атқаруға қатысты шектеулер белгіленген.

Олардың бір тобы толықтай тыйым салатын шектеулер, келесі бір тобы өзгешеліктермен тыйым салынатын шектеулер.

Толықтай тыйым салатын шектеулерге келсек, олар: біріншіден, Үкімет мүшелеріне өкілді органның, яғни Құрылтайдың және мәслихаттардың депутаты болуына тыйым салынады; екіншіден, Үкімет мүшелерінің кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруына болмайды.

Өзгешелікпен белгіленген шектеулерге келсек, біріншіден, Үкімет мүшелерінің белгілі бір қызметтерден басқа, атап айтқанда оқытушылық, ғылыми, шығармашылық қызметтерден басқа ақы төленетін лауазымдарды атқаруларына құқығы жоқ.

Ерекшелікпен реттелген келесі шектеу, Үкімет мүшелеріне Республика заңнамасына сәйкес өзінің лауазымдық міндеті болатын жағдайларды қоспағанда, коммерциялық ұйымның басқарушы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруге тыйым салынады.

68-бап

1. Үкімет өз құзыретіндегі мәселелер бойынша Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші бар қаулы шығарады.

2. Премьер-Министр Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші бар өкім шығарады.

3. Үкімет қаулылары мен Премьер-Министрдің өкімдері Конституцияға, заңдарға, Қазақстан Республикасы Президентінің актілеріне қайшы келмеуге тиіс.

68.1 Конституцияның тиісті 68-бабында Қазақстан Республикасының Үкіметінің құқықшығармашылығының нысаны, атап айтқанда біртұтас орган ретінде ҚР Үкіметінің өз қызметін атқаруда қабылдайтын актілері мен ол актілердің кеңістік бойынша қолданылуы мәселесі реттелген. Республика Үкіметінің өз құзыретіне кіретін мәселелер бойынша қабылдайтын актісі – қаулы болып табылады.

ҚР Үкіметінің тиісті актілерінің кеңістік бойынша қолданылуы олардың күшінің қолданылу кеңістігін білдіреді. Республика заңнамасына сәйкес, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысының өзінде (немесе оларды қолданысқа енгізу туралы актілерде) өзгеше белгіленбесе Үкіметтің тиісті актілері Республикасының бүкіл аумағында қолданылады, тиісінше Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші болады.

68.2 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қызметін басқаратын тұлға – Премьер-Министрдің өз қызметін жүзеге асыру барысында қабылдайтын актілері және олардың кеңістік бойынша қолданылу мәселесі де реттелген. Премьер-Министрдің актісі – өкім болып табылады. Республика Премьер-Министрінің өкімінің өзінде Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші болады.

68.3 Тиісті баптың 3 тармағында ҚР Үкіметінің қаулылары мен Премьер-Министрдің өкімдерінің қайшы келмеуі тиіс актілердің тізімі берілген. Мұндай актілерге Конституция, заңдар және Қазақстан Республикасының Президентінің актілері жатады. Президенттің актісінің нысаны (жарлық, бұйрық) нақты көрсетілмейді. Бұл ереже Президентке белгілі жағдайларда тек қарапайым жарлықтар қабылдаумен ғана шектелмей, сондай-ақ Конституциялық заңдар немесе ҚР заңдары күшіне ие жарлықтар шығаруға құқықты беретін нормаларға сәйкес келеді (ҚР Конституциясының 47-бабының 2-тармағы).

ҚР Үкіметі мен Премьер-Министрдің актілерінің қайшы келмеуі тиіс келесі акт – заңдар.

69-бап

1. Үкімет жаңадан сайланған Құрылтай алдында өз өкілеттігін доғарады.

2. Үкімет және оның кез келген мүшесі өздеріне жүктелген функцияларды одан әрі орындау мүмкін емес деп есептесе, Қазақстан Республикасының Президентіне орнынан түсу туралы мәлімдеме беруге құқылы.

3. Құрылтай Үкіметке сенімсіздік вотумын білдірген жағдайда Үкімет Қазақстан Республикасының Президентіне орнынан түсу туралы мәлімдейді.

4. Орнынан түсуді қабылдау немесе қабылдамау туралы мәселені Қазақстан Республикасының Президенті он күн ішінде қарайды.

5. Орнынан түсуді қабылдау Үкіметтің не оның тиісті мүшесінің өкілеттігі тоқтатылғанын білдіреді. Премьер-Министрдің орнынан түсуін қабылдау бүкіл Үкіметтің өкілеттігі тоқтатылғанын білдіреді.

6. Үкіметтің немесе оның мүшесінің орнынан түсуі қабылданбаған жағдайда Қазақстан Республикасының Президенті оған міндеттерін одан әрі атқаруды тапсырады.

7. Қазақстан Республикасының Президенті өз бастамасымен Үкіметтің өкілеттігін тоқтату туралы шешім қабылдауға және оның кез келген мүшесін лауазымынан босатуға құқылы. Премьер-Министрді лауазымынан босату бүкіл Үкіметтің өкілеттігі тоқтатылғанын білдіреді.

69.1 Тиісті бапта Қазақстан Республикасы Үкіметінің өкілеттік мерзімінің аяқталуы, өкілеттігінің тоқтатылуы мәселелері реттелген. Республика заңнамасында ҚР Үкіметінің өкілеттік мерзімі нақты белгіленбеген. Ол Құрылтайдың өкілеттік мерзімі ішінде қызмет етеді, тиісінше Конституцияның осы бабында бекітілгендей Үкімет жаңадан сайланған Құрылтай алдында өз өкілеттігін доғарады.

69.2 Тиісті тармақта Үкіметтің, оның мүшелерінің орнынан түсуі жағдайлары реттелген. Республика Үкіметі және оның кез келген мүшесі өздеріне жүктелген функцияларды одан әрі орындау мүмкін емес деп есептеген жағдайда Қазақстан Республикасының Президентіне орнынан түсу туралы мәлімдеме беруге құқылы. Бұл саяси, жеке немесе өзге де мән-жайларға байланысты болуы мүмкін.

69.3 Үкіметтің орнынан түсуінің келесі негіздерінің бірі – Құрылтайдың Үкіметке сенімсіздік вотумын білдіруі, сондай-ақ 63-бапта көзделген тәртіппен Үкімет мүшесінің есебін бекітпеуі болып табылады. Бұл жағдайда Үкімет Қазақстан Республикасының Президентіне орнынан түсу туралы мәлімдейді.

69.4 Үкіметтің немесе оның мүшесінің орнынан түсуі туралы мәлімдемесі бойынша Президент тиісті мәселені қарап, орнынан түсуді қабылдау немесе қабылдамау туралы шешімді он күн ішінде қабылдайды.

69.5 Орнынан түсуді қабылдау Үкіметтің не оның тиісті мүшесінің өкілеттігінің тоқтатылғанын білдіреді. Айта кететіні, Премьер-Министрдің орнынан түсуі тұтастай Үкіметтің өкілеттігінің тоқтатылғанын білдіреді.

69.6 Президент Үкіметтің немесе оның мүшесінің орнынан түсуін қабылдамаған жағдайда олар өз міндеттерін әрі қарай атқаруын жалғастырады, бұл ретте Президент оларға міндеттерін одан әрі жүзеге асыруды тапсырады.

69.7 Қазақстан Республикасының Үкіметінің немесе оның кез келген мүшесінің өкілеттігі Президенттің өз бастамасымен де тоқтатылуы мүмкін. Бұл ретте де Премьер-Министрді лауазымынан босату бүкіл Үкіметтің өкілеттігінің тоқтатылғанын білдіреді.

VII бөлім. Қазақстан Халық Кеңесі

70-бап

1. Қазақстан Халық Кеңесі – Қазақстан Республикасы халқының мүддесін білдіретін жоғары консультативтік орган.

2. Қазақстан Халық Кеңесі Қазақстан Республикасының азаматтарынан құралады.

3. Қазақстан Халық Кеңесін құру, оның құрамын қалыптастыру тәртібі, өкілеттігі және қызметінің ұйымдастырылуы конституциялық заңда айқындалады.

70.1 Қазақстан Халық Кеңесі – Қазақстан халқының мүддесін білдіретін жоғары консультативтік орган. Бұл институт азаматтардың маңызды мемлекеттік шешімдерді талқылауға және қабылдау процесіне қатысуына мүмкіндік беретін ресми жалпыұлттық диалог алаңы болып табылады.

70.2 Қазақстан Халық Кеңесінің құрамын қалыптастырудың негізінде азаматтық қағидаты жатыр. Кеңес құрамына тек Қазақстан Республикасының азаматтары ғана кіре алады. Бұл сыртқы күштердің мемлекеттік маңызы бар мәселелерді талқылау мен шешім қабылдау үрдісіне ықпал етуіне жол бермеуге бағытталған. Кеңес құрамы 126 адамнан тұрады. Оның құрамына этномәдени бірлестіктердің, ірі қоғамдық ұйымдардың, мәслихаттардың және өңірлік қоғамдық кеңестердің өкілдері енеді. Қазақстан Халық Кеңесінің барлық мүшелерін Президент тағайындайды, ал төрағасы Кеңес мүшелерінің өздері тарапынан сайланады.

Қазақстан Халық Кеңесінің негізгі міндеттері – қоғамдық келісімді нығайту, ұлттық бірлікті күшейту, жалпыұлттық құндылықтарды ілгерілету және ішкі саясаттың негізгі бағыттары бойынша ұсыныстар әзірлеу. Бұл орган мемлекет пен қоғам арасындағы «алтын көпір» қызметін атқарып, ұлттық бірлікті нақты іс-әрекеттер арқылы нығайтуға мүмкіндік береді.

70.3 Қазақстан Халық Кеңесін құру тәртібі, оның құрамы, өкілеттіктері мен қызметін ұйымдастыру мәселелері конституциялық заңмен реттеледі. Кеңестің мәртебесі мен қызметін конституциялық заң деңгейінде бекіту осы институттың маңызын арттырып, оны жедел саяси өзгерістерден қорғауға бағытталған. Осылайша, аталған норма ресми өкілдік моделінен диалогқа негізделген басқару жүйесіне көшу үрдісін, «құлақ асатын/естітін мемлекет» қағидатын нығайтуды және қоғамдық келісімді институционалдық құндылық ретінде қалыптастыруды көрсетеді.

71-бап

Қазақстан Халық Кеңесі:

- 1) мемлекеттің ішкі саясатының негізгі бағыттары, қоғамдық келісімді, жалпыұлттық бірлік пен ынтымақты нығайту, Қазақстан Республикасы қызметінің негіз құраушы қағидаттарын және жалпыұлттық құндылықтарды ілгерілету жөнінде ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлейді;
- 2) Құрылтайға заң жобаларын енгізеді;
- 3) жалпыхалықтық референдум тағайындау туралы бастама көтереді;
- 4) конституциялық заңға сәйкес өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

71.1) Ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу.

Қазақстан Халық Кеңесі – Қазақстан халқының мүдделерін білдіретін жоғары консультативтік орган ретінде мемлекеттің ішкі саясатының негізгі бағыттары бойынша, қоғамдық келісімді, жалпыұлттық бірлік пен ынтымақты нығайту, Қазақстан Республикасы қызметінің іргелі қағидаттарын және жалпыұлттық құндылықтарды ілгерілету мәселелері жөнінде ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлейді. Бұл институт қоғамдық пікірді білдірудің заңды тетігі болып табылады.

Қазақстан Халық Кеңесі ішкі саясаттың негізгі бағыттары бойынша идеялар мен ұсыныстарды білдіруге арналған алаң ретінде қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікті нығайтуға бағытталған қызмет атқарады. Ол халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарының қажеттіліктерін жинақтап, оларды жүйелейді, ұлттық құндылықтарды және мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттарын насихаттайды, сондай-ақ ашық диалог арқылы қоғамдағы бөлінудің алдын алуға ықпал етеді.

71.2) Құрылтайға заң жобаларын енгізу.

Қазақстан Халық Кеңесіне Құрылтайға заң жобаларын енгізу құқығы беріледі. Бұл қоғамдық бастамаларды нақты құқықтық нормаларға айналдыруға, заң шығару қызметіне деген сенімді арттыруға, сондай-ақ әлеуметтік маңызы жоғары бастамаларды алдын ала бағалауға мүмкіндік береді.

71.3) Жалпыхалықтық референдум тағайындау туралы бастама көтеру.

Қазақстан Халық Кеңесіне жалпыхалықтық референдум тағайындау туралы бастама көтеру құқығы берілген. Бұл құқық халық егемендігі қағидатының көрінісі болып табылады. Осы жағдайда Халық Кеңесі тікелей демократияның катализаторы ретінде әрекет етіп, халықтың тікелей қатысуын талап ететін мәселелерді айқындайды. Мұндай тетік биліктің

азаматтар алдындағы жауапкершілігін арттыруға, халық пен мемлекеттік шешімдер арасындағы алшақтықты қысқартуға, сондай-ақ конституциялық тетіктерге деген сенімді нығайтуға ықпал етеді. Алайда жалпыхалықтық референдум өткізу туралы түпкілікті шешімді Қазақстан Республикасының Президенті қабылдайды.

71.4) Өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру.

Қазақстан Халық Кеңесі конституциялық заңға сәйкес өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады. Мұндай ашық тұжырым осы институттың дамуына икемділік береді. Қоғамның қажеттіліктері мен саяси тәжірибеге байланысты өкілеттіктер тізбесі нақтылануы немесе кеңейтілуі мүмкін, бұл ретте билік тармақтарының тепе-теңдігі мен конституциялық құрылым сақталады.

VII бөлім.

Конституциялық Сот

72-бап

1. Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты – конституциялық бақылауды жүзеге асыратын және бүкіл ел аумағында Қазақстан Республикасы Конституциясының үстемдігін қамтамасыз ететін тәуелсіз мемлекеттік орган.

2. Конституциялық Сот Төраға мен он судьядан тұрады. Олардың өкілеттік мерзімі – сегіз жыл.

Конституцияға сәйкес бір адам бір реттен артық Конституциялық Сот судьясы болып тағайындалмайды.

3. Конституциялық Сот Төрағасын Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды және ол өкілеттік мерзімі ішінде Конституциялық Сот судьясы да болады.

Конституцияға сәйкес бір адам бір реттен артық Конституциялық Сот Төрағасы болып тағайындалмайды.

4. Конституциялық Сот судьяларын депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен берілген Құрылтай келісімімен Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды.

Конституциялық Сот Төрағасының орынбасарын Конституциялық Сот Төрағасының ұсынуымен Конституциялық Сот судьялары арасынан Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды.

5. Конституциялық Сот судьясының депутат мандатын қатар алып жүруіне, оқытушылық, ғылыми, шығармашылық қызметтен басқа ақы төленетін лауазымды атқаруына, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруына, сондай-ақ коммерциялық ұйымның басқарушы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруіне болмайды.

6. Конституциялық Сот Төрағасы мен судьяларын қылмыс орнында немесе ауыр және аса ауыр қылмыс жасағанда ұстау жағдайларын қоспағанда, оларды өз өкілеттігі мерзімі ішінде тиісінше Қазақстан Республикасы Президентінің не Құрылтайдың келісімінсіз ұстауға, күзетпен ұстауға, күштеп әкелуге, сот тәртібімен қолданылатын әкімшілік жазалауға, қылмыс-тық жауаптылыққа тартуға болмайды.

7. Конституциялық Соттың ұйымдастырылуы және қызметі конституциялық заңмен реттеледі.

72.1 Бұл бап Конституциялық Соттың елімізде конституциялық бақылауды жүзеге асыратын және бүкіл Қазақстан Республикасының аумағында Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ететін тәуелсіз және дербес мемлекеттік орган ретіндегі мәртебесін бекітеді.

Бұл дегеніміз Конституциялық Соттың Конституцияның үстемдігін, оның тікелей әрекет етуін қамтамасыз ететін, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың басты кепілі екендігін айқындайды. Осылайша құқық үстемдігі мен адам құқықтарының басымдығы конституциялық деңгейде орнығатындығын көрсетеді.

Конституциялық Сот Конституцияның үстемдігін қамтамасыз етуге жауапты тәуелсіз және автономды орган болғандықтан ол Қазақстан Республикасындағы өзге сот жүйесіне кірмейді.

Конституциялық Соттың басты ерекшелігі – ол заңдар мен өзге де нормативтік актілерді, не олардың жекелеген баптарын, Конституцияға сәйкес емес деп тануға немесе керісінше, оларды конституциялық деп мойындауға құқылы орган болып табылады. Осы жерде ерекше атап өтетін маңызды жәйт ол – Конституциялық Сот қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істер бойынша сот актілерін (үкімдерді, шешімдерді, қаулыларды) қайта қарамайды және оларға баға бермейді. Тек нормативтік құқықтық актілердің немесе олардың жекелеген ережелерінің Конституцияға сәйкестігін тексереді. Сондай-ақ Конституциялық Сот өзінің қорытынды шешімдерінде заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар бере алады.

72.2 Бұл норма Конституциялық Соттың құрамы мен оның мүшелерінің өкілеттік мерзімін айқындайды. Ол – Төрағадан және қатардағы он судьядан құралады. Олардың бұл қызметте болу мерзімінің ұзақтығы сегіз жыл және ол тек реттік мерзіммен шектеледі яғни бір адам бір реттен артық Конституциялық Сот судьясы бола алмайды.

Конституциялық Соттың судьяларына қойылатын талаптар мен олардың тағайындалу тәртібі Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» Конституциялық заңында айқындалған. Оған сәйкес Конституциялық Соттың құрамына кемінде қырық жастағы, жоғары заңгерлік білімі бар, құқық саласында жоғары біліктілікке ие, мінсіз іскерлік беделімен ерекшеленетін және заңгерлік мамандық бойынша кемінде он бес жыл еңбек өтілі бар Қазақстан Республикасының азаматы тағайындала алады.

72.3 Конституциялық Соттың Төрағасын лауазымға Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды және ол тек төрағалық қызмет қана атқармайды, сондай-ақ өз өкілеттік мерзімі ішінде осы соттың судьясы да болады. Сондай-ақ оның өкілеттік мерзімі де айқындалған яғни бір адам бір реттен артық Төраға болып қайта тағайындала алмайды.

72.4 Конституциялық Соттың судьяларын Қазақстан Республикасының Президенті еліміздегі заң шығару билігін жүзеге асыратын жоғары өкілді орган – Құрылтай депутаттарының жалпы санының көпшілік дауысымен келісіп тағайындайды. Бірақ Конституциялық Соттың Төрағасын тағайындауда Президентке Құрылтай депутаттарының қандай да бір келісімін алу қажет етілмейді. Ал Төрағаның орынбасарын оның ұсынуы бойынша Президент Конституциялық Сот судьяларының арасынан тағайындайды.

Конституциялық Соттың құрамын жасақтауда өкілеттіктердің мемлекет басшысы – Президент пен заң шығару билігін жүзеге асыратын жоғары өкілді орган – Құрылтайдың арасында бөлінуі билік институттары арасындағы өзара конституциялық балансты сақтауға ықпал етеді.

72.5 Бұл норма Конституциялық Сот судьяларының тәуелсіздігі мен бейтараптығын қамтамасыз ететін сот билігінің үйлесімсіздігінің қатаң қағидатын белгілейді. Ол зияткерлік қызмет құқығын сақтай отырып, сот билігін саяси қызметпен, бизнспен және коммерциялық басқарумен біріктіруге тыйым салу арқылы мүдделер қақтығысын жояды.

Бұл мына шектеулерді құрайды:

– Саяси қызметке тыйым салу: Конституциялық Сот судьясы Құрылтай немесе жергілікті мәслихат депутаты бола алмайды. Бұл шектеу саяси процеске немесе қандай да бір партияға не болмаса мүдделі тарапқа қатыстылықтың не бейімділіктің болмауына кепілдік береді.

– Ақылы жұмысқа тыйым салу: Конституциялық Сот судьясының оқытушылық, ғылыми немесе шығармашылық жұмысты қоспағанда, еңбек шарты бойынша кез келген басқа жұмысты істеуіне тыйым салынады. Бұл шектеу судьяның барлық назарын толықтай конституциялық іс жүргізуге аудару үшін қажет.

– Кәсіпкерлік және басқарушылық қызметке тыйым салу: Конституциялық Сот судьясы кәсіпкерлікпен айналыса алмайды немесе коммерциялық ұйымдардың басқару органдарында (директорлар кеңестерінде, бақылау кеңестерінде) қызмет ете алмайды.

72.6 Бұл норма Конституциялық Соттың мүшелерін қандай да бір қысымнан қорғау үшін функционалдық иммунитетті қамтамасыз етеді. Сәйкесінше оларды қылмыс орнында немесе ауыр не аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін тұтқындау жағдайларын қоспағанда, Президенттің не Құрылтайдың келісімінсіз мәжбүрлеп әкелуге, тұтқындауға және әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартуға тыйым салады.

Конституциялық деңгейде бекітілген мұндай құқықтық иммунитет Конституциялық Сот судьяларының өз шешімдері немесе өкілеттіктерін жүзеге асыруы үшін жауапты болмауларын қамтамасыз етеді. Бұл сәйкесінше олардың тәуелсіз болуының конституциялық кепілі болып табылады.

72.7 Бұл норма Конституциялық Соттың ұйымдастырылуы мен қызметі жәй заңмен емес, арнайы жеке конституциялық заңмен реттелетінін атап өтеді. Бұл дегеніміз Конституциялық Соттың қалай жұмыс істейтінін, қандай өкілеттіктері барын және істерді қарау тәртібін арнайы конституциялық заң анықтап беретіндігін көрсетеді. Бұл заң Конституциялық Соттың жұмысын құқықтық тәжірибеде қолдануға ыңғайлы етіп, қажет болғанда оны жетілдіруге мүмкіндік береді. Конституцияның өзіне өзгеріс енгізбей-ақ, Сот жұмысын тиімді және икемді етуге жағдай жасайды.

73-бап

1. Конституциялық Сот Қазақстан Республикасы Президентінің, Құрылтай Төрағасының, Құрылтай депутаттарының жалпы санының кемінде бестен бірінің, Премьер-Министрдің өтініші бойынша:

1) дау туындаған жағдайда Президенттің, Құрылтай депутаттарының сайлауын және жалпыхалықтық референдумды өткізудің дұрыстығы мәселесін шешеді;

2) Президент қол қойғанға дейін Құрылтай қабылдаған заңдардың Конституцияға сәйкестігін қарайды;

3) Құрылтай қабылдаған қаулылардың Конституцияға сәйкестігін қарайды;

4) халықаралық шарттарды ратификациялағанға дейін олардың Конституцияға сәйкестігін қарайды;

5) халықаралық ұйымдар мен олардың органдары шешімдерінің орындалуының Конституцияға сәйкестігін қарайды;

6) Конституция нормаларына ресми түсіндірме береді;

7) Конституцияның 50-бабының 2 және 3-тармақтарында белгіленген жағдайларда қорытынды береді.

2. Конституциялық Сот Конституцияның 46-бабының 11) тармақшасында көзделген жағдайда – Президенттің өтінішін, сондай-ақ Конституцияның 79-бабында белгіленген жағдайда соттың өтінішін қарайды.

3. Конституциялық Сот Қазақстан Республикасы азаматтарының Конституцияда көзделген құқықтары мен бостандықтарына тікелей қатысты Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің Конституцияға сәйкестігін олардың өтініштері бойынша қарайды.

Қазақстан Республикасы азаматтарының Конституциялық Сотқа жүгіну тәртібі мен шарттары конституциялық заңда айқындалады.

4. Конституциялық Сот осы баптың 1-тармағының 4), 5) және 6) тармақшаларында көрсетілген мәселелерді, сондай-ақ Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің Конституцияға сәйкестігін Бас Прокурордың өтініші бойынша қарайды.

5. Конституциялық Сот адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына қатысты Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің Конституцияға сәйкестігін Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің өтініші бойынша қарайды.

6. Конституциялық Сот Конституцияның 50-бабының 1-тармағында және 51-бабының 1-тармағында белгіленген жағдайларда қорытынды береді.

73.1 Бұл бап Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына еліміздегі конституциялық бақылауды жүзеге асыратын тәуелсіз және дербес орган ретінде айрықша құзыреттерді бекітеді және осы бапта көрсетілген нақты мәселелер бойынша Конституциялық Сотқа өтінішпен жүгіне алатын субъектілерді айқындайды. Осы бапқа сәйкес субъектілер бойынша ерекше атап өтетін жайт ол – Конституциялық Сотқа өтінішпен жүгіну құқығына елдің тек жоғары басшылығы ие екендігі және конституциялық тексеруді субъектінің өтініші негізінде ғана жүзеге асыратындығы. Атап айтқанда Қазақстан Республикасының Президенті, Құрылтай Төрағасы, Құрылтай депутаттарының жалпы санының кемінде 1/5 бөлігі және Үкімет басшысы – Премьер-министр. Осылайша жоғары лауазымды тұлғалар мен билік субъектілерінің өтініштері бойынша өкілеттіктер конституциялық қадағалаудың жүйесін қалыптастырады. Бұл жүйеде Конституциялық Сот жоғары төрелік орган ретінде әрекет етеді.

Конституциялық Сот жоғарыда аталған субъектілердің өтініштері бойынша мына мәселелерде айрықша құзыретке ие:

73.1 (1) Президенттің, Құрылтай депутаттарының сайлауын және жалпыхалықтық референдумды өткізудің дұрыстығы мәселесін шешеді; Сайлау мен референдумның дұрыстығын тексеру Конституциялық Соттың халық еркін білдірудің заңдылығын растауда маңызды рөл атқаратындығын көрсетеді. Бірақ бұл Конституциялық Сот сайлау комиссияларының қызметіне тікелей араласады дегенді білдірмейді. Ол тек:

- рәсімдердің сақталуын;
- нәтижелердің Конституцияға сәйкестігін;
- сайлау жүйесіне деген қоғамдық сенімді қамтамасыз етуге бағытталған дауларды қарайды.

73.1 (2) Құрылтай қабылдаған заңдарға Президент қол қоймас бұрын олардың Конституцияға сәйкестігін қарайды. Құрылтаймен қабылданған заңдарды оларға Президент қол қойғанға дейін алдын ала тексеру – конституциялық бақылаудың превентивтік тетігі болып табылады. Бұл:

- Конституцияға қайшы нормалардың қабылдануына жол бермеуге;
- құқықтық айқынсыздықты болдырмауға;
- заңнаманың сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

73.1 (3) Құрылтай қабылдаған қаулылардың Конституцияға сәйкестігін қарайды. Конституцияның 61-ші бабының 1) тармақшасына сәйкес Құрылтайдың Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші бар заң ғана емес, сонымен қатар қаулы да қабылдау құзыреті бар.

Құрылтай қаулыларына бақылау тек заңдардың ғана емес, Құрылтаймен қабылданатын өзге де актілердің Конституцияға сәйкестігін қамтамасыз етеді.

73.1 (4) Халықаралық шарттар Қазақстан Республикасымен ратификацияланғанға дейін олардың Конституцияға сәйкестігін қарайды. Халықаралық шарттарды ратификацияланғанға дейін тексеру:

- Конституцияның құқықтық жүйедегі басымдығына кепілдік береді;
- Елдің егемендігін немесе азаматтардың құқықтарын бұзатын не шектейтін міндеттемелердің алдын алады;

Конституцияның 5-ші бабының 1) тармағында Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығы – Конституцияның, оған сәйкес келетін заңдардың, Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты мен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Қазақстан Республикасының халықаралық шарт міндеттемелерінің нормалары деп бекітілген. Сондай-ақ аталған баптың 2) тармағында Конституцияның ең жоғары заңды күші бар екендігі және оның елдің бүкіл аумағында тікелей қолданылатындығы айқын көрсетілген. Ал халықаралық шарттарды Қазақстан Республикасының аумағында қолдану тәртібі өзге заңдармен реттелетіндігі айтылған.

73.1 (5) Халықаралық ұйымдар мен олардың органдары шешімдерінің орындалуының Конституцияға сәйкестігін қарайды;

Халықаралық ұйымдар шешімдерінің орындалуына бақылау жасау:

- конституциялық құрылыстың егемендігін қорғауға;
- халықаралық міндеттемелерді Негізгі заң – Конституциямен үйлестіруге;
- халықаралық және ұлттық құқық арасындағы қайшылықтарды азайтуға ықпал етеді.

Осы норма бойынша ерекше атап өтетін жайт, ол – Конституциялық Сот халықаралық ұйымдар мен олардың органдары шығарған шешімдердің тікелей өзін емес, керсінше, сол халықаралық шарттар аясында оларды орындау үшін қабылданған мемлекеттік органдардың нормативтік-құқықтық актілерінің Конституцияға сәйкестігін қарайды. Мақсаты – халықаралық міндеттемелер Конституцияны бұзатын жағдайлардың алдын алу.

Бұл дегеніміз халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдері, соның ішінде Конституциялық Сот Конституцияға сәйкес келмейді деп таныған жеке ережелердің еліміздің аумағында орындалуға жатпайтындығын көрсетеді.

73.1 (6) Елдің ең негізгі Заңы – Конституцияның нормаларын ресми түсіндіру құқығы Конституциялық Сотқа берілген айрықша құзыреттердің бірі болып табылады. Мұндай құқық оны Конституцияның жалғыз беделді интерпретаторы ретінде айқындайды. Бұл:

- құқық нормаларын бірізді қолдануды;
- конституциялық қағидаттардың тұрақтылығын;
- құқықтық жүйенің болжамдылығын қамтамасыз етеді.

73.1 (7) Конституцияның 50-бабының 2 және 3-тармақтарында белгіленген жағдайларда қорытынды береді. Осы аталған баптың 2) тармағына сәйкес Қазақстан Республикасының Президенті денсаулық жағдайына байланысты өз міндеттерін орындауға жарамсыз деп танылса, оны мерзімінен бұрын қызметінен босату қарастырылады. Бұл үшін Құрылтай депутаттары мен тиісті медицина саласының сарапшыларынан жасақталған комиссия жұмыс істейді. Комиссияның қорытындысы мен Конституциялық Соттың рәсімдердің дұрыс орындалғаны туралы пікірі негізінде, Құрылтай отырысында депутаттардың жалпы санының кемінде 3/4 қолдауымен шешім қабылданады. Ал 3) тармағы бойынша мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда ғана Президент жауапты болады. Оны қызметінен алу үшін Құрылтайда дауыс беру керек. Президентті опасыздық жасады деп айыптау үшін Құрылтай депутаттарының үштен бірі қолдау көрсетуі тиіс. Шешімді көпшілік дауыспен қабылдайды. Құрылтай айыпты тергеп, нәтижесін депутаттардың көпшілігіне ұсынады. Түпкілікті шешімді Жоғарғы Сот пен Конституциялық Соттың қорытындысынан кейін, Құрылтайдағы депутаттардың төрттен үші дауыс берсе ғана қабылдайды. Егер екі ай ішінде шешім қабылданбаса, айып жойылады. Егер айып кез келген кезеңде қабылданбаса, оны көтерген депутаттардың өкілеттігі тоқтатылады.

Конституциялық Сотқа осы нормамен берілген өкілеттіктер ерекше конституциялық рәсімдермен байланысты және дағдарыстық немесе айрықша жағдайларда билік тармақтарының тепе-теңдігін сақтауда Соттың кепілдік рөлін күшейтеді.

73.2 Бұл норма Конституцияның екі бірдей бабына сілтеме жасай отырып, қандай көзделген жағдайларда Конституциялық Соттың Президент пен Соттың атынан келіп түскен өтініштерді қарайтынын белгілейді. Осы нормада сілтеме жасалған Конституцияның 46-шы бабының 11) тармақшасын бойынша Президент адамның және Қазақстан Республикасы азаматының құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті, мемлекеттің Егемендігі мен тұтастығын қамтамасыз ету мүддесінде Конституциялық Сотқа күшіне енген заңның немесе өзге де құқықтық актінің Конституцияға сәйкестігін қарау туралы өтініш бере алады. Сондай-ақ Конституцияның 93 бабына сәйкес Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулардың Конституцияның 2-бабы 7-тармағының және 43-бабы 5-тармағының талаптарына сәйкестігі туралы Конституциялық Сотқа қорытынды беру туралы өтінішпен жүгіне алады.

Ал осы нормада сілтеме жасалған екінші 79-шы бап. Конституцияның бұл бабы бойынша соттар адамдардың Конституцияда кепілдендірілген құқықтары мен бостандықтарын бұзатын заңдарды немесе басқа да нормативтік актілерді қолдана алмайды. Егер сот қолданылуы тиіс заң немесе басқа акт адамның Конституциядағы құқықтары мен

бостандықтарына қайшы келеді деп тапса, онда сот істі тоқтатып, бұл актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Сотқа жүгінуі керек.

Президенттің ерекше конституциялық жағдайларда Конституциялық Сотқа жүгінуі және соттардың Конституцияның 79-бабына сәйкес сауал жолдауы «соттық диалог» жүйесін қалыптастырады. Мұндай жүйе:

- сот тәжірибесінің Конституцияға сәйкестігін қамтамасыз етеді;
- жалпы юрисдикция соттарына конституциялық қағидаттарды қорғауға мүмкіндік береді;
- заңдарды күнделікті қолдануда Конституцияның маңызын арттырады.

73.3 Бұл норма азаматтарға Конституциялық Сотқа тікелей жүгіну мүмкіндігін бекітеді.

Бұл дегеніміз Конституциялық Сот өтініш берушінің конституциялық құқықтары мен бостандықтарын тікелей қозғайтын нормативтік құқықтық актілердің немесе олардың жекелеген ережелерінің Конституцияға сәйкестігін қарайды дегенді білдіреді. Бірақ осы жерде атап өтетін маңызды жәйт бар. Ол – Конституциялық Сот қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істер бойынша сот актілерін – үкімдерді, шешімдерді, қаулыларды қайта қарамайды және оларға баға бермейді. Тек нормативтік құқықтық актілердің немесе олардың жекелеген ережелерінің Конституцияға сәйкестігін тексереді. Конституциялық Сот өзінің қорытынды шешімдерінде заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар бере алады. Сондай-ақ тағы бір ерекше атап өтетін мәселе ол – заңды тұлғалардың Конституциялық Сотқа жүгіну құқығы бар субъектілердің қатарына кірмейтінді.

Шағым беру мүмкіндігін азаматтардың құқықтарына тікелей әсер ететін нормативтік актілермен шектеу рәсімнің қолжетімділігі мен оның практикалық тиімділігі арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Бұндай мүмкіндік:

- Конституцияны жалпы декларативтік қорғаудан нақты тұлғалардың құқықтарын қорғауға көшуді;
- конституциялық құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың пәрменді тетігін қалыптастыруды;
- Конституциялық Сот қызметін азаматтарға жақындатуды білдіреді.

73.4 Бұл норма Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының конституциялық бақылаудағы рөлін айқындайды. Ол халықаралық шарттарды ратификациялағанға дейін олардың Конституцияға сәйкестігін қарау; халықаралық ұйымдар мен олардың органдары шешімдерінің орындалуының Конституцияға сәйкестігі және Конституция нормаларына ресми түсіндірме беру, сондай-ақ кез-келген нормативтік-құқықтық актінің Конституцияға сәйкестігін қарау бойынша Конституциялық Сотқа өтінішпен жүгіне алады.

Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының жүгіну құқығы конституциялық бақылаудың мүмкіндіктерін кеңейтеді. Бұл ретте прокуратура:

- қоғам мүддесін білдіреді;
- конституциялық нормалардың сақталуын қамтамасыз етеді;
- қадағалау жүйесі мен конституциялық сот төрелігі арасындағы байланыстырушы буын қызметін атқарады.

73.5 Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің қатысуы Конституциялық Соттың адам құқықтарын қорғаушы ретіндегі рөлін айқындайды. Бұл:

- адам құқықтарын жүйелі қорғауды нығайтады;
- осал топтардың әділдікке қолжетімділігін жеңілдетеді;
- конституциялық бақылауға адамға бағдарланған сипат береді.

Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың, оларды сақтау мен құрметтеудің мемлекеттік кепілдігін қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам болып табылады. Оның негізгі қызметтік міндеті бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге көмектесу және адамдардың құқықтары мен бостандықтарын жақсартуға ықпал ету.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл өз өкілеттігін жүзеге асыру кезінде тәуелсіз және мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға есеп бермейді.

73.6 Бұл нормада Қазақстан Республикасы Президентінің қызметінен кетуімен байланысты Конституциядағы екі бірдей басқа нормаға сілтеме жасалынған. Біріншісі – Конституцияның 50-ші бабының 1) тармағы. Бұл бапқа сәйкес Қазақстан Республикасы Президентінің өз еркімен отставкаға кету құқығы Конституциялық Сотқа мәлімдеме беру арқылы жүзеге асырылады. Сот мәлімдеменің еріктілігін растаған сәттен бастап, Президент лауазымынан босатылған болып табылады. Екіншісі – Конституцияның 51-ші бабының 1) тармағы. Аталған бапқа сәйкес Қазақстан Президенті қызметінен мерзімінен бұрын кеткен жағдайда (өз еркімен, денсаулығына байланысты немесе басқа себептермен), оның өкілеттігі Вице-Президентке өтеді. Егер Вице-Президент те Президенттік өкілеттікті қабылдай алмаса, онда бұл өкілеттік Құрылтай Төрағасына, одан кейін Премьер-Министрге беріледі. Президенттік өкілеттікті қабылдаудан бас тартқан тұлға Конституциялық Сотқа хабарлайды, сот оның ерікті шешімін растайды. Президенттік өкілеттікті қабылдаған тұлға бұрынғы қызметінен (Вице-Президент, Құрылтай Төрағасы немесе Премьер-Министр) босатылады, ал босаған лауазымдарға Конституцияда көрсетілген тәртіппен жаңа адамдар тағайындалады.

Сонымен Конституцияның 73-ші бабына сәйкес Конституциялық Сот:

- Заңдардың конституциялылығын тексереді.
- Заңдарды айқындайды;
- Ұлттық заңнаманы жетілдіреді;
- Заңдардың шынайы мағынасын түсіндіреді, ашады;
- Даулар туындаған кезде сайлау мен референду өткізудің заңдылығын белгілейді.

74-бап

1. Конституцияның 73-бабы 1-тармағының 1) тармақшасында көрсетілген мәселелер бойынша Конституциялық Сотқа өтініш берілген жағдайда тиісінше Қазақстан Республикасы Президентінің қызметіне кірісуі, Құрылтайдың сайланған депутаттарын тіркеу, жалпыхалықтық референдум қорытындысын шығару тоқтатыла тұрады.

2. Конституцияның 73-бабы 1-тармағының 2) және 4) тармақшаларында көрсетілген мәселелер бойынша Конституциялық Сотқа өтініш берілген жағдайда тиісті актілерге қол қою не оларды ратификациялау мерзімінің өтуі тоқтатыла тұрады.

3. Конституциялық Сот өз шешімін конституциялық заңда белгіленген мерзімде шығарады.

74.1 Бұл нормада Конституцияның 73-ші бабына сілтеме жасалынған. Аталған баптың 1-тармағының 1) тармақшасы бойынша Конституциялық Сот, Қазақстан Республикасының Президенті, Құрылтай Төрағасы, Құрылтай депутаттарының жалпы санының кемінде бестен бірі немесе Премьер-Министр тарапынан өтініш түскен жағдайда, туындаған дауларға байланысты Президент сайлауының, Құрылтай депутаттары сайлауының және жалпыхалықтық референдумның заңдылығын анықтайды. Бұл деген сөз осы бапта көрсетілген субъектілерден Конституциялық Сотқа жоғарыда көрсетілген мәселелер бойынша өтініштер келіп түскен жағдайда Президенттің өз қызметіне кірісуі, Құрылтайдың сайланған депутаттарын тіркеу және жалпыхалықтық референдумның қорытындысын жариялау Конституциялық Соттың тиісті шешімі шыққанға дейін тоқтатыла тұрады дегенді білдіреді.

74.2 Конституцияның 73-бабы 1-тармағының 2) және 4) тармақшаларында келесідей мәселелер қарастырылған:

- Президент қол қойғанға дейін Құрылтай қабылдаған заңдардың Конституцияға сәйкестігін қарайды;
- халықаралық шарттарды ратификациялағанға дейін олардың Конституцияға сәйкестігін қарайды;

Бұл дегеніміз егер Конституциялық Сот қандай да бір заңдарды немесе халықаралық келісімдерді Конституцияға сәйкес келмейді деп таныса, онда оларға қол қоюға (заңдар үшін) немесе бекітуге және күшіне енгізуге (халықаралық келісімдер үшін) тыйым салынады. Бұл Конституцияның басымдығын қамтамасыз етеді және Конституцияға қайшы келетін ережелердің қолданылуына жол бермейді. Егер Конституциялық Сот заңдарды, басқа да құқықтық актілерді немесе олардың жекелеген ережелерін, соның ішінде Конституцияда бекітілген құқықтар мен бостандықтарды бұзатындарды Конституцияға қайшы деп тапса, олар жарамсыз болып танылады және қолданылмайды. Жарамсыз деп тану Конституциялық Сот шешім шығарған күннен бастап немесе Сот шешімінде көрсетілген күннен бастап күшіне енеді. Бұл азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының қорғалуына кепілдік береді.

74.3 Конституциялық Соттың шешімдері қабылданғаннан кейін күшіне енеді. Олар Қазақстанның барлық аймағында міндетті болып табылады және соңғы шешім болып есептеледі. Бұл жағдай Конституциялық Соттың Конституцияның орындалуын бақылап, азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерін қорғаудағы ең жоғары өкілетті орган екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, Конституцияның 74-бабында оның маңыздылығы атап өтілген және барлық заңдар, халықаралық келісімдер мен құқықтық құжаттардың Конституция талаптарына сәйкес болуын қамтамасыз ету көзделген. Сонымен бірге, оларды Конституцияға қайшы деп жариялаудың салдарын анықтайды және Конституциялық Сот шешімдерінің күшіне енуі мен міндеттілігін көрсетеді.

75-бап

1. Конституцияға сәйкес келмейді деп танылған заңдар мен халықаралық шарттарға қол қойылмайды не ратификацияланбайды және олар қолданысқа енгізілмейді.

2. Конституцияға сәйкес келмейді деп танылған, оның ішінде адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп танылған заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілер, олардың жекелеген ережелері Конституциялық Сот шешім қабылдаған күннен немесе ол белгілеген күннен бастап қолданысын тоқтатады және қолданылмауға тиіс.

Конституциялық Сот берген түсіндірмеде Конституцияға сәйкес келеді деп танылған заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілер, олардың жекелеген ережелері осы түсіндірмедегідей қолданылуға тиіс.

3. Конституциялық Сот орындалуы Конституцияға сәйкес келмейді деп таныған халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдері, оның ішінде жекелеген ережелері орындалмауға тиіс.

4. Конституциялық Сот шешімдері қабылданған күнінен бастап күшіне енеді, Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында жалпыға бірдей міндетті, түпкілікті болады және оларға шағым жасалмайды.

Бұл нормада құқықтық жүйенің негізгі қағидаттарының бірі – Қазақстан Республикасы Конституциясының Үстемдігі бекітіледі, сондай-ақ Конституциялық Сот шешімдерінің рөлі мен заңдық күші айқындалады.

75.1 Конституцияның заңдар мен халықаралық шарттардан басымдығы.

Осы нормаға сәйкес, егер ол Конституцияға қайшы келсе, бірде-бір заң немесе халықаралық шарт әрекет ете алмайды. Қол қойылғанға немесе ратификацияланғанға дейін мұндай актілер міндетті түрде тексеріледі. Егер сәйкессіздік анықталса, олар күшіне енбейді. Бұл елдегі барлық құқық нормаларының негізгі заңға сәйкес келуін қамтамасыз етеді.

75.2 Конституциялық емес актілердің күшін жоғалту және адам құқықтарын қорғау.

Егер заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт (не оның бір бөлігі) конституциялық емес деп танылса, ол қолданысын тоқтатады. Бұл Консти-

туциялық Сот шешімінен кейін немесе шешімде көрсетілген күннен бастап болады.

Адам құқықтары туралы ереже ерекше маңызға ие: егер норма конституциялық құқықтар мен бостандықтарды шектесе немесе бұзса, ол жойылуға жатады.

Сонымен бірге, егер нормативтік құқықтық акт Конституцияға сәйкес деп танылса, бірақ Конституциялық Сот берген белгілі бір түсіндірмемен ол дәл осы түсіндіруде қолданылуы керек. Бұл құқық қолдану практикасының бір-келкілігін қамтамасыз етеді.

75.3 Халықаралық ұйымдар мен олардың органдары шешімдерінің орындалуын шектеу.

Халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдері, егер олардың мазмұны Конституцияға қайшы келсе, Қазақстанда орындалуға жатпайды. Осылайша, халықаралық міндеттемелер саласында да Конституцияның басымдығы бекітіледі.

75.4 Конституциялық Сот шешімдерінің заңды күші.

Конституциялық Соттың шешімдері қабылданғаннан кейін дереу күшіне енеді; барлық мемлекеттік органдар, ұйымдар мен азаматтар үшін міндетті; елдің бүкіл аумағында әрекет етеді; түпкілікті болып табылады және шағымдануға жатпайды.

Бұл Конституциялық Соттың шешімдерінің жоғары заңды күші бар, Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында жалпыға бірдей міндетті болып табылады, түпкілікті болып табылады және шағымдануға жатпайды дегенді білдіреді.

Осылайша, бұл норма Конституцияны қорғау тетігін қалыптастырады, оның сөзсіз үстемдігін белгілейді және адам құқықтарының қорғалуына кепілдік береді. Ол сондай-ақ Конституциялық сотты конституциялық бақылаудың түпкілікті органы ретінде айқындайды, оның шешімдері міндетті және Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

VIII бөлім.
Сот төрелігі. Прокуратура.
Құқық қорғау тетіктері

76-бап

1. Қазақстан Республикасында сот төрелігін сот қана жүзеге асырады.

2. Сот билігі сот ісін жүргізудің заңда белгіленген азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және өзге де нысандары арқылы жүзеге асырылады. Заңда көзделген жағдайда қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен өтеді.

3. Қазақстан Республикасының соттары – Жоғарғы Сот, заңмен құрылған жергілікті және басқа да соттар.

4. Қазақстан Республикасының сот жүйесі Конституцияда және конституциялық заңда белгіленеді. Қандай да бір атаумен арнаулы және төтенше соттарды құруға жол берілмейді.

Аталған бапта сот төрелігін жүзеге асырудың және сот билігін ұйымдастырудың негізгі конституциялық негіздері бекітілген. Аталған ережелер сот функциясының айрықша сипатын, сот ісін жүргізудің негізгі нысандарын, сот жүйесінің құрылымын, сондай-ақ Қазақстан Республикасында соттарды құрудың шектерін айқындайды.

76.1 Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот қана жүзеге асырады, бұл құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады. Бұл құқықтық дауларды шешу, істерді қарау және орындауға міндетті сот актілерін шығару тек соттардың құзыретіне жататынын білдіреді. Осы арқылы қандай да бір өзге органдардың немесе лауазымды адамдардың сот төрелігін жүзеге асыруына жол берілмейді.

76.2 Сот билігін жүзеге асыру нысандары – азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және заңмен белгіленген өзге де сот ісін жүргізу нысандары болып табылады. Әкімшілік сот ісін жүргізудің конституциялық деңгейде бекітілуі ерекше маңызға ие. Мұндай тұжырым Қазақстан Республикасының сот жүйесінің қазіргі жай-күйін көрсетеді, оның шеңберінде Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстің қабылдануына және мамандандырылған әкімшілік соттардың құрылуына байланысты дербес әкімшілік әділет жүйесі қалыптасты. Әкімшілік сот ісін жүргізудің енгізілуі құқықтық айқындықты күшейтеді және оның жария-құқықтық қатынастарда азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын сот арқылы қорғау тетігіндегі дербес маңызын айқындайды.

Заңда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізудің алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылатыны туралы ереже сот төрелігін жүзеге асырудың демократиялық бастауларын көрсетеді және қоғамның қылмыстық істердің жекелеген санаттарын қарауға қатысуына мүмкіндік береді. Мұндай қатысудың нақты негіздері мен тәртібі заңмен айқындалады.

76.3 Қазақстан Республикасының сот жүйесіне Жоғарғы Сот, жергілікті және заңмен құрылатын басқа да соттар жатады. Осылайша, Конституция сот жүйесінің негізгі құрылымын бекіте отырып, сонымен қатар оны конституциялық модель шегінде заңнамалық тұрғыдан нақтылауға жол береді.

76.4 Қазақстан Республикасының сот жүйесі Конституциямен және конституциялық заңмен айқындалады. Бұл сот құрылысы мәселелеріне ерекше тұрақтылық береді және оларды жай заңнама деңгейінде ерікті түрде өзгерту мүмкіндігін жоққа шығарады. Сонымен қатар Конституция қандай да бір атаумен арнаулы және төтенше соттар құруға тікелей тыйым салады. Аталған тыйым сот жүйесінің бірлігін қамтамасыз етуге, заң мен сот алдындағы теңдік қағидатын сақтауға, сондай-ақ кезектен тыс сот органдарының құрылуына жол бермеуге бағытталған.

77-бап

1. Сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылады, ол адамның, азаматтың, ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауды, сондай-ақ Конституцияның, заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Қазақстан Республикасы халықаралық шарттарының орындалуын мақсат етеді.

2. Сот билігі Конституцияның, заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Қазақстан Республикасы халықаралық шарттарының нормаларын қолдануға байланысты туындайтын барлық істер мен дауларға қолданылады.

3. Сот шешімінің, үкімі мен өзге де қаулысының Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші бар.

77.1 Сот билігі – мемлекеттік биліктің бір тармағы. Мемлекеттік билік біртұтас және ол заң шығарушы, атқарушы, сот тармақтарына бөліну, өзара іс-қимыл жасау қағидатына сәйкес Конституция мен заңдар негізінде жүзеге асырылады. (ҚР Конституциясының 4-бабы).

Сот билігі адамның, азаматтың және ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында, сондай-ақ

Конституцияның, заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің және халықаралық шарттардың орындалуын қамтамасыз ету үшін мемлекет атынан жүзеге асырылады деген тұжырым сот билігінің құқықтық мемлекеттің негізгі институты ретіндегі кешенді табиғатын көрсетеді.

Сот билігін Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асыру туралы ереже сот төрелігінің жария-биліктік сипатын бекітеді. Сот мемлекет атынан әрекет ете отырып, заңды жанжалдарды шешу мен бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің егеменді функциясын іске асырады.

Сот төрелігін мемлекет атынан жүзеге асыру, сондай-ақ сот актілеріне жалпыға бірдей міндетті сипат береді және олардың мәжбүрлеп орындалуын қамтамасыз етеді.

Талданатын нормада адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсаты орталық орын алады. «Адам» санатын енгізу сот қорғауының әмбебап сипатын және оның азаматтыққа немесе өзге де құқықтық мәртебеге тәуелсіздігін айқындайды. Бұл соттың тек Қазақстан Республикасының азаматтығы бар тұлғалардың ғана емес, Қазақстанда жүрген кез келген тұлғаның құқықтарын қорғайтынын көрсететін маңызды нақтылау болмақ.

Бұл тәсіл Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында бекітілген халықаралық стандарттарға, сондай-ақ антропоцентризмге бағытталған конституциялық құқықты дамытудың заманауи тенденцияларына сәйкес келеді.

Адам құқықтарымен қатар, нормада азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын қорғау бөлек көрсетілген. Бұл құқық субъектілерінің көпдеңгейлі сипатын айғақтайды: адам әмбебап субъект ретінде; азамат мемлекетпен саяси-құқықтық байланыстың иесі ретінде; ұйымдар азаматтық және жария айналымның қатысушылары ретінде. Мұндай аражікті ажырату сот қорғауының толықтығын қамтамасыз етеді және қоғамдық қатынастардың шынайы құрылымын көрсетеді. Осылайша, сот билігі жеке-құқықтық және жария-құқықтық дауларды да қамтиды.

Сот билігі қорғау функциясын ғана емес, сонымен қатар қамтамасыз ету функциясын да жүзеге асырады. Қазақстан Республикасы Конституциясы мен заңдарының орындалуына нұсқау жасау соттың құқық үстемдігінің кепілі ретіндегі рөлін айқындайды.

Құқық нормаларының сақталуына сот бақылауы құқықтық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етеді және заңнаманы ерікті түрде түсіндіруге жол бермейді.

Нормаға Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерін және халықаралық шарттарын енгізу сот қорғауының аясын кеңейтеді.

Біріншіден, бұл құқықтық жүйенің иерархиялық құрылымын көрсетеді, онда сот тек заңдарды ғана емес, заңға тәуелді актілерді де қолданады.

Екіншіден, халықаралық шарттарды құқық көзі ретінде тану ұлттық құқықтық жүйенің ашықтығын және оның халықаралық құқықтық кеңістікке интеграциялануын айғақтайды. Бұл тұрғыда сот билігі мемлекеттің халықаралық міндеттемелерін имплементациялау функциясын атқарады.

Талданатын норма сот билігінің қорғау және қамтамасыз ету элементтерін ұштастыратын көпфункционалды институт ретіндегі заманауи түсінігін көрсетеді.

77.2 Қазақстан Республикасының Конституциясы сот билігін жүзеге асыру нысанасын нақты айқындайды: ҚР Конституциясының 76-бабының 2-бөлігінде «сот билігі Қазақстан Республикасының Конституциясы, заңдары, өзге де нормативтік құқықтық актілері, халықаралық шарттары негізінде туындайтын барлық істер мен дауларға қолданылады» деп бекітілген. Бұл сот юрисдикциясының нысанасы істердің жекелеген санаттарын ғана емес, сонымен қатар Конституцияны, заңдарды, заңға тәуелді актілерді және ҚР ратификациялаған халықаралық шарттарды қоса алғанда, құқықтық актінің нормасы қолданылатын кез келген құқықтық жағдайды қамтитынын білдіреді.

Мұндай тұжырым юрисдикцияның барынша ашықтығы мен әмбебаптығын айғақтайды: егер оларда құқықтық нормаларды қолдануға байланысты заңды дау туындаса, соттар құқықтың кез келген саласындағы істерді қарайтын болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы әркімнің сот арқылы қорғалу құқығын бекітеді: ҚР Конституциясының 12-бабының 2-бөлігі әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығына кепілдік береді (бұл құқық сот билігінің барлық істер мен дауларға қолданылуы туралы норманың іс жүзінде іске асырылуын нығайта түседі).

Қазақстандық конституциялық реттеудің ерекшелігі – халықаралық шарттардың сот юрисдикциясының нысанасына тікелей енгізілуінде:

сот билігі ішкі заңнама нормаларына ғана емес, сонымен қатар Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының нормаларына да қолданылады.

Бұл ереже адам құқықтарын құқықтық қорғаудың халықаралық стандарттарына сәйкес келеді, онда соттар мемлекет ратификациялаған халықаралық стандарттарды қолдану туралы дауларды қарастырады. Осылайша, соттар қолданатын көздер тізбесінде халықаралық шарттардың болуы ұлттық құқықтық жүйенің халықаралық құқыққа интеграциялануын күшейтеді, сондай-ақ азаматтар мен өзге де субъектілердің сот алдындағы құқықтық мәртебесін нығайтады.

«Нормаларды қолдануға байланысты» деген тұжырымды пайдалану «заң негізінде» деген сөз тіркесімен салыстырғанда неғұрлым кеңірек және дәлірек болып табылады. Ол нормалардың формальды түрде қолданылған жағдайларын ғана емес, сонымен қатар мынадай жағдайларды да қамтиды: заң дұрыс қолданылмаған кезде; нақты іс бойынша норманы түсіндіру туралы дау туындағанда; құқық субъектісі іс-әрекетінің белгіленген нормаға сәйкестігін бағалау талап етілгенде.

77.3 Соттардың шешімдері, үкімдері және өзге де қаулылары Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күшке ие. Бұл норма сот билігінің барлық істер мен дауларға қолданылатынын, ал сот төрелігінің нәтижелері – соттардың шешімдері, үкімдері, өзге де қаулылары – міндетті күшке ие болатынын тікелей көздейді.

Сот актілерінің міндетті күші ешбір органның, ұйымның немесе азаматтың аумақтық тиістілігін немесе юрисдикциясын сылтау етіп, сот шешімін орындаудан бас тарта алмайтынын білдіреді. Бұл ереже сот жүйесінің бірлігін және заң үстемдігін көрсетіп, баршаның сот төрелігі алдындағы теңдігін қамтамасыз етеді.

Сондай-ақ, міндетті күш сот қаулыларының мынадай қасиеттерін білдіреді: құқық субъектілерінің барлығы – азаматтар, ұйымдар, мемлекеттік органдар үшін орындалуы міндетті; егер тарап шешімді ерікті түрде орындамаса, сот актілерін мәжбүрлеп орындату туралы заңдармен реттелетін мәжбүрлеп орындатуға жатады; заңда көзделген жағдайларды қоспағанда (мысалы, апелляциялық немесе кассациялық тәртіппен күшін жою), олардың күшін өз бетімен жоюға немесе оларды елемегуге жол берілмейді.

«Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында» деген нұсқау сот актілерінің қолданылуына қатысты кез келген аумақтық шектеулерді алып тастайды, сондай-ақ кез келген екіұштылықты болдырмайды және мемлекеттік құжаттардың ресми стиліне сәйкес келеді. Кез келген сот шешімі елдің кез келген өңірінде орындалуы мүмкін, бұл азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын іске асыру үшін маңызды.

Мұндай норма сот практикасының бірізділігін және елдің бүкіл аумағында заң үстемдігі қағидатының сақталуын қамтамасыз етеді.

78-бап

1. Судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз болады және Конституция мен заңға ғана бағынады.

2. Сот төрелігін іске асырған кезде соттың қызметіне мүлдем араласуға болмайды және бұл заң бойынша жауаптылыққа алып келеді. Судьялар нақты істер бойынша есеп бермейді.

3. Судья сот төрелігін іске асыру кезінде мына қағидаттарды басшылыққа алуға тиіс:

1) ешкімнің өзіне заңда көзделген соттылығын оның келісімінсіз өзгертуге болмайды;

2) сотта әр адамның өз сөзін тыңдатуға құқығы бар;

3) айыпталушы өзінің кінәсіз екенін дәлелдеуге міндетті емес;

4) адамның кінәлі екеніне қатысты кез келген күмән айыпталушының пайдасына қарастырылады;

5) заңсыз жолмен алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ. Ешкімді өзінің жеке мойындауы негізінде ғана соттауға болмайды;

6) қылмыстық заңды ұқсастығына қарай қолдануға жол берілмейді.

4. Конституцияда белгіленген сот төрелігі қағидаттары Қазақстан Республикасының барлық соттары мен судьяларына ортақ және бірыңғай.

78.1 Судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және тек Конституция мен заңға ғана бағынады. Судьяның тәуелсіздігі – сот билігінің негіз қалаушы принципі.

Бұл тұжырым билікті бөлу идеясын көрсетеді, мұнда судья сот төрелігінің дербес субъектісі ретінде әрекет етеді және атқарушы биліктен де, жергілікті өзін-өзі басқару органдарынан да, дауласушы тараптардан да нұсқаулар ала алмайды.

«Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, судья істерді қарау кезінде тәуелсіз және тек заңға ғана бағынады. Сондай-ақ Азаматтық, Қылмыстық және Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстер істерді қарау кезінде судьяның тәуелсіздігін, соның ішінде үшінші тұлғалардың араласуына жол берілмейтіндігін және заңға бағыну міндеттілігін бекітеді.

Қазақстанда судьяның тәуелсіздігі бірнеше негізгі функцияларды атқарады: сот төрелігінің объективтілігі мен бейтараптығын қамтамасыз етеді; шешім шығару кезінде Конституция мен заңдардың сақталуына

кепілдік береді; судьяны сыртқы араласудан қорғайды; қоғамның сот жүйесіне деген сенімін және сот актілерінің легитимділігін нығайтады.

Осылайша, судьяның тәуелсіздігі – адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, құқықтық жүйенің тұрақтылығын және қоғамның сотқа деген сенімін қамтамасыз ететін құқықтық мемлекеттің негізгі институты.

78.2 Соттың қызметіне араласуға жол бермеу – сот билігі тәуелсіздігінің негізгі кепілдіктерінің бірі болып табылады.

Араласуға жол бермеу мынаны білдіреді: ешбір мемлекеттік органның, лауазымды тұлғаның, ұйымның немесе азаматтың істі қарау кезінде судьяға ықпал етуге құқығы жоқ; қысым көрсетудің кез келген түрлеріне әкімшілік, саяси, экономикалық немесе өзге де түрлеріне тыйым салынады; нақты істің нәтижесі бойынша кез келген нұсқаулар, ұсынымдар немесе талаптар заңсыз болып табылады.

Бұл ереже судьяның тек формальды түрде бекітілген емес, нақты тәуелсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

«Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, соттың қызметіне араласу заңда белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады, бұл судьяларды сыртқы қысымнан қорғаудың маңызды кепілі болып табылады.

Соттың қызметіне араласудың құқықтық салдары бар: қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғуы мүмкін (мысалы, сот төрелігін жүзеге асыруға кедергі жасағаны үшін); лауазымды тұлғалар үшін әкімшілік немесе тәртіптік жауаптылыққа әкеп соғуы мүмкін; қысымның ықпалымен қабылданған кез келген шешімдер заңда белгіленген тәртіппен қайта қаралуға жатады.

Осылайша, мемлекет тәуелсіздікті жариялап қана қоймай, оны қорғау тетіктерін де қамтамасыз етеді.

Соттар нақты істер бойынша есеп бермейді деген ереже соттардың шешімдерінің себептерін белгіленген процессуалдық рәсімнен тыс органдар немесе тұлғалар алдында түсіндіру міндеті жоқ екенін бекітеді, сот актілерінің заңдылығы мен негізділігі тек соттық бақылау (апелляция, кассация) аясында тексеріледі, ал шешімдердің мазмұнына әкімшілік бақылау қолданылмайды. Бұл ереже тәуелсіздік принципімен тығыз байланысты және сот шешімін қабылдау процесіне иерархиялық немесе ведомстволық құрылымдардың ықпал етуін болдырмайды.

Соттың қызметіне араласуға тыйым салу және судьялардың нақты істер бойынша есеп бермеуі сот билігі тәуелсіздігінің іргелі кепілдіктері болып табылады. Олар мыналарды қамтамасыз етеді: судьяның ішкі сенімінің еркіндігін; шешімдерді тек заң негізінде ғана қабылдауды; сыртқы

қысымнан қорғауды; соттың мемлекеттік биліктің дербес тармағы ретінде жұмыс істеуін.

Жиынтығында бұл ережелер әділ сот төрелігінің негізін қалайды және құқықтық мемлекеттің қажетті элементі болып табылады.

78.3 Сот төрелігін іске асыру кезінде судья әділдікті, заңдылықты және адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін іргелі принциптер жүйесін басшылыққа алады. Бұл принциптер Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген және салалық процестік заңнамада нақтыланған.

Ешкімнің де келісімінсіз оның соттылығын өзгертуге болмайтыны туралы принцип істі заңмен айқындалған сот қарауға тиіс екенін білдіреді. Бұл принцип мыналарға кепілдік береді: істі өз бетінше басқа жаққа ауыстырудан қорғауға; процеске қатысушылардың теңдігіне; тараптардың бірі үшін «қолайлы юрисдикцияны» таңдау мүмкіндігін болдырмауға.

Сотта әрбір адамның тыңдалуға құқығы бар деген тұжырым «адам» сөзінің енгізілуіне байланысты ерекше маңызға ие болады. «Адам» санатын қосу – бұл формальдылық емес, мынадай маңызды тұжырымдамалық өзгеріс: құқықтың антропоцентристік сипатын күшейтеді; сот кепілдіктерін тек азаматтарға ғана емес, сонымен қатар кез келген тұлғаға, соның ішінде шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғаларға да қолданады; халықаралық стандарттарға сәйкес келеді.

Осылайша, сот процеске қатысушы әрбір адамға өз ұстанымын баяндауға, дәлелдемелер ұсынуға және соттың оны тыңдауына мүмкіндік беруге міндетті.

Айыпталушы өз кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес деген қағида қылмыстық сот ісін жүргізудің негізі болып табылады. Бұл қағида бойынша дәлелдеу міндеті айыптау тарабына жүктеледі, ал жойылмаған күмәндердің барлығы айыпталушының пайдасына шешіледі. Аталған қағида Конституцияда және қылмыстық іс жүргізу заңнамасында бекітілген әрі әділ сот төрелігінің халықаралық стандарттарына сәйкес келеді.

Тұлғаның кінәлілігіне қатысты кез келген күмәнді оның пайдасына түсіндіру туралы ереже кінәсіздік презумпциясын нақтылай түседі. Дәлелдер жеткіліксіз болған жағдайда сот ақтау үкімін шығарады, ал жорамалдарға негізделген айыптау үкімін шығаруға жол берілмейді.

Заңсыз жолмен алынған дәлелдемелерді пайдалануға жол бермеу қағидасы процестің заңдылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Ол заң талаптарын бұза отырып алынған дәлелдемелерді қолдануға тыйым салады, сондай-ақ айыпталушының тек мойындауына ғана сүйеніп үкім шығаруға жол бермейді. Осылайша қысым жасау, мәжбүрлеу және басқа да заңсыз әдістерді қолдану болдырылмайды, бұл сот талқылауының әділдігін қамтамасыз етеді.

Қылмыстық заңды ұқсастық бойынша қолдануға жол бермеу туралы қағида тұлғаны тек заңда тікелей көзделген әрекет үшін ғана жауапқа тартуға болатынын бекітеді. Айыпталушының жағдайын нашарлататын кеңейтілген түсіндіруге жол берілмейді, бұл құқықтық айқындықты қамтамасыз етіп, негізсіз қылмыстық қудалаудан қорғайды.

«Сот төрелігін іске асыру кезінде» деген тұжырым ерекше маңызға ие, ол принциптердің қолданылу аясын едәуір кеңейтеді: «заңды қолдану» тек соңғы кезеңді – сот шешімін шығаруды ғана қамтиды; «сот төрелігін іске асыру» бүкіл процесті: сот талқылауының басталуынан бастап үкім немесе шешім шығарылғанға дейінгі кезеңді қамтиды.

Осылайша: принциптер процестің әрбір кезеңінде (сотқа дейінгі іс жүргізу, сот талқылауы) қолданылады; судьяның процесс қатысушыларының құқықтарын сақтау үшін жауапкершілігі күшейеді; әділ сот кепілдіктерінің үздіксіздігі қамтамасыз етіледі.

Қарастырылып отырған принциптер әділ сот төрелігі кепілдіктерінің біртұтас жүйесін құрайды. Олардың мына бағыттарда дамуы: антропоцентристік («адам» санаты арқылы);

процестік толықтық («сот төрелігін іске асыру» арқылы); Қазақстан Республикасындағы конституциялық-құқықтық реттеудің жетілдірілгенін және оның адам құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттарына жақындағанын айғақтайды. Бұл принциптер сот шешімдерінің заңдылығын ғана емес, сонымен бірге олардың әділдігін де қамтамасыз етеді, бұл қоғамның сот билігіне деген сенімінің негізі болып табылады.

78.4 Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген сот төрелігінің принциптері әмбебап сипатқа ие және деңгейіне, мамандануына және сот ісін жүргізу түріне қарамастан Қазақстан Республикасының барлық соттары мен судьялары үшін міндетті болып табылады.

Сот төрелігінің конституциялық принциптері құқық қолданудың мазмұны мен бағытын айқындайтын сот қызметінің базалық бастаулары ретінде әрекет етеді.

Олардың ортақтығы мынаны білдіреді: олар сот ісін жүргізудің барлық түрлеріне – азаматтық, қылмыстық, әкімшілік істерге қолданылады; сот процесінің барлық сатыларында әрекет етеді; сот билігінің барлық субъектілері үшін міндетті болып табылады.

Осылайша, іс санатына қарамастан, сот әділ сот төрелігінің бірыңғай стандарттарын басшылыққа алуға міндетті.

Сот төрелігі принциптерінің бірізді сипаты мемлекеттің сот жүйесінің бірлігімен негізделген.

Бұл мынаны білдіреді: аудандық, облыстық және жоғарғы соттар бірдей конституциялық принциптерді қолданады; мамандандырылған соттар (мысалы, әкімшілік немесе қылмыстық) конституциялық принциптерден

өзгеше өздерінің жеке сот төрелігі стандарттарын белгілей алмайды; сот практикасы бірыңғай құқықтық тәсілдер негізінде қалыптасуға тиіс.

Мұндай бірлік баршаның заң мен сот алдындағы теңдігін, сондай-ақ сот шешімдерінің болжамдылығын қамтамасыз етеді.

Сот төрелігінің принциптері императивті сипатқа ие және әрбір судья үшін міндетті.

Бұл мынадай жағдайларда көрініс табады: судья заңнамада олқылықтар немесе қайшылықтар болған күннің өзінде конституциялық принциптерден ауытқуға құқылы емес; принциптерді бұзу (мысалы, кінәсіздік презумпциясын немесе тыңдалу құқығын) сот актісінің күшін жоюға әкеп соғады; принциптер сот шешімінің заңдылығы мен негізділігінің критерийі (өлшемі) ретінде қызмет етеді.

Судья тек заң мен Конституцияны басшылыққа ала отырып, бұл принциптерді тікелей қолданылатын нормалар ретінде қолдануға міндетті.

Сот төрелігі қағидаларының бірлігі сот тәжірибесінің бірізділігін қамтамасыз етеді, Конституцияның үстемдігін нығайтады, құқықтарды тең қорғауға кепілдік береді және сотқа деген сенімді арттырады. Конституцияда бекітілген қағидалар барлық соттар үшін міндетті және заң алдындағы теңдікті, құқық қолданудың біркелкілігін, адам құқықтарын қорғауды және құқық үстемдігін қамтамасыз етеді, әділ сот төрелігінің негізі болып табылады.

79-бап

Соттардың адам мен азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдарды және өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға құқығы жоқ.

Егер сот қолданылуға тиіс заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, ол іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсынумен Конституциялық Сотқа жүгінуге міндетті.

Соттардың адам мен азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдарды және өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға құқығы жоқ.

Егер сот қолданылуға тиіс заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, ол іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсынумен Конституциялық Сотқа жүгінуге міндетті.

Соттардың Конституцияда бекітілген құқықтар мен бостандықтарды шектейтін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға құқығы жоқ екендігі туралы ереже Қазақстан Республикасы Конституциясының үстемдігі мен оның ең жоғары заңдық күші қағидатының тікелей көрінісі болып табылады. Бұл норма соттың қолданылатын актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеруін, қайшылық болған жағдайда Конституцияға басымдық беруін және адам құқықтарын бұзатын нормаларды қолданбауын талап етеді.

Осылайша, сот тек құқық қолдану органы ғана емес, сонымен бірге конституциялық құқықтар мен бостандықтардың кепілі болып табылады.

Конституция ең жоғары құқықтық күшке ие және тікелей қолданылатын сипатқа ие, оның нормалары тікелей қолданылады, ал барлық басқа нормативтік құқықтық актілер Конституцияға сай болуы тиіс, қайшылықтар болған жағдайда сот дәл Конституцияға сүйенеді.

Егер сот қолданылып отырған заң конституциялық құқықтарды шектейтінін анықтаса, ол мұндай норманы қолданбайды және белгіленген тәртіппен оның конституциялылығын тексеру мәселесін көтере алады, бұл құқықтарды қорғау мен конституциялық бақылау жүйесі арасындағы теңгерімді қамтамасыз етеді.

Соттардың конституциялық құқықтар мен бостандықтарды шектейтін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануына тыйым салу құқықтық мемлекеттің негізгі кепілдіктерінің бірі болып табылады. Ол Конституцияның басымдығын бекітеді, жеке тұлғаның қорғалуын күшейтеді және сотты тек заңды формалды қолданушы орган емес, конституциялық құндылықтардың белсенді кепіліне айналдырады.

Соттардың конституциялық құқықтар мен бостандықтарды шектейтін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануына тыйым салу оларды Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкестігін тексерудің арнайы процестік механизмімен толықтырылады.

Егер сот қолданылуға тиіс заңның немесе өзге де нормативтік құқықтық актінің Конституцияда бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектейтінін байқаса, ол іс бойынша өндірісті тоқтата тұруға және Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына аталған актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсынумен жүгінуге міндетті.

Бұл механизм принципті маңызға ие, өйткені ол:

Конституцияның ең жоғары заңдық күші бар акт ретінде нақты әрекет етуін қамтамасыз етеді;

нақты іс бойынша ықтимал конституциялық емес нормаларды қолдануды болдырмайды;

жалпы юрисдикция соттары мен конституциялық бақылау органы арасындағы өзара іс-қимылды қалыптастырады.

Бұл ереже «жанама конституциялық бақылау» моделін көрсетеді, мұнда сот актіні өз бетінше конституциялық емес деп танымайды, бірақ тиісті рәсімді бастамашы етеді. Мұндай тәсіл:

адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау қажеттілігі мен соттар мен конституциялық бақылау органдары арасындағы өкілеттіктерді бөлу қағидаты арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

80-бап

1. Соттар тұрақты судьялардан тұрады, олардың тәуелсіздігі Конституциямен және заңмен қорғалады. Судьяның өкілеттігі тек қана заңда белгіленген негіздермен тоқтатылуы немесе тоқтатыла тұруы мүмкін.

2. Судьяны қылмыс орнында немесе ауыр және аса ауыр қылмыс жасағанда ұстау жағдайларын қоспағанда, тиісінше Жоғары Сот Кеңесінің қорытындысына негізделген Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз не Құрылтайдың келісімінсіз оны ұстауға, күзетпен ұстауға, күштеп әкелуге, сот тәртібімен қолданылатын әкімшілік жазалауға, қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

3. Қазақстан Республикасы соттарының судьяларына қойылатын талаптар конституциялық заңда айқындалады.

4. Судьяның депутат мандатын қатар алып жүруіне, оқытушылық, ғылыми, шығармашылық қызметтен басқа ақы төленетін лауазымды атқаруына, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруына, коммерциялық ұйымның басқарушы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруіне болмайды.

Аталған бап судьялардың сот билігінің жүргізушісі ретіндегі мәртебесінің негіздерін, сондай-ақ олардың тәуелсіздігіне, қол сұғылмаушылығына және кәсіби үйлеспеушілігіне берілетін кепілдіктер жүйесін бекітеді. Бұл норма сот билігінің дербестігін қамтамасыз ету және сот төрелігін объективті, бейтарап әрі тәуелсіз жүзеге асыруға жағдай жасау үшін негізгі мәнге ие.

80.1 Соттар тәуелсіздігі Конституциямен және заңмен қорғалатын тұрақты судьялардан тұрады. Осы арқылы судья мәртебесінің тұрақтылығы тәуелсіз сот төрелігінің маңызды институционалдық кепілдіктерінің бірі екені көрсетіледі. Сонымен қатар судьяның өкілеттігі тек заңда белгіленген негіздер бойынша ғана тоқтатылуы немесе тоқтатыла тұруы мүмкін екені бекітіледі. Бұл судья мәртебесіне ерікті түрде араласуды болдырмайды

және оның жауаптылығы мен өкілеттігін тоқтату мәселелерінде құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді.

80.2 Аталған нормада судьяға тиісті келісімсіз қолданылмайтын шаралар нақтыланған: оны қылмыс орнында немесе ауыр және аса ауыр қылмыс жасаған кезде ұстау жағдайларын қоспағанда, Жоғары Сот Кеңесінің қорытындысына негізделген Қазақстан Республикасы Президентінің келісімсіз не тиісінше Құрылтайдың келісімсіз ұстауға, күзетпен ұстауға, күштеп әкелуге, сот тәртібімен қолданылатын әкімшілік жазаға тартуға, сондай-ақ қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды. Мұндай реттеу әртүрлі процестік шараларды ажырату бөлігіндегі айқынсыздықты жояды, өйткені ұстау мен күзетпен ұстау дербес құқықтық институттар болып табылады. Осылайша, судья тәуелсіздігі кепілдіктерінің толықтығы күшейтіледі және конституциялық норманың тұжырымдары қылмыстық-процестік терминологияға сәйкестендіріледі.

Құрылтайдың рөлін бекіту қабылданатын шешімдердің ашықтығын арттыруға, корпоративтік жабықтық қаупін азайтуға және сот жүйесіне деген қоғамдық сенімді нығайтуға бағытталған. Мұндай институттың қатысуы рәсімге қосымша жария сипат береді және судья мәртебесіне қатысты мәселелерде қоғамдық бақылау элементтерінің күшеюіне ықпал етеді. Қазақстанның сот жүйесін жаңғырту жағдайында мұндай құрылым судьяларға қатысты жауаптылық шараларын қолдануға байланысты шешімдердің легитимділігін күшейту құралы ретінде қарастырылуы мүмкін.

80.3 Қазақстан Республикасы соттарының судьяларына қойылатын талаптар конституциялық заңмен айқындалады. Бұл Конституция судья мәртебесін айқындаудың тек жалпы тәсілін ғана бекітетінін, ал нақты біліктілік, кәсіби және өзге де талаптар арнайы заңнамада егжей-тегжейлі нақтыланатынын білдіреді. Мұндай тәсіл конституциялық тұрақтылық пен заңнамалық нақтылаудың үйлесуін қамтамасыз етеді.

80.4 Бұл жерде судья лауазымының оның тәуелсіздігіне, бейтараптығына және процестік дербестігіне күмән келтіруі мүмкін өзге қызмет түрлерімен үйлеспеушілігі қағидаты белгіленген. Судья өз лауазымын депутаттық мандатпен, оқытушылық, ғылыми және шығармашылық қызметтен басқа өзге де ақы төленетін лауазыммен, кәсіпкерлік қызметпен, сондай-ақ коммерциялық ұйымдардың басқарушы органдарына немесе байқаушы кеңестеріне қатысумен қоса атқара алмайды. Бұл шектеулер мүдделер қақтығысының алдын алуға, судьяның саяси және экономикалық тәуелділігін болғызбауға және сот билігіне деген жоғары сенім деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған.

81-бап

Соттарды қаржыландыру, судьяларды тұрғын үймен қамтамасыз ету республикалық бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі және сот төрелігін толық әрі тәуелсіз жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс.

Аталған бап сот билігін жүзеге асырудың қаржылық және материалдық кепілдіктерін бекітеді. Соттарды қаржыландыру мен судьяларды тұрғын үймен қамтамасыз ету республикалық бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылатыны туралы конституциялық ереженің белгіленуі сот төрелігін толық әрі тәуелсіз жүзеге асыру үшін тұрақты ұйымдастырушылық негіз қалыптастыруға бағытталған.

Сот жүйесін қаржыландырудың орталықтандырылған сипаты қағидатты мәнге ие, өйткені ол Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында соттарды материалдық және ұйымдастырушылық қамтамасыз етудің бірыңғай стандарттарын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мұндай реттеу сот жүйесінің жергілікті немесе өзге де қаржыландыру көздеріне тәуелді болуын болдырмайды, өйткені мұндай тәуелділік соттардың дербестігіне ықпал етуі және сот төрелігін жүзеге асыруға сыртқы әсер ету қатерін туындатуы мүмкін.

Бапта қаржыландыру сот төрелігін толық әрі тәуелсіз жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс екені туралы ереженің бекітілуі соттарды материалдық қамтамасыз ету тек техникалық мәселе болып табылмай-тынын, сонымен қатар сот билігінің тәуелсіздігінің маңызды кепілдігі екенін көрсетеді. Тиісті бюджетпен қамтамасыз ету соттардың тиімді жұмыс істеуіне, кадрлық тұрақтылықты сақтауға және судья мәртебесіне берілетін кепілдіктердің қажетті деңгейін қолдауға жағдай жасайды.

82-бап

Жоғарғы Сот – жергілікті және басқа да соттардың қарауына жататын азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және өзге де істер бойынша жоғары сот органы, ол заңда көзделген жағдайда өзінің қарауына жататын сот істерін қарайды және сот практикасы мәселелері бойынша түсіндіру береді.

Аталған бап Жоғарғы Соттың мемлекеттің сот жүйесіндегі орны мен ролін айқындайды. Оны жергілікті және басқа да соттардың қарауына жататын азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және өзге де істер бойынша жоғары сот органы ретінде бекіту осы нормада сот билігінің

институционалдық бірлігін көрсетеді және Жоғарғы Соттың заңдылық пен сот практикасының біркелкілігін қамтамасыз етудегі маңызын айқындайды.

Жоғарғы Соттың құзыретіне әкімшілік істердің енгізілуі ерекше мәнге ие. Мұндай тұжырым Қазақстан Республикасының сот жүйесінің қазіргі даму жай-күйіне сәйкес келеді, онда Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс енгізілгеннен кейін әкімшілік юстицияның дербес саласы қалыптасты. Әкімшілік істерді Жоғарғы Сот жоғары сот органы ретінде қарайтын істер санатына конституциялық деңгейде енгізу әкімшілік сот ісін жүргізудің нақты жұмыс істеуін көрсетеді және азаматтар мен ұйымдардың мемлекетпен дауларында сот арқылы қорғалу кепілдіктерін күшейтеді.

Жоғарғы Соттың заңда көзделген жағдайларда өзінің қарауына жататын сот істерін қарайтыны туралы ереже оның жоғары сот қадағалауын жүзеге асырумен және құқықты біркелкі қолдануды қамтамасыз етумен қатар, заңнамада белгіленген шектерде нақты істерді қарау жөніндегі өкілеттіктерге де ие екенін білдіреді. Бұл оның жоғары сот органы ретіндегі мәртебесін жекелеген санаттағы істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыруға тікелей қатысуымен ұштастыруға мүмкіндік береді.

Жоғарғы Соттың конституциялық мәртебесінің маңызды элементтерінің бірі – оның сот практикасы мәселелері бойынша түсіндірме беру өкілеттігі болып табылады. Бұл функция Қазақстан Республикасы соттарының заңнаманы біркелкі түсіндіруі мен қолдануын қамтамасыз етуге бағытталған. Құқықтық реттеудің күрделене түсуі және сот арқылы қорғалатын қатынастар аясының, соның ішінде жария-құқықтық даулардың кеңеюі жағдайында мұндай түсіндірмелердің маңызы арта түседі, өйткені олар тұрақты әрі болжамды сот практикасын қалыптастыруға ықпал етеді.

83-бап

1. Жоғарғы Сот Төрағасын Қазақстан Республикасының Президенті Жоғары Сот Кеңесінің ұсынымымен тағайындайды және ол өз өкілеттігі мерзімі ішінде Жоғарғы Сот судьясы да болады. Жоғарғы Сот Төрағасының өкілеттік мерзімі – алты жыл.

Конституцияға сәйкес бір адам бір реттен артық Жоғарғы Сот Төрағасы болып тағайындалмайды.

Жоғарғы Сот судьяларын Құрылтай Жоғары Сот Кеңесінің ұсынымы негізінде Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуымен сайлайды.

2. Жергілікті және басқа да сот судьяларын Қазақстан Республикасының Президенті Жоғары Сот Кеңесінің ұсынымымен тағайындайды.

3. Соттарда конституциялық заңға сәйкес сот алқалары құрылуы мүмкін.

4. Жоғары Сот Кеңесінің Төрағасын Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды.

5. Жоғары Сот Кеңесінің мәртебесі, құрамын қалыптастыру тәртібі және жұмысын ұйымдастыру заңда айқындалады.

Аталған бап Жоғарғы Соттың басшылық құрамын қалыптастыру тәртібін, судьяларды тағайындау мәселелерін, сондай-ақ сот жүйесін ұйымдастырудың жекелеген мәселелері мен Жоғары Сот Кеңесінің мәртебесін реттейді. Бұл норма сот билігінің институционалдық тұрақтылығын қамтамасыз ету, кадрлық рәсімдердің ашықтығын арттыру және сот жүйесіне деген сенімді нығайту үшін маңызды мәнге ие.

83.1 Бұл жерде Жоғарғы Сот Төрағасын тағайындаудың ерекше тәртібі бекітілген. Өкілеттік мерзімінің алты жыл болып белгіленуі және бір адамның осы лауазымға қайта тағайындалуына тыйым салынуы аталған лауазымның институционалдық тәуелсіздігін нығайтуға, сот басшылығының тұрақтылығын қамтамасыз етуге және жоғары сот органын басқарудың шектен тыс даралануына жол бермеуге бағытталған. Сонымен қатар Жоғарғы Сот Төрағасының өз өкілеттігі мерзімі ішінде Жоғарғы Соттың судьясы болып табылатыны атап көрсетіледі, бұл оның сот корпусына тиесілігін және басқарушылық функцияның судьяның тікелей мәртебесімен байланысын білдіреді.

Жоғары Сотты қалыптастыру тетігінде Жоғары Сот Кеңесінің негізгі рөлінің сақталуы елеулі мәнге ие. Жоғарғы Сот Төрағасын Қазақстан Республикасының Президенті Жоғары Сот Кеңесінің ұсынымы бойынша

тағайындайды, ал Жоғарғы Сот судьяларын Құрылтай осы Кеңестің ұсынымына негізделген Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуымен сайлайды. Мұндай құрылым кандидаттарды іріктеуде кәсіби және меритократиялық тәсілді қамтамасыз етуге, сот тағайындауларын саясаттандыру қаупін төмендетуге және сот жүйесінің кадрлық саясатындағы объективті бастауларды күшейтуге бағытталған.

Құрылтайдың Жоғарғы Сот судьяларын сайлауға қатысуы рәсімге қосымша жария және өкілдік сипат береді. Бұл жоғары сот органын қалыптастырудың қоғамдық легитимділігін арттыруға, тиісті рәсімдердің ашықтығын күшейтуге және қоғамның сот төрелігіне деген сенімін нығайтуға бағытталған. Бұл ретте Жоғарғы Сотты қалыптастыру тетігі Жоғары Сот Кеңесінің кәсіби сараптамасын, Қазақстан Республикасы Президентінің конституциялық өкілеттіктерін және өкілді қоғамдық институттың қатысуын ұштастырады.

83.2 Жергілікті және басқа да соттардың судьяларын Қазақстан Республикасының Президенті Жоғары Сот Кеңесінің ұсынымы бойынша қызметке тағайындайды. Бұл ереже судьялар корпусын қалыптастырудың орталықтандырылған әрі сонымен қатар кәсіби бағдарланған тәртібін растайды. Бұл ретте Жоғары Сот Кеңесінің шешуші рөлі кандидаттарды білікті іріктеудің және соттарды қалыптастырудағы бірыңғай тәсілдерді сақтаудың кепілі болып табылады.

83.3 Мұнда соттарда конституциялық заңға сәйкес сот алқаларын құру мүмкіндігі көзделген. Бұл ереже заң шығарушыға қаралатын істердің санаттарын және сот практикасының қажеттіліктерін ескере отырып, соттардың ішкі құрылымын саралауға, сол арқылы мамандануды және сот қызметін неғұрлым тиімді ұйымдастыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

83.4-5 Аталған тармақтар Жоғары Сот Кеңесіне арналған. Оның Төрағасын Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайтыны аталған органның мемлекеттік тетік жүйесіндегі маңызын көрсетеді, ал Жоғары Сот Кеңесінің мәртебесі, құрамын қалыптастыру тәртібі және қызметін ұйымдастыру заңмен айқындалатыны туралы ереже оның құзыреті мен қызмет рәсімдерін одан әрі нақтылау үшін қажетті нормативтік негізді қамтамасыз етеді.

84-бап

1. Прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына жоғары қадағалауды заңда белгіленген шекте және нысанда жүзеге асырады, сотта мемлекет мүддесін білдіреді және мемлекет атынан қылмыстық құдалауды жүзеге асырады.

2. Қазақстан Республикасының прокуратурасы орталықтандырылған бірыңғай жүйені құрайды, төмен тұрған прокурорлар жоғары тұрған прокурорларға және Бас Прокурорға бағынады. Ол өз өкілеттігін басқа мемлекеттік органдардан, лауазымды адамдардан тәуелсіз жүзеге асырады және Қазақстан Республикасының Президентіне ғана есеп береді.

3. Бас Прокурорды Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды. Бас Прокурордың өкілеттік мерзімі – алты жыл.

Конституцияға сәйкес бір адам бір реттен артық Бас Прокурор болып тағайындалмайды.

4. Бас Прокурорды қылмыс орнында немесе ауыр және аса ауыр қылмыс жасағанда ұстау жағдайларын қоспағанда, оны өз өкілеттігі мерзімі ішінде Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз ұстауға, күзетпен ұстауға, күштеп әкелуге, сот тәртібімен қолданылатын әкімшілік жазалауға, қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

5. Прокуратураның құзыреті, қызметінің ұйымдастырылуы мен тәртібі конституциялық заңда айқындалады.

Аталған бап прокуратураның конституциялық-құқықтық мәртебесін бекітеді, оның негізгі функцияларын, ұйымдастырылу қағидаттарын, Бас Прокурорды тағайындау тәртібін, сондай-ақ оның өкілеттіктерін тәуелсіз жүзеге асыруының кепілдіктерін айқындайды. Бұл норма заңдылықты қамтамасыз ету, мемлекет мүдделерін қорғау және қылмыстық құдалау функциясын іске асыру үшін маңызды мәнге ие.

84.1 Прокуратура қызметінің негізгі бағыттары айқындалған. Прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шектер мен нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекет мүддесін білдіреді және қылмыстық құдалауды жүзеге асырады. Мұндай конституциялық бекіту прокуратураның қадағалау, процестік және өкілдік функцияларды ұштастыратын орган ретіндегі мемлекеттік тетіктегі ерекше орнын

көрсетеді. Бұл ретте өкілеттіктердің заңда белгіленген шектер мен нысандарда жүзеге асырылатынын көрсету прокуратура қызметі конституциялық заңдылық шеңберінде қатаң түрде іске асырылуға тиіс екенін айқындайды.

84.2 Прокуратураның төмен тұрған прокурорлардың жоғары тұрған прокурорларға және Бас Прокурорға бағынуына негізделген бірыңғай орталықтандырылған жүйе ретіндегі ұйымдастырушылық негіздері бекітілген. Бұл модель прокурорлық практиканың бірлігін, қадағалау қызметінің келісімділігін және мемлекеттің қылмыстық саясатын дәйекті түрде іске асыруды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар прокуратураның өз өкілеттіктерін басқа мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардан тәуелсіз жүзеге асыратыны және Қазақстан Республикасының Президентіне ғана есеп беретіні белгіленеді. Осы арқылы прокуратураның өз құзыреті шегіндегі институционалдық дербестікті Мемлекет басшысына тікелей есептілікпен ұштастыратын ерекше конституциялық мәртебесі айқындалады.

84.3 Өкілеттік мерзімінің алты жыл болып белгіленуі және бір адамның осы лауазымға қайта тағайындалуына тыйым салынуы прокуратураның институционалдық тұрақтылығын күшейтуге, саяси тәуелділікті төмендетуге және прокурорлық саясатты іске асырудағы стратегиялық сабақтасқтықты қамтамасыз етуге бағытталған. Мұндай модель прокуратура жүйесі басшылығының тұрақтылығына ықпал етеді және оның конституциялық функцияларын неғұрлым дәйекті жүзеге асыруға жағдай жасайды.

84.4 Мұнда Бас Прокурордың өкілеттік мерзімі ішінде оның қол сұғылмаушылығына берілетін кепілдіктері көзделген. Конституцияда оны қылмыс орнында немесе ауыр және аса ауыр қылмыс жасаған кезде ұстау жағдайларын қоспағанда, Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз ұстауға, күзетпен ұстауға, күштеп әкелуге, сот тәртібімен қолданылатын әкімшілік жазаға тартуға, сондай-ақ қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайтыны тікелей белгіленген. Осы процестік мәжбүрлеу шараларының нақтылануы құқықтық айқындықты арттырады және Бас Прокурорды негізсіз қысымнан неғұрлым толық қорғауды қамтамасыз етеді. Сонымен бірге ауыр және аса ауыр қылмыстарға байланысты ерекшеліктердің сақталуы заң шығарушының тәуелсіздік кепілдіктері мен жауаптылық қағидаты арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге ұмтылатынын көрсетеді.

Бас Прокурорды жауаптылыққа тартуға келісім беру өкілеттігінің Қазақстан Республикасы Президентіне берілуі оның Мемлекет басшысына конституциялық есептілігімен қисынды түрде ұштасады. Мұндай құрылым жауаптылықтың неғұрлым айқын тік жүйесін қалыптастырады және әртүрлі мемлекеттік институттар арасындағы өкілеттіктерді бөлудегі ықтимал айқынсыздықты жояды. Соның нәтижесінде заңдылықты қамтамасыз ету

мүддесінде әрекет ететін орталықтандырылған жүйе ретіндегі прокуратура мәртебесінің конституциялық моделінің тұтастығы күшейтіледі.

84.5 Прокуратураның құзыреті, ұйымдастырылуы және қызмет тәртібі конституциялық заңмен айқындалады. Бұл Конституция прокуратура мәртебесінің базалық негіздерін ғана бекітетінін, ал оның өкілеттіктерін, ішкі құрылымын, прокурорлық ден қою нысандарын және қызметінің процестік тетіктерін одан әрі нақтылау арнайы заңнама деңгейінде жүзеге асырылатынын білдіреді.

85-бап

1. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл адамның және азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіруге жәрдемдеседі, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын ілгерілетуге ықпал етеді.

2. Адам құқықтары жөніндегі уәкілді Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды.

3. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл өз өкілеттігін жүзеге асыру кезінде тәуелсіз болады және мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға есеп бермейді.

4. Адам құқықтары жөніндегі уәкілді қылмыс орнында немесе ауыр және аса ауыр қылмыс жасағанда ұстау жағдайларын қоспағанда, оны өз өкілеттігі мерзімі ішінде Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз ұстауға, күзетпен ұстауға, күштеп әкелуге, сот тәртібімен қолданылатын әкімшілік жазалауға, қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

5. Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің құқықтық жағдайы мен қызметін ұйымдастыру конституциялық заңда айқындалады.

Аталған бап Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің адамның және азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіруге жәрдемдесуге, сондай-ақ мемлекеттегі құқық қорғау стандарттарын ілгерілетуге арналған дербес институт ретіндегі мәртебесінің конституциялық-құқықтық негіздерін бекітеді. Аталған норма құқықтар мен бостандықтарды соттан тыс қорғау тетігін институционалдандыру үшін маңызды мәнге ие болып, жеке адамның құқықтық мәртебесіне берілетін кепілдіктер жүйесіндегі Уәкілдің рөлін конституциялық деңгейде тануды қамтамасыз етеді.

85.1 Бұл жерде Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің негізгі функционалдық мақсаты айқындалған. Оның қызметі, бір жағынан, адамның және азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіруге

жәрдемдесуге, екінші жағынан, құқықтар мен бостандықтарды ілгерілетуге бағытталған. Бұл өз кезегінде тек құқық бұзушылықтарға ден қояды ғана емес, сонымен қатар құқық қорғау мәдениетін қалыптастыруға, құқықтық сананы нығайтуға және құқық бұзушылықтардың алдын алу тетіктерін дамытуға қатысуды да көздейді. Осылайша, конституциялық тұжырым аталған институт қызметінің қалпына келтіру және алдын алу сипатын көрсетеді.

85.2 Осы ереженің енгізілуі аталған институтты қалыптастыру мәселесінде нормативтік айқындықтың неғұрлым жоғары деңгейін қамтамасыз етеді және оның жария билік жүйесіндегі ерекше орнын айқындайды. Тағайындау тәртібінің конституциялық деңгейде бекітілуі Уәкіл мәртебесінің институционалдық тұрақтылығына ықпал етеді және оны қалыптастырудың негізгі бастауларын қарапайым заңнама деңгейінде ерікті түрде өзгерту мүмкіндігін болдырмайды.

85.3 Мұнда Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезіндегі тәуелсіздігі қағидаты бекітілген. Сонымен қатар оның мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға есеп бермейтіні белгіленеді. Бұл ереже Уәкіл қызметінің тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі кепілдіктердің бірі болып табылады, өйткені құқық қорғау функциясы өзінің табиғаты бойынша ұйымдық және функционалдық дербестікті талап етеді. Осы жағдайда тәуелсіздік декларативтік белгі емес, өтініштерді объективті қараудың, қорытындылар дайындаудың, ұсынымдар енгізудің және құқықтар мен бостандықтардың бұзылуына ден қояудың өзге де нысандарын іске асырудың қажетті шарты ретінде көрінеді.

85.4 Аталған тармақта Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезеңіндегі жеке басына тиіспеушілігінің конституциялық кепілдіктері жүйесі көзделген. Ол қылмыс орнында ұстап алынған немесе ауыр және аса ауыр қылмыс жасаған жағдайларды қоспағанда, оны Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз ұстауға, күзетпен ұстауға, күштеп әкелуге, сот тәртібімен қолданылатын әкімшілік жазаға тартуға, сондай-ақ қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайтыны белгіленген. Бұл норма Уәкілдің құқықтық мәртебесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге және оны процестік мәжбүрлеу шаралары не құдалау арқылы негізсіз қысымнан қорғауға бағытталған. Сонымен бірге Конституция иммунитеттен нақты ерекшеліктерді қарастырады, бұл заң шығарушының лауазымды адамның тәуелсіздігі кепілдіктері мен заңдылық талаптарының арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге ұмтылатынын көрсетеді.

Бекітілген модель Адам құқықтары жөніндегі уәкілге қатысты заңды жауапкершіліктің жекелеген шараларын қолдануға келісім беру бөлігінде өкілеттіктерді қайта бөлуді білдіретінін атап өткен жөн. Тиісті өкілеттік

Қазақстан Республикасының Президентінде шоғырланған. Мұндай шешім Уәкілдің мәртебесін анықтау мен қамтамасыз етудің орталықтандырылған тәсілін көрсетеді. Сонымен бірге бұл құрылым билікті бөлу қағидаты тұрғысынан бағалауды талап етеді, өйткені ол құқық қорғау институтының тәуелсіздік кепілдіктері мен оның қызметіндегі заңдылықтың сақталуын мемлекеттік бақылау тетігінің арақатынасын қозғайды. Алайда конституциялық мәтін деңгейінде Уәкілдің тәуелсіздігі қағидаты өзінің тікелей және дербес маңызын сақтайды.

85.5 Мұнда Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің құқықтық жағдайы мен қызметін ұйымдастыру конституциялық заңмен айқындалатыны белгіленген. Бұл Конституция оның мәртебесінің бастапқы, базалық элементтерін ғана бекітетінін, ал құзыретін, тағайындау және өкілеттіктерін тоқтату тәртібін, қызметінің нысандары мен әдістерін, кепілдіктерін, шектеулерін, ұйымдық қамтамасыз етілуін және мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылын неғұрлым егжей-тегжейлі реттеу арнайы конституциялық заң деңгейінде жүзеге асырылатынын білдіреді. Мұндай тәсіл конституциялық реттеудің жалпы логикасына сәйкес келеді, оған сай Негізгі заң деңгейінде іргелі ережелер бекітіліп, оларды нақтылау салалық заңнамаға беріледі.

86-бап

1. Қазақстан Республикасындағы адвокатура адамның мемлекет кепілдік берген сот арқылы қорғалу құқығын және заң көмегін алу құқығын іске асыруға жәрдемдеседі. Заң көмегін адвокаттар мен өзге тұлғалар заңға сәйкес көрсетеді.

2. Адвокат қызметін жүзеге асыру тәртібі, адвокат құқықтары, міндеттері мен жауаптылығы заңда айқындалады.

86.1 Адвокатураның Конституция мәтініне енгізілуі принциптік мәнге ие, өйткені бұл оған конституциялық мәртебе берілгенін білдіреді. Бұл адвокатураның тек қолданыстағы заңнамамен реттелетін кәсіби заң қызметі ғана емес, сонымен қатар адам құқықтарын қорғау тетігінің маңызды элементі ретінде қарастырылатынын көрсетеді. Адвокатураның Конституция деңгейінде бекітілуі мемлекеттің адамның өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға қол жеткізуін қамтамасыз етудегі оның ерекше рөлін мойындайтынын білдіреді.

Адвокатураның мемлекет кепілдік берген адамның сот арқылы қорғану және заң көмегін алу құқықтарын жүзеге асыруға жәрдемдесетіні туралы тұжырым осы институттың құқық қорғау табиғатын айқындайды. Мұнда адвокатура соттың, прокуратураның немесе өзге мемлекеттік органдардың функцияларын атқарады деген сөз емес. Оның негізгі мақсаты – кәсіби заң

көмегін көрсету, өкілдік ету және тұлғаның құқықтарын қорғау. Дәл осы арқылы адвокатураның конституциялық жүйедегі ерекше орны көрінеді.

Конституцияда дәл адвокатураның көрсетілуі, басқа орган немесе бірлестіктің емес, оның мазмұндық және функционалдық ерекшелігімен түсіндіріледі. Сот әділдік жүзеге асырады, прокуратура мемлекет атынан өз өкілеттіктері шегінде әрекет етеді, ал өзге органдар басқару немесе бақылау функцияларын орындайды. Ал адвокатура – адамның құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін заңды тәсілдермен қорғауға бағытталған кәсіби қауымдастық. Сондықтан оның Конституцияда бекітілуі мамандықты корпоративтік танумен емес, адам құқықтарын қорғау кепілдіктері жүйесіндегі ерекше рөлімен байланысты.

Тарихи тұрғыдан алғанда, адвокатураның Конституцияда бекітілуі құқықтық мемлекеттің дамуын және құқықтарды қорғау тетіктерінің күрделенуін көрсетеді. Сот жүйесі мен заңнаманың дамуы барысында тек сот арқылы қорғану құқығын жариялау жеткіліксіз екені айқын болды. Бұл құқықты нақты іске асыру үшін адамға кәсіби түрде көмек көрсететін арнайы институт қажет. Осы тұрғыдан алғанда, 86-баптың енгізілуі конституциялық-құқықтық реттеудің заңды кезеңі болып табылады: қорғану құқығы тек декларативті сипатта ғана емес, институционалдық тұрғыдан да қамтамасыз етіледі.

Бапта «адам» санатының қолданылуы ерекше мәнге ие. Бұл конституциялық кепілдіктің әмбебап сипатын айқындайды және сот арқылы қорғану мен заң көмегі тек азаматтыққа ғана емес, адамның құқықтар мен бостандықтардың иесі ретіндегі мәртебесіне байланысты қарастырылатынын көрсетеді. Мұндай көзқарас конституциялық реттеудің жалпы гуманистік бағытына және адам құқықтарын ең жоғары құқықтық құндылық ретінде түсінуге сәйкес келеді.

1-тармақтың екінші сөйлемі, яғни заң көмегін адвокаттар және заңда көзделген өзге де тұлғалар көрсететіні туралы норма, заң көмегін көрсету жүйесінің кең екенін білдіреді. Бұл ереженің дербес конституциялық-құқықтық маңызы бар. Ол Конституция адвокатураның ерекше рөлін атап көрсете отырып, заң көмегін тек адвокаттық қызметпен ғана шектемейтінін айқындайды. Қазақстан Республикасында заң көмегі адвокаттармен қатар заңда тікелей көзделген өзге де субъектілер қатысатын кең құқықтық жүйе ретінде қалыптасады.

Бұл жағдайда «өзге тұлғалар» деп заңға сәйкес өз құзыреті шегінде заң көмегін көрсету құқығы берілген субъектілер түсініледі. Қазақстан Республикасының «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңына сәйкес, мұндай субъектілерге мемлекеттік органдар, нотариустар, жеке сот орындаушылары, заң консультанттары, сондай-ақ заң көмегін көрсететін, бірақ заң консультанттарының палаталарына міндетті мүшелікке

негізделген коммерциялық емес ұйымдардың құрамына кірмейтін жеке тұлғалар жатады. Осылайша, конституциялық норма заң көмегін көрсету жүйесіне қатысатын субъектілердің кең аясын айқындайды және оны тек адвокатурамен шектемейді.

Сонымен қатар бұл тұжырым адвокатураның ерекше маңызын төмендетпейді. Керісінше, Конституцияда дәл адвокатураның арнайы аталуы, ал өзге субъектілердің заңға сілтеме жасай отырып жалпы түрде көрсетілуі адвокатураның осы саладағы ерекше орнын айқындайды. Бұл адвокатураның заң көмегі жүйесінде Конституцияда арнайы белгіленген құқық қорғау институты екенін білдіреді, ал өзге тұлғалар заңнамада белгіленген нысандар мен шектерде заң көмегін көрсетуге қатысады.

Қазақстан Республикасының «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңына сәйкес, адвокаттық қызмет – бұл жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау және оларды жүзеге асыруға жәрдемдесу мақсатында адвокаттардың кәсіби түрде қорғау, өкілдік ету және білікті заң көмегін көрсету қызметі. Осылайша, заң шығарушы конституциялық норманы нақтылап, адвокатураның құқық қорғау функциясының мазмұнын заң көмегін көрсету жүйесі шеңберінде ашады.

Бұл норманың тәжірибелік маңызы – ол сот дауы, қылмыстық құдалау, ұстап алу, мемлекеттік органмен жанжал немесе өзге де күрделі құқықтық жағдайларда адамның кәсіби қорғалуына конституциялық негіз бекітеді. Адам үшін бұл баптың мәні – қорғану құқығы тек формалды түрде жарияланумен шектелмеуі тиіс. Ол заңмен мұндай құқық берілген субъектілерден кәсіби заң көмегін алу мүмкіндігі арқылы нақты қамтамасыз етілуі қажет.

86-баптың ережелері заң көмегінің қолжетімділігі тұрғысынан да маңызды. Конституциялық норма нақты жағдайларды тікелей көрсетпегенімен, ол осы саланы заңнамалық реттеудің негізін қалыптастырады, оның ішінде мемлекет кепілдік берген заң көмегін, соның ішінде тегін көрсетілетін көмекті көздейтін жағдайларды да қамтиды. Осы арқылы қорғану құқығының тәжірибелік мәні күшейтіліп, оның халық үшін қолжетімділігі қамтамасыз етіледі.

Осылайша, адвокатура Конституцияда адамның сот арқылы қорғану және заң көмегін алу құқықтарын жүзеге асыруда ерекше мәнге ие кәсіби қауымдастық ретінде бекітіледі. Бұл нормалар жиынтығында адвокатураның құқық қорғау сипатын айқындайды, заң көмегін көрсететін субъектілердің кең аясын ашады және адвокатураның адам құқықтары мен бостандықтарының конституциялық кепілдіктері жүйесіндегі орнын белгілейді.

86.2 Адвокаттық қызметті заңнамалық реттеу адвокаттың құқықтық мәртебесінің айқындығын және адвокатура институтының тұрақтылығын қамтамасыз ететін қажетті кепілдік болып табылады.

Адвокаттық қызметті жүзеге асыру тәртібі, адвокаттың құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі заңмен айқындалатыны туралы норма маңызды конституциялық мәнге ие. Бұл тұжырым адвокаттың мәртебесіне және адвокатураның қызметіне қатысты негізгі мәселелерді еркін түрде, яғни заңға тәуелді емес актілермен немесе кездейсоқ әкімшілік тәжірибе арқылы белгілеуге болмайтынын білдіреді. Конституция бұл мәселелерді тікелей заңнамалық реттеу саласына жатқызады, соның нәтижесінде адвокаттың құқықтық жағдайының тұрақтылығы мен болжамдылығы қамтамасыз етіледі.

Мұндай тәсіл адвокатураның адам құқықтарын қорғау жүйесіндегі ерекше маңызымен байланысты. Егер адвокат сот арқылы қорғану және заң көмегін алу құқығын жүзеге асыруға қатысса, оның қызметі нақты құқықтық негізге сүйенуі тиіс. Заңнамалық реттеу адвокаттық қызметпен кім айналыса алатынын, мамандыққа кіру талаптарын, адвокаттың өкілеттіктерін, оның сенім білдіруші, мемлекет және сот алдындағы міндеттерін, сондай-ақ қандай жағдайларда заңдық жауапкершілік туындайтынын айқындауға мүмкіндік береді.

86-баптың нормасы адвокаттың тәуелсіздігі мен оның жауапкершілігі арасындағы маңызды теңгерімді де көрсетеді. Бір жағынан, адвокат қорғауды жүзеге асыру үшін қажетті кәсіби кепілдіктерге ие болуы тиіс. Екінші жағынан, оның қызметі адамның құқықтары мен заңды мүдделеріне әсер ететіндіктен, ол құқықтық шеңберден тыс болмауы керек. Осы себепті Конституция адвокаттың мәртебесі мен оның қызмет тәртібін ең тұрақты нормативтік реттеу нысаны ретінде заңмен байланыстырады.

Қазақстан Республикасының «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңы осы конституциялық норманы нақтылай отырып, адвокаттың құқықтық мәртебесін, кәсіби құқықтары мен міндеттерін, қызмет кепілдіктерін және жауапкершілік негіздерін белгілейді. Осы арқылы заң шығарушы 86-баптың ережелерін дамытып, оларға тәжірибелік мазмұн береді. Ал конституциялық норма мұндай мәселелердің жеке емес, қоғамдық маңызы бар екенін айқындайды.

2-тармақтың тәжірибелік маңызы – ол адвокатураға адам құқықтарын қорғау институты ретінде деген сенімді қамтамасыз етеді. Қоғам үшін бұл адвокаттық қызметтің бірыңғай және міндетті ережелер негізінде жүзеге асырылатынын білдіреді. Ал заң көмегіне жүгінген адам үшін бұл адвокаттың заңда белгіленген тәртіппен әрекет ететінін, белгілі бір құқықтарға ие екенін, міндеттер атқаратынын және өз кәсіби қызметінің сапасы мен заңдылығы үшін жауап беретінін білдіреді.

Сонымен қатар адвокаттық қызмет тәртібінің заңмен бекітілуі адвокатура институтының тұрақтылығы үшін де маңызды. Конституция оның қорғану құқығын жүзеге асырудағы рөлін мойындағандықтан, бұл саладағы реттеу айқын, жүйелі және тұрақты болуы тиіс. Бұл адвокаттың мәртебесіне қатысты белгісіздіктердің алдын алуға және адвокатураның конституциялық маңызы бар институт ретінде тиімді жұмыс істеуіне қажетті негіз қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, 86-баптың 2-тармағы адвокаттың мәртебесі мен адвокаттық қызметті жүзеге асыру тәртібінің заңнамалық негізін бекітеді. Нәтижесінде құқықтық айқындық, адвокатура институтының тұрақтылығы қамтамасыз етіледі және адамның заң көмегін алу құқығын іске асыру үшін тиісті жағдайлар жасалады.

IX бөлім.
Жергілікті мемлекеттік басқару
және өзін-өзі басқару

87-бап

Жергілікті мемлекеттік басқаруды тиісті аумақтағы ахуалдың жай-күйіне жауапты жергілікті өкілді және атқарушы органдар жүзеге асырады.

1. Жергілікті мемлекеттік басқару – әртүрлі жергілікті жағдайларды ескере отырып құрылатын тік билік құрылымының төменгі деңгейлеріндегі мемлекеттік биліктің маңызды құқықтық құралы.

2. Жергілікті өкілді органдар – мәслихаттар, яғни әрбір жеке әкімшілік-аумақтық бірліктің халқы сайлайтын сайланбалы органдар. Мәслихаттар әрбір жеке әкімшілік-аумақтық бірліктің мүдделерін білдіруші ретінде өз депутаттарын сайлаған халықтың ұмтылыстары мен еркін білдіруге шақырылады. Сонымен бірге, олар ұлттық мүдделерді алға жылжытады. Мәслихаттарды құру бірқатар заңнамалық актілермен, соның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясымен, Қазақстан Республикасының Сайлау туралы Конституциялық заңымен және Қазақстан Республикасының Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы заңымен реттеледі.

3. Әкімдіктер – өз құзыреті шегінде тиісті аумақта жергілікті мемлекеттік басқаруды және өзін-өзі басқаруды жүзеге асыратын алқалы атқарушы органдар болып табылады. Әкімдік қаулылар шығарады. Әкімдік қаулыларына әкім қол қояды. Әкім нормативтік-құқықтық сипаттағы шешімдер, сондай-ақ әкімшілік-өкімдік, жедел және жеке сипаттағы мәселелер бойынша өкімдер шығарады. Әкімдік пен (немесе) әкімнің өз құзыреті шегінде қабылдаған актілері тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктің бүкіл аумағында міндетті күшке ие. Әкімдік пен (немесе) әкім актілерінің қолданылуын тиісті прокурор тоқтата тұра алады.

4. Әкім Қазақстан Республикасы Президентінің және Үкіметінің өкілі болып табылады, тиісті аумақта мемлекеттік саясаттың жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді, ҚР орталық мемлекеттік органдарының барлық аумақтық бөлімшелерінің үйлесімді жұмысын реттейді, тиісті бюджеттен қаржыландырылатын атқарушы органдарды басқарады. Әкім тиісті аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының жағдайы үшін жауапты болады.

5. Жергілікті атқарушы билік жүйесіне мемлекеттік мекемелер түрінде құрылатын басқармалар кіреді. Олар әртүрлі салаларды және

аумақтық бірліктер мен тұрғындарға жайлы, қауіпсіз өмір сүру мен қызмет ету жағдайларын қамтамасыз ететін салаларды реттеп, басшылық жасауға арналған.

6. Суға, энергияға, жылуға қамту, азаматтық және жол құрылысы, байланыс жүйелері, басқа коммуналдық және көлік қызметтері, азық-түлік және қоғамдық қауіпсіздік, кәсіпкерлік, сауда, инвестициялар, денсаулық сақтау, білім беру, мәдениет және спорт – бұл жергілікті атқарушы билік органдарының күнделікті, тәулік бойы реттейтін, басқаратын және қадағалайтын негізгі жауапкершілік аймағының тек негізгі бөлігі болып табылады.

Барлық аталған салалар мен бағыттар белгіленген тәртіпте тиісті жергілікті бюджеттерден қаржыландырылады.

88-бап

1. Жергілікті өкілді органдар – мәслихаттар тиісті әкімшілік-аумақтық бірлік халқының ерік-мүддесін білдіреді және жалпы-мемлекеттік мүдделерді ескере отырып, оны іске асыруға қажетті шараларды айқындайды, олардың жүзеге асырылуын бақылайды.

2. Мәслихаттарды халық жалпыға бірдей, тең, төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы бес жыл мерзімге сайлайды.

3. Қазақстан Республикасының жиырма жасқа толған азаматы мәслихат депутаты болып сайлана алады. Қазақстан Республикасының азаматы бір ғана мәслихаттың депутаты бола алады.

4. Мәслихаттардың қарауына:

1) аумақты дамытудың жоспарларын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын, жергілікті бюджетті және олардың атқарылуы туралы есептерді бекіту;

2) өз қарауына жатқызылған жергілікті әкімшілік-аумақтық құрылыс мәселелерін шешу;

3) заңмен мәслихат құзыретіне жатқызылған мәселелер бойынша жергілікті атқарушы орган басшыларының есебін қарау;

4) мәслихаттың тұрақты комиссияларын және өзге де жұмыс органдарын құру, олардың қызметі туралы есепті тыңдау, мәслихат жұмысын ұйымдастыруға байланысты өзге де мәселелерді шешу;

5) заңға сәйкес Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру жатады.

5. Мәслихаттың өкілеттігін Қазақстан Республикасының Президенті Премьер-Министрмен және Құрылтай Төрағасымен консультациядан кейін мерзімінен бұрын тоқтатады, сондай-ақ оның өкілеттігі мәслихат өзін-өзі тарату туралы шешім қабылдаған жағдайда мерзімінен бұрын тоқтатылады.

6. Мәслихаттардың құзыреті, ұйымдастырылу және қызмет тәртібі, депутаттардың құқықтық жағдайы заңда белгіленеді.

88.1 Қазақстан Республикасының Конституциясының нақты осы бабы мәслихаттардың – жергілікті өкілді органдардың құқықтық мәртебесі, құрылымы және өкілеттіктеріне арналған. Мәслихаттар әкімшілік-

аумақтық бірліктердің (облыстар, қалалар, аудандар) тұрғындарының еркін білдіруін көрсететін органдар болып табылады. Бұл оларды азаматтар мен мемлекеттік билік арасындағы жергілікті деңгейдегі дәнекерге айналдырады дегенді білдіреді. Олардың негізгі міндеті – нақты аумақ тұрғындарының мүдделерін ескеру және сонымен бірге жалпыұлттық саясат шеңберінде әрекет ету. Осылайша, маслихаттар жергілікті мүдделер мен мемлекеттің стратегиялық мақсаттары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Олар тек шешім қабылдап қана қоймай, сонымен қатар олардың орындалуын қадағалайды, бұл жергілікті деңгейдегі тежемелер мен теңестірімелер жүйесінің маңызды элементі болып табылады.

88.2 Маслихаттарды құру сайлау арқылы жүзеге асырылады.

Депутаттар бес жыл мерзімге жалпы, тең және тікелей сайлау құқығына негізделген сайлау арқылы жасырын дауыс беру жолымен сайланады. Бұл билікті ұйымдастырудың демократиялық қағидаттарына сәйкес келеді және маслихаттардың легитимдігін қамтамасыз етеді. Жалпы сайлау құқығы – сайлауға қатысуға барлық сайлау құқығына ие азаматтардың мүмкіндігі; тең – әр дауыстың бірдей мәнге ие болуы; тікелей – депутаттарды азаматтар тікелей сайлайды; жасырын дауыс беру – еркін ерік білдіруді қысымсыз қамтамасыз етеді.

88.3 Маслихат депутаттарына қойылатын талаптар жеке реттеледі. Депутат болып Қазақстан Республикасының 20 жасқа толған азаматы сайлана алады. Бұл салыстырмалы түрде төмен жас мөлшері жастарды басқаруға тартуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге бір азамат тек бір маслихаттың депутаты бола алады, бұл мүдделер қақтығысын болдырмау және міндеттерді тиімді орындауды қамтамасыз ету үшін қажет.

88.4 Маслихаттардың құзыреті жергілікті маңызы бар кең ауқымды мәселелерді қамтиды. Ең алдымен, олар аумақты дамыту жоспарын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларды бекітеді. Бұл өңірдің стратегиялық жоспарлауға және даму басымдықтарын айқындауға қатысуын білдіреді. Сонымен қатар маслихаттар жергілікті бюджетті бекітіп, оның орындалуы туралы есептерді тыңдайды, бұл жергілікті деңгейдегі қаржылық бақылау жүйесінің негізгі буыны болып табылады.

Маңызды функция ретінде олардың құзыретіне әкімшілік-аумақтық құрылым мәселелерін шешу кіреді, бұл шекараларды өзгерту, елді мекендердің атауларын өзгерту және аумақты басқару құрылымына әсер ететін басқа ұйымдастырушылық мәселелерді қамтуы мүмкін.

Маслихаттар жергілікті атқарушы органдардың (әкімдіктер) қызметін бақылауды жүзеге асырады. Олар осы органдар басшыларының өз құзыреттеріне кіретін мәселелер бойынша есептерін қарастырады. Бұл өкілді орган арқылы атқарушы биліктің ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз етеді.

Маслихаттар өз қызметін ұйымдастыру үшін тұрақты комиссиялар мен басқа да жұмыс органдарын құрады. Бұл құрылымдар мәселелерді алдын ала қарастыру, шешімдер қабылдау және кейбір салаларда бақылау жүргізумен айналысады (мысалы, бюджет, әлеуметтік саясат, инфрақұрылым). Маслихаттар осы комиссиялардың есептерін тыңдап, өз қызметін ұйымдастыруға қатысты шешімдер қабылдайды.

Сонымен қатар маслихаттарға азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға бағытталған басқа да өкілеттіктер берілген, бұл олардың әлеуметтік бағыттылығын және халық мүдделерін қорғаудағы рөлін айқындайды.

88.5 Бұл бапта маслихаттардың өкілеттіктерін тоқтату мәселелеріне ерекше көңіл бөлінген. Оларды Қазақстан Республикасының Президенті Премьер-Министр және Құрылтай Төрағасымен консультациядан кейін мерзімінен бұрын тоқтата алады. Бұл мемлекеттік бақылау механизмінің бар екенін және тиімді жұмыс істемейтін немесе басқа жағдайларда араласуға мүмкіндік бар екенін көрсетеді. Сонымен қатар маслихаттың өздігінен таралу мүмкіндігі қарастырылған, бұл органның автономиясы мен тәуелсіздігі қағидатын көрсетеді.

88.6 Маслихаттардың құзыреті, ұйымдастырылуы мен қызметі тәртібі, сондай-ақ депутаттарының құқықтық мәртебесі заңмен нақты анықталады. Бұл Конституция тек жалпы шеңберді белгілейтінін, ал нақты механизмдерді арнайы заңнама реттейтінін білдіреді.

Жалпы, бұл бап маслихаттардың жергілікті деңгейдегі демократия-лық институттар ретіндегі маңызды рөлін көрсетеді. Олар халықтың аумақты басқаруға қатысуын қамтамасыз етеді, жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып мемлекеттік саясатты іске асыруға ықпал етеді және атқарушы биліктің қызметін бақылайды. Осы арқылы маслихаттар Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің маңызды элементі болып табылады.

89-бап

1. Жергілікті атқарушы органдар Қазақстан Республикасы атқарушы органдарының біртұтас жүйесіне кіреді, атқарушы биліктің жалпымемлекеттік саясатын тиісті аумақты дамыту мүддесімен және қажеттілігімен үйлестіре жүргізуді қамтамасыз етеді.

2. Жергілікті атқарушы органдардың қарауына:

1) аумақты дамытудың жоспарларын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын, жергілікті бюджетті әзірлеу мен олардың атқарылуын қамтамасыз ету;

2) коммуналдық меншікті басқару;

3) жергілікті атқарушы орган басшыларын тағайындау және лауазымынан босату, жергілікті атқарушы органдардың жұмысын ұйымдастыруға байланысты өзге де мәселелерді шешу;

4) жергілікті атқарушы органдарға заңмен жүктелетін өзге де өкілеттіктерді жергілікті мемлекеттік басқару мүддесінде жүзеге асыру жатады.

3. Жергілікті атқарушы органды тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктің әкімі басқарады, ол Қазақстан Республикасы Президенті мен Үкіметінің өкілі болып табылады.

4. Астана, облыс, республикалық маңызы бар қала әкімдерін Қазақстан Республикасының Президенті тиісінше астана мәслихаты, облыс аумағындағы мәслихаттар, республикалық маңызы бар қала мәслихаты депутаттарының келісімімен тағайындайды.

Қазақстан Республикасының Президенті кемінде екі кандидатураны ұсынады, олар дауысқа салынады. Дауыс беруге қатысқан мәслихат депутаттарының көпшілік дауысын алған кандидат келісім алды деп саналады.

Өзге әкімшілік-аумақтық бірлік әкімдері заңда айқындалатын тәртіппен тағайындалады немесе сайланады, сондай-ақ лауазымынан босатылады. Қазақстан Республикасының Президенті өз ұйғаруымен астана, облыс, республикалық маңызы бар қала әкімдерін лауазымынан босатуға құқылы.

5. Мәслихат депутаттарының жалпы санының кемінде бестен бірінің бастамасымен әкімге сенімсіздік вотумын білдіру мәселесі қойылуы мүмкін. Бұл жағдайда мәслихат өз депутаттарының жалпы санының көпшілік дауысымен әкімге сенімсіздік білдіруге және оны лауазымынан босату мәселесін тиісінше астана, облыс, республикалық маңызы бар қала әкімдеріне қатысты – Қазақстан Республикасы Президентінің алдына не өзге де әкімшілік-аумақтық бірлік әкімдеріне қатысты – жоғары тұрған әкімнің алдына қоюға құқылы. Астана, облыс, республикалық маңызы бар қала әкімдерінің өкілеттігі жаңадан сайланған Қазақстан Республикасының Президенті өз қызметіне кіріскен кезде тоқтатылады.

6. Жергілікті атқарушы органдардың құзыреті, ұйымдастырылу және қызмет тәртібі заңда белгіленеді.

89.1 Жергілікті атқарушы орган (әкімдік) – облыс, республикалық маңызы бар қала, астана немесе аудан (облыстық маңызы бар қала) әкімі басқаратын, тиісті аумақта өз құзыреті шегінде жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқаруды жүзеге асыратын алқалы атқарушы орган. Әкімдіктер, жергілікті атқарушы органдар ретінде, Республика Үкіметі басқаратын атқарушы органдардың бірыңғай жүйесінің ажырамас бөліктері болып табылады, тиісті аумақтың мүдделері мен даму қажеттіліктеріне сәйкес ұлтық атқарушы саясатты іске асыруды қамтамасыз етеді.

Жергілікті атқарушы органдардың қызметі келесі қағидаттар негізінде жүзеге асырылады: Республика Президенті мен Үкіметке, сондай-ақ жоғары тұрған әкімдерге есеп беру; Өз құзыретіне кіретін мәселелер бойынша тиісті мәслихат алдында есеп беру; заңдылық; басшылық бірлігі, азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қамтамасыз ету; өз құзыреті шегіндегі тәуелсіздік; өз қызметі мен шешімдері үшін жауапкершілік.

89.2.1) Жергілікті атқарушы органдардың құзыреті әкімшілік-аумақтық бірліктердің экономикалық және әлеуметтік салалары, жергілікті бюджет, коммуналды мүлікті басқару, жергілікті атқарушы органдардың жұмысын ұйымдастыру және аумақтың дамуына қатысты мүдделерді қамтамасыз ету сияқты негізгі салаларды қамтиды.

Жергілікті деңгейде үш жылдық бюджет болжамы жасалады. Ол салықтық-бюджеттік саясаттың негізгі бағыттарын, тиісті жергілікті бюджеттердің болжамдарын және бюджеттік бағдарламалар бойынша әкімшілердің жоспарланған шығыстарын көрсетуі тиіс. Бұған әлеуметтік-экономикалық даму мен бюджеттік параметрлердің қосымша көрсеткіштері енгізілуі мүмкін. Жергілікті әлеуметтік-экономикалық даму мен бюджеттік

өлшемшарттар болжамдары мемлекеттік жоспарлау органдары арқылы жыл сайын түзетіле отырып әзірленеді, жергілікті атқарушы органдар бекітіп, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланады.

89.2.2) Жергілікті атқарушы органдар коммуналды мүлікті басқаруды жүзеге асырады, ол жергілікті бюджеттің негізгі көздерінің бірі болып табылады. Коммуналдық мүлік жергілікті қазынадан және коммуналды заңды тұлғаларға заңнамалық актілерге сәйкес бекітілген мүліктен тұрады. Жергілікті бюджет қаражаты және коммуналдық заңды тұлғаларға бекітілмеген басқа коммуналды мүлік жергілікті қазына құрамына кіреді. Коммуналдық мүлік деңгейлер бойынша (жергілікті) мемлекеттік басқару органдарына бөлінеді: облыстық (республикалық мәні бар қала, астана) және аудандық (облыстық мәні бар қалалар).

Коммуналдық мүліктің мемлекеттік мүлік ретінде құқықтық режимі заңдармен анықталады. Коммуналдық мүлік құрамына жергілікті қазына мүлкі кіреді: жергілікті бюджет қаражаты; коммуналды заңды тұлғаларға бекітілмеген басқа коммуналды мүлік; коммуналды заңды тұлғаларға бекітілген мүлік. Коммуналды мүлік коммуналды заңды тұлғаларға шаруашылық жүргізу құқығында немесе операциялық басқаруда берілуі мүмкін.

89.2.3) Жергілікті атқарушы органдар жергілікті атқарушы органдар басшыларын тағайындау және қызметтен босату, сондай-ақ атқарушы органдардың жұмысын ұйымдастыруға қатысты басқа мәселелерді шешеді.

Облыс, республикалық мәні бар қала, астана әкімдері бюджеттік қаражаттан қаржыландырылатын атқарушы органдар басшыларына, сондай-ақ аудан әкімдеріне (облыстық мәні бар қалалар, республикалық мәні бар қаладағы аудан, астанадағы аудан) қатысты тәртіптік жауапкершілік шараларын заңнамаға сәйкес қолдану мәселелерін шешеді. Сонымен қатар олар төменгі деңгейдегі әкімдердің қызметін бақылайды.

Сонымен бірге облыс, республикалық мәні бар қала, астана әкімдері өз құзыретінің кейбірін төменгі деңгейдегі әкімдерге өкілеттіліктерді беру құқығына ие.

89.2.4) Жергілікті атқарушы органдарға заңнамада берілген басқа да өкілеттіктер жатады. Бұған облыс, республикалық мәні бар қала, астана аумағында кәсіпкерлік қызметті дамыту мен инвестициялық климатты қамтамасыз ету; аграрлық сектордың тиімді және рационалды жұмысын ұйымдастыру; қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету; жер, су қатынастарын заңнамаға сәйкес реттеу; және Қазақстан Республикасының заңнамасында қарастырылған басқа да міндеттер кіреді.

89.3 Жергілікті атқарушы органдар – әкімдіктер – Қазақстан Республикасының атқарушы билігінің біртұтас жүйесіне кіреді. Жергілікті атқарушы органға сәйкес әкімшілік-аумақтық бірліктің әкімі басшылық етеді. Ол

Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің өкілі болып табылады, заңнамаға сәйкес мемлекеттік басқару өкілеттіктерімен қамтамасыз етілген, аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін жауапкершілікке ие. Әкім аумақта мемлекеттік саясатты жүзеге асырады, орталық мемлекеттік органдардың барлық аумақтық бөлімшелерінің үйлесімді қызметін қамтамасыз етеді және бюджеттік қаражатпен қаржыландырылатын атқарушы органдарға басшылық жасайды.

89.4 Облыстардың, республикалық мәні бар қалалардың және астананың әкімдері Президенттің ұсынысы бойынша тиісті маслихаттардың келісімімен тағайындалады. Басқа әкімшілік-аумақтық бірліктердің әкімдері заңнамада белгіленген тәртіп бойынша тағайындалады немесе сайланады, сондай-ақ қызметтен босатылады. Президент әкімдерді өз еркі бойынша қызметтен босата алады.

89.5 Маслихаттар – сайланбалы органдар, оларды облыс, республикалық мәні бар қала, астана немесе аудан тұрғындары сайлайды. Маслихаттар халықтың еркін білдіруін көрсетеді. Маслихат депутаттарының жалпы санының кемінде бірден бір бөлігінің бастамасымен әкімге вотум сенімсіздік білдіру туралы мәселе қойылуы мүмкін. Бұл жағдайда маслихат өз депутаттарының жалпы санының басым дауысы арқылы әкімге сенімсіздік білдіріп, оны қызметтен босату мәселесін Қазақстан Республикасының Президентіне қоя алады.

89.6 Конституция жергілікті атқарушы органдардың құзыреті, ұйымдастырылуы және қызмет тәртібінің негіздерін белгілейді. Жергілікті атқарушы органдардың құзыреті, ұйымдастырылуы және қызмет тәртібі Қазақстан Республикасының «Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңымен толық және нақты реттеледі.

90-бап

1. Мәслихаттар өз құзыретіндегі мәселелер бойынша – шешім, ал әкімдер шешім мен өкім қабылдайды, бұлар тиісті әкімшілік-аумақтық бірлік аумағында орындалуға міндетті.

2. Жергілікті бюджет кірісін қысқартуды немесе жергілікті бюджет шығысын ұлғайтуды көздейтін мәслихат шешімінің жобалары әкімнің оң қорытындысы болған кезде ғана қарауға енгізілуі мүмкін.

3. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасына сәйкес келмейтін мәслихат шешімінің күші сот тәртібімен жойылуы мүмкін.

4. Әкімдердің шешімдері мен өкімдерінің күшін тиісінше Қазақстан Республикасының Үкіметі не жоғары тұрған әкім жоя алады, олардың күші сот тәртібімен де жойылуы мүмкін.

90.1 Мәслихат өз шешімдерін кезекті және кезектен тыс сессияларда қабылдайды. Шешімдер мәслихат депутаттарының жалпы санының көпшілік дауысымен қабылданады. Мәслихат сессиясы депутаттардың жалпы санының кемінде үштен екісі қатысқан жағдайда заңды болып табылады. Мәслихат шешімдері – депутаттардың жалпы жиналысында сессиялық түрде қабылданатын ұжымдық заң шығарушылық актілері. Осылайша қабылданған шешімге сессия төрағасы мен мәслихат хатшысы қол қояды. Мәслихат депутаттары қабылдаған шешімдер нормативтік немесе жеке сипатта болуы мүмкін. Мәслихат шешімі нормативтік сипатта болады, яғни ол әкімшілік-аумақтық бірліктің бүкіл аумағында міндетті болып табылады және оның құзыреті сол аумақта жұмыс істейтін немесе орналасқан барлық субъектілерге қолданылады. Жеке шешімдердің мысалдарына мәслихаттың сессия төрағасы мен хатшысын сайлау және қызметінен босату туралы шешімдер жатады.

Әкімнің актілеріне әкімшілік, операциялық және жеке мәселелер бойынша нормативтік шешімдер мен өкімдер жатады. Әкімдік әкім қол қоятын және нормативтік құқықтық актілер болып табылатын қаулылар шығарады. Әкімдіктің және/немесе әкімнің өз құзыреті шегінде қабылданған актілері тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктің бүкіл аумағында міндетті болып табылады.

90.2 Жергілікті бюджет кірістерін қысқартуды немесе жергілікті бюджет шығыстарын көбейтуді көздейтін мәслихаттардың қаулыларының жобалары тек әкімнің келісімімен қарауға енгізілуі мүмкін. Бұл ережені енгізу билік тармақтары мен оларды жергілікті деңгейде білдіретін органдар арасындағы тежеулер мен тепе-теңдік жүйесінің бөлігі болып табылады.

90.3 Мәслихаттардың Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасына қайшы келетін шешімдері мәслихаттың өзі немесе сот шешімімен күшін жояды. Сот нормативтік құқықтық актіні қабылдаған мемлекеттік органның құзыретін және тұтастай алғанда нормативтік құқықтық актінің немесе оның жеке бөлігінің Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарына және Республика Президентінің жарлықтарына сәйкестігін тексереді. Нормативтік құқықтық актіні заңға қайшы деп тану мәселесін сотта қараған кезде, аталған актіні қабылдауға негіз болған мән-жайларды дәлелдеу міндеті актіні қабылдаған мемлекеттік органға немесе лауазымды тұлғаға жүктеледі. Нормативтік құқықтық актіні толығымен немесе ішінара жарамсыз деп тану туралы сот шешімі мемлекеттік орган үшін міндетті болып табылады.

90.4 Әкімдік және/немесе әкім актілерінің қолданылуын тиісті прокурор тоқтата тұруы мүмкін. Әкімдік және (немесе) әкім актілерінің күшін Республика Президенті, Үкімет, жоғары тұрған әкімдік және (немесе) әкім, әкімдік және (немесе) әкімнің өзі, сондай-ақ сот шешімімен толығымен немесе ішінара жоюы немесе тоқтата тұруы мүмкін.

91-бап

1. Қазақстан Республикасында жергілікті маңызы бар мәселелерді тұрғын халықтың өзі шешуін қамтамасыз ететін жергілікті өзін-өзі басқару танылады.

2. Жергілікті өзін-өзі басқаруды халық тікелей жүзеге асырады, сондай-ақ ол мәслихаттар арқылы және тұрғын саны шағын аумақтарды қамтитын жергілікті қоғамдастықтарда өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылады.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдарына заңға сәйкес мемлекеттік функциялар берілуі мүмкін.

3. Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру және оның қызметі заңмен реттеледі.

4. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының дербестігіне заңда белгіленген өкілеттігі шегінде кепілдік беріледі.

Бұл бапта Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқарудың негіздері, оның қағидаттары, жүзеге асыру нысандары және оның жұмыс істеу кепілдіктері белгіленеді.

91.1 Ең алдымен, бапта жергілікті өзін-өзі басқаруды тану бекітілген. Бұл мемлекеттің халықтың жергілікті мәселелерді өз бетінше шешу құқығын ресми түрде мойындайтынын білдіреді. Оларға белгілі бір аумақтағы адам-

дардың өміріне тікелей қатысты мәселелер кіреді: қоғамдық қолайлылықтар, коммуналдық қызметтер, инфрақұрылымды дамыту, әлеуметтік қолдау және басқа да күнделікті аспектілер. Осылайша, жергілікті өзін-өзі басқару халықтық егемендікті жүзеге асырудың маңызды нысаны болып табылады, бұл азаматтарға тек ұлттық деңгейде ғана емес, сонымен қатар жергілікті деңгейде де басқаруға қатысуға мүмкіндік береді.

91.2 Бұл тармақта жергілікті өзін-өзі басқарудың нысандары белгіленеді. Оны тікелей халық та, өкілдік және басқа органдар арқылы да жүзеге асыруға болады. Тікелей қатысу жиналыстар, жиындар, талқылаулар және азаматтардың еркін тікелей білдірудің басқа да құралдары сияқты нысандарды қамтиды. Сонымен қатар, мәслихаттар мен басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары маңызды рөл атқарады, олар арқылы халық өз өкілеттіктерін сайланған өкілдерге береді. Жергілікті өзін-өзі басқару жергілікті қауымдастықтар шеңберінде жүзеге асырылатыны ерекше атап өтілген. Бұл оның белгілі бір халық топтары жақын орналасқан аумақтармен (мысалы, ауылдар, аудандар, қалалар) байланысты екенін білдіреді. Бұл тәсіл әрбір аумақтың экономикалық, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін қоса алғанда, нақты сипаттамаларын ескеруге мүмкіндік береді. Бапта сондай-ақ белгілі бір мемлекеттік функцияларды жергілікті өзін-өзі басқару органдарына беру мүмкіндігі қарастырылған. Бұл мемлекеттің өз өкілеттіктерінің бір бөлігін, мысалы, әлеуметтік басқару немесе белгілі бір қызметтерді көрсету саласында оларға бере алатынын білдіреді. Дегенмен, мұндай беру заңға қатаң сәйкес жүзеге асырылады, бұл бақылау мен құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді.

91.3 Бұл тармақ жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру мен қызметінің заңмен реттелетінін белгілейді. Бұл олардың құрылымына, өкілеттіктеріне, құрылуына және жұмыс істеуіне қатысты барлық мәселелер нормативтік құқықтық актілермен егжей-тегжейлі анықталатынын білдіреді. Алайда, Конституция тек жалпы қағидаттарды белгілейді.

91.4 Бұл тармақ жергілікті өзін-өзі басқару органдарының дербестігіне кепілдік береді. Бұл олардың қызметінің негізгі негіздерінің бірі. Дербестік дегеніміз – олардың өз өкілеттіктері шегінде, мемлекеттік органдардың тікелей араласуынсыз дербес шешім қабылдауы. Дегенмен, бұл дербестік абсолютті емес; ол заңмен шектелген. Яғни, жергілікті басқару органдары еркін, бірақ белгіленген құқықтық шеңберде әрекет етеді. Жалпы алғанда, бұл нормада Қазақстандағы басқарудың демократиялық сипаты, жергілікті мәселелерге қоғамның қатысуын, демократияның тікелей және өкілдік нысандарының үйлесімін және жергілікті басқару органдарының автономиясы мен мемлекеттік реттеу арасындағы тепе-теңдікті бекіту атап өтілген.

Х бөлім.
Конституцияға өзгерістер мен
толықтырулар енгізу

92-бап

1. Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар Қазақстан Республикасының Президенті өз бастамасы бойынша, Құрылтайдың, Үкіметтің, Қазақстан Халық Кеңесінің бастамасы бойынша қабылдаған шешіммен өткізілетін жалпыхалықтық референдумда енгізіледі.

2. Жалпыхалықтық референдумға қатысуға құқығы бар Қазақстан Республикасы азаматтарының жартысынан астамы дауыс беруге қатысса, жалпыхалықтық референдум өткізілді деп саналады.

3. Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың кемінде үштен екісінде дауыс беруге қатысқан Қазақстан Республикасы азаматтарының жартысынан астамы жалпыхалықтық референдумға шығарылған Конституцияға өзгерістер мен толықтыруларды жақтап дауыс берсе, олар қабылданды деп саналады.

92.1 Бұл норма Қазақстан Республикасының Конституциясында тікелей демократияның ең жоғары түрін бекітеді.

Конституцияға түзетулер тек жалпыхалықтық референдумда азаматтардың оған тікелей арқылы ғана енгізілуі мүмкін болатындығын айқындайды. Референдум өткізу туралы түпкілікті шешімді қабылдау құқығына Президент қана ие. Ал референдум өткізу бойынша бастамашылық жасау өкілеттігі мемлекеттік басшысынан бөлек заң шығару билігін жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының жоғары өкілді органы – Құрылтайға, атқарушы билікті жүзеге асыратын – Үкіметке және Қазақстан халқының мүддесін білдіретін жоғары консультативтік орган – Қазақстан Халық Кеңесіне тиесілі. Бұл механизм конституциялық түзетулердің заңдылығын қамтамасыз ететіндігін көрсетеді.

92.2 Жалпыхалықтық референдум оған қатысуға құқығы бар Қазақстан Республикасы азаматтарының жартысынан астамы дауыс бергенде ғана өткізілді деп есептеледі. Бұл дегеніміз егер дауыс беруге сайлаушылардың 50% немесе одан азы қатысса, қатысқандардың қалай дауыс бергеніне қарамастан, референдум жарамсыз деп танылатындығын білдіреді.

Жалпыхалықтық референдумға қатысу құқығына сот әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімімен бас бостандығынан айыру орында-рында ұсталатын адамдарды қоспағанда, 18 жасқа толған Қазақстан Республикасының барлық азаматтары ие.

93.3 Бұл нормаға сәйкес жалпыхалықтық референдумға шығарылатын Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтыру-лар қабылданды деп саналуы үшін референдумда дауыс беру құқығына ие азаматтардың жартысынан (50%) астамының қатысуы жеткіліксіз. Сәйке-сінше Конституцияға еңгізілетін түзетулер мен толықтырулардың қабылда-нуы үшін осы баптың 2-ші және 3-ші тармақшасында белгіленген талаптар бір мезгілде орындалуы тиіс. Бұл деген сөз егер түзетулер жалпыұлттық дауыс берудің 51%-ын алса, бірақ аймақтардың үштен екісінде қолдау таппаса, олар қабылданды деп саналмайды.

Осы нормадағы «Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалар-дың және астананың үштен екісі» деген ұғым конституциялық өзгерістер жай ғана «жаппай» көпшілік дауыспен бекітілмеуі керектігін, сонымен қатар еліміздегі әртүрі аймақтардың мүдделерін қорғай отырып, жалпы қоғамдық келісімді көрсетуі қажет екендігін білдіреді.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында 17 облыс және 3 республи-калық маңызы бар қала бар. Олар: Астана, Алматы және Шымкент.

Бұл нормадағы мұндай талап қабылданған шешімдердің халықтың азғантай ғана тобының немесе халық тығыз қоныстанған аймақтардың ғана емес, тұтас ел аумағы бойынша халықтың нақты көпшілігінің қолда-уына ие болуын қамтамасыз етуге арналған. Осылайша конституциялық реформаны жүзеге асыру барысында барынша демократия мен қоғамдық келісімді қамтамасыз етуге бағытталған.

93-бап

Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулардың Конституцияның 2-бабы 7-тармағының және 43-бабы 5-тармағының талаптарына сәйкестігі туралы Конституциялық Сот қорытындысы болған жағдайда олар жалпыхалықтық референдумға шығарылады.

Аталған норма Қазақстан Республикасында жалпыхалықтық референдумға шығарылатын Конституцияға енгізілетін түзетулер мен толықтырулар үшін міндетті түрде алдын ала конституциялық қадағалуды белгілейді. Бұл деген сөз Конституциялық Сот Конституцияға енгізу үшін ұсынылған түзетулер мен толықтырулардың келесідей конституциялық қағидаттарды бұзбайтындығына көз жеткізіп, кепілдік беруі тиіс. Олар:

Біріншіден, Конституцияның 2-ші бабының 7-ші тармақшасындағы нормаға қайшы келмеуі тиіс. Ол бойынша Қазақстан Республикасының Егемендігі, Тәуелсіздігі, унитарлығы, аумақтық тұтастығы мен басқару үлгісі өзгермейді.

Екіншіден, Конституцияның 43-ші бабының 1-ші тармағында көзделгендей Қазақстан Республикасының Президентін Қазақстан Республикасының кәмелетке толған азаматтары конституциялық заңға сәйкес жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы жеті жыл мерзімге сайлайды. Ал осы аталған баптың 5-ші тармағында бұл ережелердің өзгермейтіндігі белгіленген.

Бұл бап бойынша Қазақстан Республикасында жалпыхалықтық референдумға шығарылатын Конституцияға енгізілетін түзетулер мен толықтырулар осы екі конституциялық норманы бұзбауы тиіс және олардың осы нормаларға қайшы келмейтіндігі туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотының оң қорытындысы қажет етіледі. Мұндай конституциялық алдын-ала қадағалау мемлекеттік жүйенің негіздерін сақтауға кепілдік береді және Конституциядағы негізгі құндылықтарды уақытша саяси мүдделерден қорғауды қамтамасыз етеді.

XI бөлім.

Қорытынды және өтпелі ережелер

94-бап

1. Республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы 2026 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енеді, бұған дейін қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының қолданысы сол мезгілден бастап тоқтатылады.

2. Республикалық референдумда Конституция қабылданған күн мемлекеттік мереке – Қазақстан Республикасының Конституциясы күні деп жарияланады.

94.1 Бұл норма конституциялық реформа барысындағы өтпелі кезеңнің ережелерін бекітеді және жаңа Конституцияның өз заңдық күшіне енетін уақытын нақты белгілейді.

Осылайша мемлекет басшысының 2026 жылдың 11 ақпанындағы республикалық референдум өткізу туралы Қаулысына сәйкес 2026 жылдың 15 наурызы күні өткізілген референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы 2026 жылдың 1 шілдесінен бастап күшіне енеді. Сәйкесінше бұған дейін 1995 жылдың 30 тамызында қабылданған Конституцияның күші 2026 жылғы 1 шілдеден бастап жойылады.

Жаңа Конституцияның қабылдануына байланысты алдыңғы Конституцияның қолданылуын бір мезетте дереу тоқтатпау бұл – құқықтық вакуумның болмауын қамтамасыз етіп қана қоймайды, сондай-ақ заңнамалық актілерді қайта тіркеу және мемлекеттік органдарды жаңа конституциялық нормаларға бейімдеуге мүмкіндік береді.

94.2 Бұл норма республикалық референдумда жаңа Конституция қабылданған күнді яғни 15 наурызды Қазақстан Республикасының Конституциясы күні ретінде мемлекет мереке етіп бекітеді. Сәйкесінше алдыңғы Конституция қабылданған 30 тамыздың Конституциясы күні ретіндегі мемлекеттік мереке мәртебесі жойылады.

95-бап

1. 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес қалыптастырылған Қазақстан Республикасының Парламенті өз өкілеттігін 2026 жылғы 1 шілдеден бастап тоқтатады.

Конституция күшіне енген күннен бастап бір ай ішінде Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтай сайлауын жариялауға тиіс және ол екі ай ішінде өткізілуге тиіс.

2. Бірінші шақырылған Құрылтайдың бірінші сессиясы ашылған күннен бастап екі ай ішінде Қазақстан Республикасының Президенті Құрылтайдың келісімімен Вице-Президентті тағайындауға тиіс.

3. Конституциялық Сот Төрағасы мен судьялары бірінші шақырылған Құрылтайдың бірінші сессиясы ашылған күннен бастап екі ай ішінде тағайындалуға тиіс.

1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес тағайындалған Конституциялық Сот Төрағасы мен судьялары Конституциялық Соттың жаңа құрамы қалыптастырылғанға дейін өз өкілеттігін сақтайды.

4. Орталық сайлау комиссиясының, Жоғары аудиторлық палатаның төрағалары мен мүшелері бірінші шақырылған Құрылтайдың бірінші сессиясы ашылған күннен бастап екі ай ішінде тағайындалуға тиіс.

1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес тағайындалған Орталық сайлау комиссиясының, Жоғары аудиторлық палатаның төрағалары мен мүшелері Орталық сайлау комиссиясының және Жоғары аудиторлық палатаның жаңа құрамы қалыптастырылғанға дейін өз өкілеттігін сақтайды.

5. Жоғарғы Сот Төрағасы, Ұлттық Банк Төрағасы, Бас Прокурор, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасы, Жоғары Сот Кеңесінің Төрағасы, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл Конституция күшіне енген күннен бастап екі ай ішінде тағайындалуға тиіс.

6. 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес сайланған (тағайындалған) Жоғарғы Соттың, жергілікті және басқа да соттың судьялары, мәслихат депутаттары, өзге де лауазымды адамдар өз өкілеттіктерін Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында көзделген негіздер бойынша өкілеттігі тоқтатылғанға дейін сақтайды.

Бұл бап билік жүйесін құқықтық трансформациялауды реттейтін өтпелі ереже болып табылады.

95.1 Қазіргі заң шығару билігін жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының жоғары өкілді органы – Парламент 2026 жылдың 1 шілдесінде өз жұмысын тоқтатындығы белгіленген. Бұл нормаға сәйкес Қазақстан Республикасының Президенті жаңа Конституция 2026 жылдың 1 шілдесінде өз күшіне енгеннен кейін бір ай ішінде жаңа орган – бұған дейінгі Парламенттің онын басқан Құрылтайға сайлау жариялауға және оны екі ай ішінде өткізуге міндетті. Бұл жаңа Конституция жобасына сәйкес заң шығарушы биліктің заңды түрде ауысуын қамтамасыз етеді.

95.2 Бұл норма Президентке жаңадан құрылатын және сайланатын Құрылтайдың бірінші шақырылымының бірінші сессиясы өз жұмысын бастаған күннен бастап екі ай ішінде оның келісімімен Қазақстан Республикасының Вице-президентін тағайындауды міндеттейді. Конституцияның 46-шы бабының 2) тармағына сәйкес Президент депутаттардың жалпы санының көпшілік дауысымен берілген Құрылтай келісімімен Қазақстан Республикасының Вице-Президентін тағайындайды; Вице-Президентті лауазымынан босатады, оның өкілеттігін айқындайды.

95.3 Бұл өтпелі норма конституциялық қадағалаудың үздіксіз болуын қамтамасыз етеді. Құрылтай өз жұмысын бастағаннан кейін Конституциялық Соттың жаңа судьяларын тағайындау үшін екі айлық қатаң мерзім белгілейді, сонымен бірге жаңа Конституциялық Сот қызметке кіріскенге дейін билік вакуумын болдырмау үшін қазіргі судьялардың өкілеттіктерін ұзартады яғни Конституциялық Соттың жаңа құрамы ресми түрде бекітілгенге дейін бұрын тағайындалған судьялар өз өкілеттіктерін сақтайды.

95.4 Бұл конституциялық реформа кезеңінде негізгі мемлекеттік органдардың, соның ішінде Орталық сайлау комиссиясы мен Жоғары аудиторлық палата жұмысының тоқтап қалмауын қамтамасыз етеді. Онда жаңа Құрылтайдың құрамын жаңарту үшін екі айлық мерзім белгіленеді және жаңалары тағайындалғанға дейін қазіргі мүшелердің заңдылығына кепілдік берілетіндігін білдірледі. Бұл өз кезегінде мемлекеттік басқару жүйесіндегі вакуумының пайда болуына жол бермейді

95.5 Жаңа Конституция өз күшіне енгеннен кейін жоғары лауазымды тұлғалардың жаңа құрамын қалыптастыру үшін міндетті екі айлық мерзім белгілейді. Олар: Жоғарғы Сот, Ұлттық Банк, Бас прокуратура, Ұлттық қауіпсіздік комитеті, Жоғарғы Сот кеңесі, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл. Бұл конституциялық реформалар кезінде мемлекеттік басқарудың сабақтастығын және басшылықтың заңдылығын қамтамасыз ететін өтпелі ереже.

95.6 Жоғарғы Соттың, жергілікті және басқа соттардың судьялары, мәслихат депутаттары және 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан

Республикасының Конституциясына сәйкес сайланған немесе тағайындалған басқа да лауазымды адамдар өз өкілеттіктерін Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында көзделген негіздер бойынша тоқтатылғанға дейін сақтайды.

Бұл ереже мемлекеттік органдар мен соттардың тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Жаңа Конституцияға көшу лауазымды тұлғалардың автоматты түрде таратылуын немесе қайта тағайындалуын білдірмейді.

96-бап

1. Конституция күшіне енген күні қолданыста болатын Қазақстан Республикасының заңдары мен өзге де нормативтік құқықтық актілері Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде қолданылады.

2. Үкімет, орталық және жергілікті мемлекеттік органдар нормативтік құқықтық актілерді Конституцияға сәйкес келтіру жөнінде қажетті шаралар қабылдайды.

3. Конституция күшіне енген күні қолданыста болатын Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қабылданған Конституциялық Кеңестің және Конституциялық Соттың нормативтік қаулылары Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде заңды күшін сақтайды.

96.1 Қазақстан Республикасының Конституциясы құқықтық реттеудің үздіксіздігі қағидатын қамтамасыз етеді. Ескі заңдар Конституцияға қайшы келмесе, күшінде қалады. Олар Конституцияның үстемдігін кепілдендіретін жаңа нормаларға сәйкес келтірілгенге дейін қолданылады.

96.2 Мемлекеттік органдардың қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерді Конституцияға толық сәйкестігін қамтамасыз ету үшін оларды уақтылы қарауға міндетті міндеттемесін белгілейді. Бұл Конституцияның үстемдігін, заңдылық қағидатын және азаматтардың құқықтарын конституцияға қайшы келетін заң актілерінен қорғауды кепіл болады.

96.3 Бұл соңғы норма жаңа Конституция күшіне енгенге дейін қабылданған Конституциялық Кеңестің және Конституциялық Соттың бұрынғы нормативтік шешімдердің жарамдылығын сақтау арқылы құқықтық жүйенің сабақтастығын қамтамасыз етеді, егер олар жаңартылған конституциялық нормаларға қайшы келмесе. Бұл конституциялық заңдылық пен иерархия қағидаты көрсетеді. Осылайша, бұл норма құқықтық тұрақтылықты қорғайды, бұрын қалыптасқан конституциялық тәжірибені пайдалануға мүмкіндік береді, бірақ тек қазіргі конституциялық сала шеңберінде ғана.

ҚОРЫТЫНДЫ

Конституция – бұл мемлекеттің негізгі және басты заңы, ол әрбір адам үшін, қоғам мен мемлекет үшін маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасында Конституция – бұл мемлекеттің құқықтық жүйесін құратын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін, сондай-ақ елдің ұзақ мерзімді даму бағытын анықтайтын басты заң болып табылады.

Адам үшін Конституция оның құқықтары мен бостандықтарының басты кепілі болып табылады, себебі онда әрбір индивидтің барлық құқықтары, бостандықтары мен міндеттері айқын көрсетілген. Айта кету керек, Конституция өмір сүруге, қадір-қасиетке, сөз бостандығына, еңбекке, білім алуға және әлеуметтік қорғауға абсолютті құқықты бекітеді. Конституцияның арқасында әрбір азамат заңсыз әрекеттерден қорғалады және заң шеңберінде өзінің мүдделерін қорғауға мүмкіндігі бар.

Қоғам үшін Конституция тұрақтылықтың, келісім мен бірліктің негізі болып табылады. Ол заң алдында барлығының теңдігін орнатады, әділеттілік және өзара жауапкершілік принциптерін қалыптастырады, азаматтық бейбітшілікті және ұлтаралық келісімді нығайтуға ықпал етеді. Конституциялық нормалар адамдарды ортақ құндылықтар мен даму мақсаттары айналасында біріктіреді.

Мемлекет үшін Конституция мемлекеттік органдардың құрылымын және өкілеттіктерін, тежемелік және тепе-теңдік жүйесін, сондай-ақ құқықтық тәртіптің негіздерін анықтайды. Ол заңның үстемдігін, мемлекеттік жүйенің тұрақтылығын және оның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Осылайша, Конституция – бұл құқықтық мемлекеттің негізі, адам құқықтарының кепілі және қоғам мен мемлекеттің тұрақты және орнықты дамуын қамтамасыз ететін маңызды құрал.

Жаңа Конституция адам құқықтары мен бостандықтарын жан-жақты және толық қорғайтын мықты құқықтық негіздер құрды, оларды мемлекеттің ең жоғары құндылығы ретінде бекітті. Онда әділеттілік, заң алдында теңдік, заң үстемдігі және биліктің қоғам алдындағы жауапкершілігі принциптері көрсетілген. Конституциялық идеялар демократиялық институттарды нығайтуға, азаматтардың ел басқаруға қатысуын кеңейтуге және мемлекеттік жүйенің ашықтығын қамтамасыз етуге бағытталған.

Сонымен қатар, жаңа Конституция мемлекет үшін тұрақты даму мен модернизациялау, қоғамдық келісімді нығайту және ұлттық бірлікті қамтамасыз ету үшін құқықтық негіз құрайды. Ол адам мүддесін қорғауға және қоғамның ұзақ мерзімді әл-ауқатын қамтамасыз етуге бағдарланған қуатты, әділетті әрі өркендеген Қазақстан Республикасын құрудың сенімді тұғырына айналады.

МАЗМҰНЫ

Авторлық ұжым	3
Кіріспе	5
Қазақстан Республикасының Конституциясы: түсіндірме құрал	8
I бөлім. Конституциялық құрылыстың негіздері	10
II бөлім. Негізгі құқықтар, бостандықтар және міндеттер	30
III бөлім. Президент	80
IV бөлім. Құрылтай	105
V бөлім. Үкімет	129
VI бөлім. Қазақстан Халық Кеңесі	139
VII бөлім. Конституциялық Сот	142
VIII бөлім. Сот төрелігі. Прокуратура. Құқық қорғау тетіктері	156
IX бөлім. Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару	182
X бөлім. Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу	194
XI бөлім. Қорытынды және өтпелі ережелер	197
Қорытынды	201

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ

(Түсіндірме құрал)

Компьютерде беттеген
С. Сарпекова
Мұқаба дизайнін безендірген
Р. Шангараев

ИБ № 17085

Басуға 18.03.2026 жылы қол қойылды. Пішімі 70×100 ¹/₁₆.
Көлемі 17,0 б.т. Тапсырыс № 3490.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.